नं. २०६ - च

काव्यप्रकाशोदाहरणविवृतिः

उदाहरणचंद्रिकाख्या

~~२०६~~

नं० २०५ - च

पत्राणि १००

१००पत्राणि

नं० २०-६-घ

काव्यप्रकाशोदाहरणविवृति:

उदाहरणचन्द्रिकाख्या

पत्राणि १००

१६

५८००

श्रीगणेशाय नमः ॥ निजभक्तधुरीणस्य गिरिशंकटुंगरीयसी म । स्तंभाद्याविः कृताकारं नमामि कुलदैवतम्
॥१॥ गंगोद्भासितमौलिश्रुंस्कलाललितशेखरः सततं । अंगीकृतगलगरलो जयति जयंतीपतिर्जगति ॥२॥
यत्पादरेणुस्फुरदुद्धमिलिंदीकृतमानसाः ॥ भक्ता भवंति सिद्धीनां सदनं तमुमां भजे ॥३॥ तुंगकुंभयुगसांद्र
विलिप्तचारुसिंदूरपूरस्फुचिराय गजाननाय ॥ दूरानताखिलसुपर्वकिरीटरत्ननीराजितांघ्रियुगलाय स
दा नतोस्मि ॥४॥ आधाय हृदि वाग्देवीचरणांबुजमादरात् । कुर्वे प्रकाशसंवल्लामुदारहरराचंद्रिकाम् ॥५॥ चिरं
तनकृतामारभ्याः समाजोच्चय यथामतिः । चिंतावेघनाथेन रामचंद्रात्मजन्मना ॥६॥ कृतिरेषा कृपावद्भिः
साधुभिर्दूषिनिपंडितैः । गुणदोषविभागज्ञैर्निपुणैः परिशोध्यताम् ॥७॥ स्वाधीनपतिका काचिद् ससख्ँ उपभुक्ते
ष्वपि वरोपकरणादिषु तं ठोल्पत्वात्तेषामल्पतोयाहे यतो सख्यवंतीं सखीमाह । यःकौमारेति । अत्र हि श्वव्रस्य
पघपीस्यर्थंकतया अस्ति क्रियाध्याहारेणान्वयः कौमारहरो वरः स एव वयघप्यस्तिचैत्रक्षपाः ता एव वयघपि
संति उन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदंबानिलास्तेचयघपि संति अस्मिंश्च सैव यघप्यास्मि तथापि तत्र

न

रेवारोधसि तत्र वेतसीतरुतले तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ चेतः समुत्कंठत इत्यन्वयः कौमार्ये बाल्यं परमासिकतया
पि संभोगेच्छोत्पादनेन हृतवान् चौरितवानिति कौमारहरः ततश्चाकृत्रिमप्रेमपात्रताप्रकटनेनानुरागहेतुर्दर्शि
तेन म्रियते प्रियत्वेन स्वयमंगीक्रियत इति वरः तेनोभयानुरागलाभः कौमारं नवयौवनमिति व्याख्याने तु स्व
यमालोच्य हृतो न तु पित्रादिभ्यां दत्त इत्यर्थः कथंचिदाश्रितः स्वार्थः निषिद्धस्तनाऽऽपत्यात् तथा व्याख्यानं न मनो
रमं स एव उपभुक्तान्योन्यस्वार्थः स्त्रियश्चेद् योग एव होदाहार्थ इत्यस्य तदा च यद्यपीत्यस्याहार्यः चैत्रस्य हमा रात्र
यः ता एवेति पूर्ववत् । उन्मीलिता विकसिता या मालती तया सुरभयः शोभनगंधाः । मालती नवामंतीजता
न तु जातिः चैत्रे तस्या असंभवात् । प्रौढाः रसुद्दीपनादिप्रागल्भ्यशालिनः । अतो मंदत्वेप्यविरोधः । कदंबस्य ध
लीकदंबाख्यस्य पुष्पविशेषस्य संबंधिनः सर्वदिक्संचारित्वेन कदंबाकारा वा अनिला वायवः । वसंते कदंबान
स्यासंभवात् । वसंते सकलकुसुमवर्तीनस्य कुविसंप्रदायसिद्धत्वाद् विरोधः इति कश्चित् । वसंतघनसमययोर्द्वं
योरप्यत्तुराजयोर्ग्रहणामिति तु संप्रदाय इति चंडीदासः । पत्तुर्दर्शितविरोधसमाधिर्मयपश्यतां चैत्रे सप्त भाद्रे ति
याः कल्पनं तदु क्रीडा गतिसंभवाभ्यामपि मेवायत्तु तत्र से सोढ्वानं बंधनैर्नदीतीरनिकुंजे सुरतावराणि नाद्रिति ।
तरखुक्तं कच्छनिकुंजे तरंगोपि त्वपितीरनिकुंजे अनोपि विरलाभावात् मेध्ये मेंडुर मित्याहो दृष्टव्यादिति दीपिकारः । का

उ.श्व.
२
2

चोऽवधारणे । तदेवेत्यर्थः । अत्र च प्रौढाद्व्रतिश्लिष्टविशेषणाबलान्मालत्यनिलयोर्नायकनायिकात्वप्रतीतिः ।
चकारोऽप्यर्थो भिन्नक्रमः । अस्मीत्यहमर्थकमव्ययं । अन्यथासि वेत्यस्य स्वोक्तिरूपालम्भता । सेवेत्यस्योत्कंठाहेतु
वस्त्वन्तरं न प्राप्तेत्यर्थः । तथापि एतेषामस्त्रद्रुपभोगे पि तत्रेसुप्यमुक्त इत्यर्थकं समस्तमपि तत्रैव प्यन्वेति । तेन सुर
तलीलाविधिविधिरपि नान्यया दृष्टो येन क्रीडास्थानैकस्यैवोत्कंठास्या इति व्यज्यते । रेवायां नर्मदायां रोधसि ती
रे । वेतसी वेतसलता । विशालतया लतान्तराश्रयत्वेन च सैव तत्र स्तब्धे एतौ वाऽन्यत्र सन्तस्तस्य तलमधोदेशस्त
स्मिन्सुरतानुकूलव्यापाररूपायां लीलाकुसुमाभरणादिप्रसाधनादिरूपायां स्मिता श्लेषचुंबनादिरूपायां च तस्यां
विधौ संपादने चेतो मे तत्करणाय समुत्कंठते उत्सुकं भवतीत्यर्थः । अत्र च वरोपकरणादीनामनुपभुक्तत्वस्य प्रसिद्ध
स्य कारणस्याभावे पि तत्कार्यस्योत्कंठारूपस्योत्पत्तिकथनरूपा विभावनाऽलंकारः । वरोपकरणादीनामस्पेतोषा
रूपत्वस्याप्रसिद्धस्य कारणस्य विभावनात् । आत्मनः प्रकृतिविशेषो बहुकालव्यवधानं वा रसुत्कंठाया विभा
वनीय इति दीपिका । तत्र प्रकृतिविशेषस्त्वयमुक्तः सा चैवास्मीत्यनेन परिहृतत्वादित्यवधातव्यं । अस्फुटत्व ग्रम
मुत्पादनं प्रदीपाद्बोध्यमुक्तं पार्यन्तिकास्वादहेतुश्चात्र विप्रलंभः स्वाधीनपतिकायात्रापि क्रीडास्थानाप्राप्त्या २

दिनासुरतप्रतिबंधेन संभवात् तासां विसर्गगुरुरेफानुप्रासो विप्रलंभो यमाधुर्यान नुगुणत्वात् चमत्कारित्वेनास्फुटः
एवं चेत्र नृपाः प्रौढा इत्येतन्मध्यगतत्वादुन्मीलितमालतीत्यस्याप्यस्फुटत्वेति केचित्तु । तत्रेत्यस्य स्नानसमया
नुभूत इत्यर्थः तथा चानुपभुक्तरेवातीत्यस्याः संतोषादेयत्वसूचिको कंठे वा त्रासाद्यत इत्याहुः पत्तु । काचिद्वेवातीरे
परपुंसा कृतसंकेता तदतिं गोपयंती सखीमाह । तिला स्वयं वर्तीन । तदुक्तं तायुक्तं ॐ ऋ पुनस्यावरोपकस्मादीना
मसंतोषादेयत्व परिपोषित विप्रलंभा स्वाभाव्यात्स्वयं स्वच्छारसिकस्योल्लंघनेन तथा तासंयं कल्पनेन प्रमाणा
भावात् अविच्छिन्नविशेषाभावाच्चेति दिक् । नायकानयनाय प्रेषितां तं संमुखागतां दूतीं प्रतिविदग्धोन्नमना
यिका स्नानकार्यत्व प्रतिपादनमुखेन संभोगचिह्नान्युद्घाटयितुमाह निःशेषेति । अयि मिथ्यावादिनि बांधव
वजनस्याज्ञातपीडागमे दूति इतो वापीं स्नातुं गतासि न पुनस्तस्याधमस्यांतिकं यतस्तव स्तनतटं निःशेषच्युत
चंदनं मिसाघनवयः मिथ्यावादिनि मयागता बहुधा प्रसाधितोपि नागतः इति मिथ्याभाषणशीले बांधवजन
स्यमहूपस्य अज्ञातः स्वार्थपरायणा तया ऽनाकलितः पीडायाः आगमः आगमः आगमनं यथा विधे इति न
तु सखि तेन मिथ्याभाषणशीलत्वस्य योग्यतास्यते इतो मातिका तवापीपृति स्नानायगतासि स्नानकालान
तिक्रमलो भातानपुनरिति । पुनस्वार्थे । नेवेत्यर्थः तस्याबहुधाकृतापराधस्य अतएवाधमस्य परवेदनानभिज्ञत

पात

याद्दुःखप्रयोजककर्मशीलस्य अतिकं समीपं गतासीत्यनुषंगः उक्तार्थसाधकमाह निःशेषेत्यादि तवेयमस्त
न तटादिभिः सर्वैरन्वयः यतः तव स्तनयोः तटं प्रान्तसमदेशः न तु स्तनसंध्यादिः वापीगतत्वे हृत्स्नपुवजनत्रयं निः
शेषं च्युतं स्खलितं चंदनं यस्मात्तथाभूतः पारवश्यादिसंभूपलग्नाग्रस्वस्तिकाकृति भुजलतायुगलेनतःस्ये वे।
न्ततत्पामृष्टः परामर्शात् अत एव च्युतमित्युक्तं न तु क्षालितमिति भुजनसंमर्द्दनतत्राप्यनवकाशात्। व्यंग्य
पक्षे तु मर्दनाधिक्यात् नष्टमेवेत्यभूतमिति निष्पक्कमेव एव मधुरो निर्मृष्टरागः निःशेषं मृष्टः रागो यस्य स तथा
उक्तानवेनेव हृत्लजलसंबंधात् न तु त्वरीषः सुब्जतयातत्संबंधमात्रघातः व्यंग्यपक्षे तु चुंबनकृतं तथात्वमिति तर्कि
च नेत्रे दूरमुपरिभाग एव अनंजने अंजनरहिते स्नानकाले मुद्रणात मध्ये जलसंसर्गाभावात्। व्यंग्यपक्षेपि
प्रात एव चुंबनविधानाद् अनंजनत्वं दूरं असर्थीमिति त्वसंभवदुक्तिकमेव नेत्रमध्ये चुंबननिबंधात तथा इयं च
नुः तन्वी कृशा अत एव शीतलवशात्पुलकिता पुंकारो रोमोद्गमाः संजाता अस्याः सा तथाभूता व्यंग्यपक्षे तु सुरत
रससमरणात्पुलकोद्गमः असंपर्णरतताद्दिस्रैके। एवं विदग्धाया गूढतास्पर्ध्यावाचो युक्त्यासाधारणेषु ते
षु वाक्यार्थेष्ववगतेषु विदग्धो न्नमनाधिकात्वं दुःशीलत्वादिरूपवक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यबलाद्धमपहार्थेऽदुः
खप्रयोजककर्मशीलत्वरूपः साधारणो वाच्यांताद्ध्यायांताद्दशकमीतरशीलत्वरूपेणावास्थितो व्यंजनयादू

तीसंभोगः एतादृशाकर्मशीलत्वाकारेण पर्यवस्यति । अत एव प्रहृष्टेति व्यंग्यप्रबोधकत्वादधमपदस्य प्राधान्यं । व
वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्यबलेन विशेषाकारेण पर्यवसाने विलंबाभावात् । चन्दनच्यवनादीनां तु स्नानकार्यतया नि
बद्धानां येऽप्यतथा संभोगांगभूताश्लेषचुंबनादिकार्यतया प्रतिसंधाने स्मृतितद्ध्यंजनद्वारा संभोगगमकत्वमिति विशेषः
अत्र च वात्स्यायनकृतज्ञापां पद्धांधबबुध्यादिमुद्रितमिथुनतत्रैवं विविधदृष्टमनुरक्तमालिंगनमेव मर्मेवं विविधविधिवंच
नान्तर्नितपरितापपात्रमिति ईर्ष्याहेतुकविप्रलंभसंचारि निर्वेदध्वनिः । तदनुगुणत्वमपि । एवं दूतीसंभोगः । चन्दनच्यवनादी
नां च वाच्यानां व्यंग्यप्रभोगं च यदि संभवं चुंबनाद्यनुभावानां संभोगैककार्यद्वारेणेर्ष्याजनकानां निर्वेदोत्कर्षकत्वमिति । दी
र्घिता त्वधमत्वमपदस्य वृत्तं तच्छक्त्या कर्मणा वा भवति तत्र ज्ञातसापकर्षेनोक्तमनायिकानायकस्य वृत्तिः । ना
यिकायाः पराधपर्यवसायि दूतीसंभोगादिहीनकर्मेति द्वितीयेन कर्मणा । तादृशं च दूतीसंभोगप्रयोगशाली चीनेसवेदोऽधमे
वेति नेत्रार्धनाद्दृश्यमितीतरव्यावृत्ता संभोगरूपमेव पर्यवस्यतीत्यधमपदस्य प्राधान्यं । निःशेषेत्यादिवाक्यानि
संभोगचिह्नोद्घाटनेन तस्याः साहायकमाचरंति । तथा हि । उत्तरीयाकर्षणेन चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय
निःशेषेति । न तु स्वल्पचन्दनच्युतेः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनायत्तनग्रहणं । स्नाने हि सर्वत्र चन्दन
च्युतिः स्यात् न तु स्तनयोस्तटे उपरिभाग एव दृश्यते । इयमाश्लेषकृतैवेति । तथा तांबूलग्रहणादिविलंबास्त्रावी

उ.श.च.
४
५

नरागस्य किंचिन्नष्ठते स्वस्थथा सिद्धिपरिहाराय निर्वर्ण्येति रागस्य निःशेषमष्टतोक्ता· पुनः स्थान साधारणापन्यावर्त्तिने
न संभोगचिह्नो द्वयङ्गनाया धर इति· उत्तरो ऽपि सरागो ऽथ स्मात्तस्य निर्वर्ण्यगाता चुंबन कृतैवेति· एवं प्रातर्ह्यक्त मे जनं
कालविलंबेन किंचिद्विलुप्तमित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय सुचिरमित्युक्तं· सुचिरमसमर्थो (मित्यापाततोर्थः कालतः (
स्थानेवा सर्वतो जनन्लोपः स्यात् तत्र तु लोचनयोः क्वचित्प्रातएवानंजनत्वमिदं चुंबनकृतमेवेतिः पुलकिता
वन्वीतवेयं तनु रिस्पत्त्रा पाततस्तन्वीतिस हजतानवकीर्त्तनेन पुलकितेतिस्थानचिह्नोपन्यासः पुलकितापित
न्वीव चेत इति स्वस्थितो न्वयः तेन च स्थानेन पुलकिता तनुः किंचिदुल्लसिता भवति· इयं तु नत घेति ह्वेपोज
नितावेवतानवपुलको द्रुमावितिमर्मोद्घाटनं· एवं मिथ्यावादिनीति संबोधनमपिव्यंग्यानुगुणं एवं नाय
कमाने तुं गच्छामीति मिथ्याभाषणास्ये र्थे पर्यवसतीं व्याचक्रुः। अत्र वदंति। यदिदं निःशेषेत्याद्यवांतरवा
क्यार्थो नास्थानव्याहतिद्वारेण व्यंग्यासाधारणार्थसंपादनेन न व्यंजनानुकूलं व्याख्यपरपर्यायस्यासा
धारणस्यानुमानानुकूलतयाव्यक्तिप्रतिकूलत्वात। अत्र हि दूतीवल्लंचितेत्याद्यौसाधारणतानामेवोक्ति
ष्यादीनावतारात्स्नातुंगतामित्यत्र विरोधिलक्षणायानगतासीतिनिषेधस्यप्रतस्यातिकं नगतासीत्यकाद्द

ति
षे

राम
४

वैशिष्ट्यवशादर्थविशेषव्यंजकत्वस्वीकारात्। किंचैवं निःशेषेत्यादिविशेषणानां वाक्यार्थानां वाच्यास्त्वानेवाधा
वतारास्त्वात्तु गतासीत्यत्र विरोधिलक्षणायामगतासीति निषेधस्य। तस्यांतिकं न गतासीत्यत्र च गतासीति वि
धेश्च प्रतीत्यापत्तौ गतासीत्यंशस्य व्यंग्यत्वानुपपत्तिः। न च भवन्मतेपि निःशेषेत्यादिवाक्यार्थानां स्नान
साधारण्याद्वाधानवतारेपि तात्पर्यविषयत्वं तिकगमनान्वयानुपपत्त्या लक्षणैवेति वाच्यं। विदग्धायाः
स्नानकार्यत्वप्रकाशनमुखेनैव तत्प्रकाशने तात्पर्यात् तादृशात्पर्यादृशास्य लक्षणावेद्यत्वेपि रंतुमितिफलांश
एव व्यंग्यत्वमिति चेन्न। अधमत्वमपहृत्य लक्ष्यं जात्या कमितावेत्यादिसंदर्भे ताधमत्वान्यथानुपपत्ति त
वेद्यतया उक्तत्वात्। व्यंजनागम्यत्वेपि वाच्यनानिःशेषेत्यादिवाक्यार्थानामधमत्वस्य च भवदुक्तरीत्या प्रका
मरांतरेणानुपपद्यमानतया वाच्यसिद्ध्यंगत्वेन रमणस्य व्यंग्यस्य गुणीभूतव्यंग्यत्वप्रसंगात्। तस्माद्वाच्या
र्थसाधारण्यमेवोचितं विदग्धनायिकाप्रयुक्तनिःशेषेत्यादिवाक्यार्थानां। अधमत्वोक्तिरपि प्राचीनानामे
व सोढानामप्यपराधानामसह्यतायां दूतीं प्रतिप्रतिपादयितुं। न तु संभोगं। विदग्धोक्तमनापि कार्याः सखी
समक्षं स्फुटतया तत्प्रकाशनानौचित्यादिति। तदेतदापातरमणीयं वचनं। आशयानवबोधात्। तथाहि। व्यंग्यत
दितरकोटिसाधारणस्य वाक्यार्थस्य व्यंग्यकोटिभ्यः सहचारग्रहो व्यंजनायामुपयुज्यते प्रकृते च तदादिमा

ऊ॰च
५
५

त्रे चैवं सत्यप्यवादि किं संभोगेन मम यः सहृद्वरितमिति तेन तद्व्यंजनमिति तात्पर्यं· सामान्यतश्चेदं त्वनच्यवादिस्त्विन्न साधारणो
त दादि द्यदि तेन स्नानेन मम यः सहृद्वरिते किंतु संभोगेनेत्येवं साधारण्येन व्याप्तिरभिप्रेता न तु सर्वथा स्नानमात्रे हृद्धिः
संभोगैकांतिकता वा येन प्रकाशादि विरोधः स्यात· इयमाश्लेषकृते वेत्या द्यत्र कारोऽपि संभावना प्राचुर्यबोधकैः
बहुधा दृत्वद्दत्त एवायमित्याद्भिवत·अस्तु वा स्नानव्याप्तिरभिप्रेता न त्वेतावता संभोगैकांतिकत्वं· आर्द्रवसनसंव
प्रोच्छनेनापितद्याविर्भावः च इत्यवादेः संभवादिति नानुमानेन गतार्थता· तथा सति बाधी स्नानव्याप्तेनैकः पुरु
षार्थं इति चेत· व्यंग्यबोध एवेति ब्रूमः· द्वयोः संभावितयोरेकव्याप्तिनिर्वोढ्यापर्यवसायितीत्यवज्ञायः इति । यत्तु स्ना
नव्याप्त्यन्तत्वे विसंवादकत्वात् यस्मात्तदैकंगतासीत्यंशस्य व्यंग्यताहानिरिति क्षुण्णं· तन्नोच्यते· स्यादेवं यदि स्नान
व्याप्तिर्विवक्षितार्थदशायामवगम्येत· वाक्यार्थप्रतीत्यनंतरं तु प्रतीतयातयाव्यंग्योन्मेषदशि न लक्षणावकाशः
न हि तदैव तथाविधमिति प्राथमिको बोधः। तस्य व्यर्थस्य तत् किंचित्कारतापयतीति व्याख्यालोचनेऽन्तरभावित्वा
दिति न तत्प्रयुक्तस्नानव्याप्तिबोधः अतएव दीपिकाकृता पदांतराणि तस्यार्थे तथाप्युपपद्यमानानीति तस्मादिति
नैव तदनुकूलार्थव्यंजकानीत्युक्त्वा तद्यथा च्युतचंदनं स्तनं मतु क्षालितचंदनं नेन तु क्षालितचंदनेन· स्तनयोस्तटं न तु
निम्नोन्नतभागोऽपि· निःशेषतो मृष्टरागो न त्वीषत्तादृशाश्लिष्टाधरो न पुनरुत्तरोष्ठोऽपीत्यादिनाऽनुकूलार्थप्र

राम
५

त

रथानं कृतं । अस्फुटवातं दंष्ट्रोल्लसनं । रंतुमिति फलांशस्यैव अंगपतया ध्वनितत्वात् न तु । अयं तु फलांशस्यापि न अंगपत्वं सं
भवः । अथ मत्वमय भोगं विना धमत्वस्यानुपपत्तिरुच्यते । किंतु नोत्तमनायिकात्वम् इति नोद्धाटनाह मिथ्या इत्यादि । नावत्रे वैशि
ष्ट्यप्रतिपादनेनमंगपयर्थवसानमात्रं । एतेन संभोगरूपमंगपस्यवाच्यसिद्ध्यर्थं वेनगुणीभूतमपत्वात् यत्रिरिति
निरस्तमिति हृतं तत्त्वविवेतेन । यत्तु । उपनायकमानेतुं प्रेषिता तत्थामतिस्नानस्य हूत्याऽभ्युपगतत्वेन तदुपपाद्यः उप
भोगलुप्तचंदनादीन वापीस्नानव्याजेन गोपयंती हृती प्रतिनायिकाया इयमुक्तिरिति भाषिकारवचनं । तन्नम
नोहरं । तथा सति स्नानस्य हूत्याऽभ्युपगतत्वेन तदुपपादकं निःशेषेत्यादिवाक्यस्यासंगतत्वापत्तेः संभोगप्रका
शनस्यापि स्नानकार्यप्रकाशनमुखेनैव कर्तव्यत्वात् । किंच स्नानं तदंतिकगमनयोर्द्वयोरपि हूत्या निवेदित
योरेकस्य सत्यत्वेऽपरस्यापि सत्यत्वमेव संभाव्यते न तु मिथ्यात्वमिति तदंतिकगमनस्य मिथ्यात्वोपन्यासोऽनि
बीजत्वं एवस्यात् । हूत्या स्नानस्युपगतत्वात् नसाधने हेत्वंतरकृतया तदंतिकगमनस्य मिथ्यात्वोपन्यासोयुक्त इति सहृ
दयैराकलनीयमिति ॥ ३ ॥ ग्रामतरुतरुणमिति । ग्रामतरुणं मुहुः पश्यास्तरुणम्पामुखच्छाया मलिना भवतीत्य
न्वयः । ग्राम एकं तरुणं तेन दुर्लभत्वसूचनं । ग्राम इति विशेषतोऽनिरंतरसंनिधानात् संकेतस्थानयोग्यता नि
तरां स्फोटातिशयो वा ध्वन्यते तदंतिके पिकाकारः एवं सति द्विनांतरे पि संभोगप्रत्याशानुदृत्तोविप्रलंभस्य लघुत्वापत्तेः

उ·च· ६

पूर्वोक्तमेवज्ञापयति इतिनव्याः। ग्रामस्य स्त्रीसमूहस्य संबंधीतरुणाः इत्यर्थः तेनानेकनारीप्रार्थ्यमानत्वं सूच्यते इति केचि
त्। परिचितत्वेन मुहुर्दर्शने विशंकाभावाय ग्रामेति विशेषणमित्यन्ये। मुहुर्वारंवारं। जनताभयेन दर्शने सातत्या
संभवात्। यत्पंस्याद्भवतीति वर्तमाननिर्देशाभ्यां दर्शनमलिनीभावयोरविरामः सूच्यते। जनकीभ तद्दर्शनस
मकालतया कार्यस्य मुखच्छायामालिन्यस्य कथनादतिशयोक्तिरलंकारः। तरुणापाति। द्वयोस्तरुणत्वोपमाप
रस्परानुरागोत्कर्षो व्यज्यते। छाया कान्तिः नितरां अतिशयेन। केचित्तु मुहुरित्यस्य मलिना भवतीत्यनेनान्व
यः। तेन यदा यदा तदनुसंधानं तदा तदानुतापोत्कर्षान्मुखमालिन्यप्रकर्ष इति स्वरसः इत्याहुः। नवेत्यादि मलिनी
भावोपपादकत्वेन तत्तद्विशेषणानां। नवा नूतना वञ्जुलस्याशोकस्य मञ्जरी तया सनाथो युक्तः केशपाशः तथाभूतं। अ
त्र नवेत्यनेन नूतनवस्त्रग्रहणाद्यौचित्येनाचितर्कणीयता सूच्यते इत्याहुः। नूतनस्य दर्शनौचित्येन शंकाभावा
य नवेति विशेषणमिति केचित्। उद्दीपनप्रकर्षायेति तु स्वरसः। एवं च संकेतनिकेतनविद्धत्तनायकदर्शनहे
तमालिन्यं विषादरूपव्यभिचारिभावोत्कर्षव्यंजनमुखेन विप्रलंभाभासं पुष्णातीति॥ ३॥ स्वच्छंदेति। मंदाकिनी
वः मंदरतात् अज्ञानाय भिंद्यादिति योजना। मंदाकिनी स्वर्गंगा वः युष्माकं मंदरतां। मंदस्य मूढस्य भावो मंदरता अज्ञानं।
पाप्यमित्यन्ये। पापेनापकृष्टतामित्यपरे। अज्ञानाय। भूष्टिति भिंद्यात्। नाशयत्वित्याशीः। सजातीयोत्तरोत्कर्षप्रति

ह
गम
६

पेर हिर

ये

पास्कं मंहासिनी विशेषणत्वमाह॰ स्वच्छंदे त्यादि॰ स्वच्छंदंऽउच्छलत अच्छेकच्छकुहरे च्छातेतरं तयं स्वतस्फच्छत्यामूर्छ
न्मोहौघातेमि हर्षिमिर्दूता वितेस्नानाद्विकेय स्यामितिसमासयोजना॰ स्वच्छंदे स्ववशं न तु वातादिपरतंत्रं॰ तेन
जलबाहुल्यात् गंभीर्याभिव्यक्तिः स्वस्य छंदोऽभिप्रायो यत्र तथाऽउच्छलतदिति क्रिया विशेषणत्वं वा॰
स्वस्य छंदेनोच्छलदिति वा॰ अच्छं निर्मलं॰ कच्छस्य जलप्रायदेशस्य कुहरे तरंगकृते बिले च्छातात् दुर्बलादि
तरात् वेगातिशये न बलवत्त्वादित्यर्थः। च्छातमल्पमिति तु न सम्यक्॰ स्वच्छंदेोच्छलदित्यनेनैव बाहुल्यलाभात्॰
इतरातंसं वु छटाविशेषणत्वात् इत्यत्वं बाहुल्यमित दितरा दीर्घाः इत्यर्थ इति तु कश्चित्। अंबुनः जलस्य छटा॰ परंपरा॰
ते नैव वाडम्हर्छंनन्नश्यन मोहोऽनानं॰ अत एव हर्षः स्नानस्य प्राधान्यात् तथ्यगुपन्यासः॰ यद्वा च्छा छिकौर्मि

ब

तस्यापि स्नानस्य लोभाय सः। छटा॰ परंपरा॰ कांतिर्वीतयामूर्छं नयाऽऽभवन्मोहोऽस्वे चित्ते विस्मये घा मिति
वा व्याख्याने तु नश्यत् स्वरसात् समाधि॰ एवं महर्षिसेवितत्वेन तीर्थान्तराव्यतिरेकं प्रतिपाद्य न घंतराद्युत्कर्षं स्वभाव
कृतं प्रतिपादयितुं पुनर्विशिनष्टि॰ उद्यंत्यः प्रकाशमानाः उदारा महांतो रईराभेकायास्तु एवं विधा दर्याः कंदरा
यस्यां सा तथाभूता॰ तुरंगापि घातेऽप्यरिभागभंगेन तासां प्रकाशनात्॰ तथा॰ सीधौ आयताः अद्रिद्रुः शा
खादिबाहुल्येनाकृशो येद्रुमास्तेषां मरन्मोपिर्धेः इतिह्वेषा समृक्षोर्मिर्ध इति मेघ्या तद्रोहः पातनं ते नो द्रुकच्छा

धिक्यं तन्मयास्तघुत्काउभियस्तरंगास्त एवमेदुरो निबिडो मस्रोग वीर्यस्याः सा तथा· मह्योर्मीति पाठे तेनो द्रेकोपेय
मेवं विधाये महोर्मय इति व्याख्येयं· दीपिकाकारस्तु· दीर्घेति भावप्रधानं तेन दीर्घत्वेना हरिद्रा इति लभ्यते· यद्वा
दीर्घत्वं तमेकं मंदाकिनी विशेषणं· तदा च दीर्घापुदीर्घा विस्तृते स्पष्टेः अ इ रिद्वेत्या हि द्वितीयं· यद्वा तत्रा विनाका
रप्रश्लेषः हरिद्रुत्वं च प्रवाहसंबंधानुच्छमूलितयामलानत्वमित्याद्यः रद्रुरः पर्वतविशेषः अन्यथा कच्छ कुहरे
तिर्यनेन हृत्वाय तेः मंदाकिनीव नगंगा· किंतु नद्यंतर मेव· तत्रैव रद्रुरगिरिसंबंधसंभवादिति कश्चित· ह्हठ प्र
सिद्धिविनेधायये स्यम्· अनुप्रासोऽत्र शब्दालंकारः काव्यजीवातुः। अभिप्राय वशोच्छ हविस्यमरः। आमां
सोऽदुर्वलम्युतार इतिच· मोहमिच्छ तिमद्दीयां मविघायांचमेरय इति विश्वः। मत्काल्पायदुनिर्भीग्यामंदाहस
मरः। ४॥ विनिर्गतमिति। हयग्रीवनामा दैत्यो विष्णुना हत इति पुराणकथास्थिते हयग्रीव वधात्प्रेना हे के
हयग्रीववर्णनप्रस्तावोपेय मेतत· यं प्रह्मतं हयग्रीवं शात्र तां· मानं घाति खंडयति· मित्राणां हदा तीति मा
न इत्स्यामृते आत्मनो मंदिरात गृहात नतु नगरात· यदृच्छया पि· स्वेच्छया· न पुनस्त्रया· विनिर्गतं निःसृ
तं नतु प्रस्थितं· उपस्थल्पकरणिका नाति क्रयाकृत्वान तु हूत मुखात· ससंभ्रमेण समयेनैव रणा· अस्या हतैः सु
रणानेवाधिकाव्हान पिलंबा सह तयाग्स्वयमेव· द्रुतशीघ्रं घातितास्य यथा कथंचित निर्झिमानत्वविस्रब्धं निहिता

अर्गला द्वारपिधानकाष्ठं यस्यां सा तथाविधा अमरावती नगरी सिया निमीलिते संकुचिते अर्गलिती यथा सा तथा
भूते वा भवती सन्नयः उपस्कृतेति पातनक्रियया समानकर्तृकत्वमाश्रित्य बोध्यं अत्रामरावतीति स्त्री प्रत्यय
कृते ङीवाद्यवसानम् लोकोक्त्यर्थालंकारः सम्भ्रमत्कारविश्राम भूमिरिति नीरसत्वमित्याहुः ॥ इति श्रीमत्सकलाम्नायप्र
माणाभिज्ञतत्सद्ग्रामभट्टाराजवैद्यनाथकृतायामुदाहरणचन्द्रिकायां प्रथम उल्लासः ॥ क्वाचित्उपनायकसंगमा
र्थिनी शाकेन्धनाद्यानयनव्याजेन बहिर्गन्तुं मातरं प्रत्याह ॥ मातरित्ति । मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति सा
धितं त्वया । तत् उत्तरणं किंकरणीयमेवं न वासरः स्थायीति संस्कृतम् । भो मातः गृहसंबंधि उपकरणं उपक्रियते अ
नेनेत्युपकरणं । अन्नेन्धनशाकादि साम्ग्री अद्य खलु निश्चितं नास्तीति त्वया साधितं प्रतिपादितं । ततस्त
स्मात् किं करणीयं कर्तव्यं भणतावद् आज्ञापयेति यावत् । यतो वासरो दिवसः एवमेव अधुना दृश्यमानावस्थ
एवस्थायी स्थिरो नेति वाक्यार्थः । अत्र मातरित्यनेन नालंघनीयाज्ञत्वं गृहेत्यनेनावश्यकत्वं उपकरणमित्य
नेनान्यथासिद्धिपरिहारः । सकलस्य प्रतिवेशिगृहादुपलाभासंभवात् । अद्येत्यनेनाद्यैव संपाद्यत्वं साधित
मित्यनेन सर्वशंकाराहित्यं त्वयेत्यनेन स्वकल्पनाविरहः । तच्छब्देन हेत्वर्थेनावश्यकत्वं भणेत्यनेन
स्वप्रेरणं एवमेवेत्यनेन दिनावसाने तत्प्रेरणायाः पिकुलांगनया भयानंगतत्वमिति त्वरयाप्रेरयेति वा द्योत्य

मेव

ते·वाक्यार्थेनतुवक्तुर्वैशिष्ट्यादुपपद्यतेसमागमार्थित्वमिति॥अन्येतु·प्रस्तुतंगृहकार्यव्यापृततयास्वैरं विहारं कर्तु
र्तुमक्षमाकाचिन्मातरं प्रत्याह·मातः प्रति·गृहोपकरणं·गृहकार्ये·अघनास्ति·नत्वस्य तत्त्वावता या मम मूक
णव्यवसरः स्यादिति प्रसंगशंकानिवारणं·एवमेव·व्यासंगविना·तथा च व्यासंगविनाऽस्या तु मम श्वश्र्वा तत्र
च कार्याभावात् किंचित्कार्यार्थं बहिः प्रेषयेतेति तात्पर्यार्थस्त्वाहुः॥इदं तु तत्रासंगच्छेत तत्र दिवा सरोनगच्छेतीति
पाठः स्यात्·न च तादृशः पाठो भवद्भिरपि स्वीकृतः॥किंच कार्यस्यावश्यकत्वमवगतायनं विना न तथा शंकारा
हित्वं प्रस्तुतानावश्यकतया शंकैव संभाविते तिपूर्वव्याख्यैव न्याय्यसीति॥ साहेंती तिप्रियानुनयार्थं प्र
स्तितं मुपभुज्यागतां सखीं प्रति नायिकाया उक्तिः॥साधयंती सखि सुभगं दूतीत्वं तरोदूनासि मत्कृते सद्भा
वस्नेहकरणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वयेति संस्कृतं·हे सखि मत्कृते·मदर्थं·सुभगं सुंदरं नायकं साधयंती आत्म
वशं कुर्वती·अनुनयंती वा·साहेंती शासतीति चंडीदासः॥साहयंतीति पाठे विसाधयंतीत्येवार्थः॥दूती दूती दू
नासि·त्वितरासि·त्वया तावत् त्वया तु·सद्भाव·सा ध्रुवं विश्वासो वा·स्नेहः प्रसिद्धस्तस्य करणीयं कार्यं तत्सदृशं
तावद्यादृशं कार्यं तादृशं विरचितं फलं तु दैवायत्तमिति मुख्यार्थः॥केचित्तु·सद्भावस्य करणीयं स्नेहस्य सदृ
शमुचितमिति योजयंति·अत्र च ज्ञातायकारायां मुख्यार्थबाधप्रतिसंधानात्सदृशपदेन विसदृशं लक्ष्यते·त

ऊमस्त्रियः समरोनशत्रुत्वाच्चमरात्पूर्वं· एवंचमत्कृतत्वस्यस्पेलज्ञातायास्त्वकृतेरिति कूनासीत्स्यचतुष्टासीस
स्यचतुष्टासीत्यर्थः। अथवा मत्कृते ज्ञातामपिन कूनासीत्यर्थः· तेनचनायकः सापराधइति शेषः मत्वंनाधिका
यातानसामाज्ञिकान्प्रतिव्यङ्गतः॥ १०॥ उम्राशिच्छेले लि॥ अः। स्यमयंपरूपसर्थः यरूपनिश्चलनिस्पंद
विसिनीयत्रेरानतेवलाकाप्रसिद्धः। यद्विविशेषणः रात्राते शोभते स्यश्यपेति वाक्यार्थस्यकर्मतेनान्वयः। सम्मि
हितसचंनायविद्धिनष्टि· निश्चलेस्थादि· निश्चलाचासौ निस्पंदेति कर्मधारयः। चलनंशरीरक्रियास्थानांत
रप्राप्तिकास्य· इत्येवयवक्रियायास्यादिकिंचिच्चलनं इतिधात्वनुसारात्· यद्वा निश्चलः न शक्या निरुद्धयो
गेति कामुकसंबोधनमिति दीपिकाकारः· अत्र द्वितीयकल्पे संकेतस्थानरूपकुंजस्यवाच्यसिद्धंगतत्व
न्निः एतत्संकेतस्थानत्वेयानाउसंहितमर्थे वोत्रीतमितिज्ञानेनैव निरूपमत्वसिद्धेरितिकेचित्। निश्चलत्वंस्व
प्रयत्नाधीनक्रियाभावत्वं· निस्पंदत्वंस्थानधीनक्रियाभावत्वमिति स्ययोनरुक्तं· एवंचवातादिसंचार
भावत्वमपि सूच्यते॥ ११॥ उः। निश्चलो· चलःपर्वतः तद्वत् स्थिरेत्यर्थः अथवा निश्चलापृथिवीवनि
स्पंदेत्यर्थः। इत्यन्ये· तत्पुंस्कउभयत्राचलपदस्य पहिलस्य सत्वात्· पृथिवीवाचकत्वेनाभिमतस्य निश्चलप
दस्यस्त्रीलिंगनियततत्वेनभावितपुंस्कत्वाभावात्सुवक्तावानुपपन्नो निश्चलेतिहृत्वानुपपन्नेत्येके ति· निश्चले

उत्त·
६
९

स्यादि॰ निर्मलेस्वच्छे मरकतस्य नीलमणेर्भाजने पात्रे परिस्थिता शंखस्य शुक्तिः शंखघटिते शुक्तिसदृशे चंद्रनाडि
निधानपात्रेनतु मुक्ताशुक्तिः तस्या बलाकावार्णसदृशवर्णत्वाभावात्· शंखशुक्तिपदस्य तत्र सामर्थ्याच्च·
एवं चाचेतनोपमयाऽस्वं तितिक्षो भाभावः स्वच्छने· या यंति कच मत्कारस्यानंतु संभोगाविप्रलंभभेदेनअंगपद्ध
यं प्रकाशयन्त्रम् केचित्तु नायिकाया विरहविदग्धा का मुकप्रतिनि गृढं निर्वदयंत्याः सख्याः इयं मुक्तिः ह्लिनि
स्खलज्जलसनिस्यंदा निम्नोष्ठा बलाकेव धवलातिशयान्नत्वेनाध्यवसिता सखी विलसिनी यत्रेता या छविता
रात्रंते त्वमेवागत्य यश्येति शंखशुक्तिरिति नत्पनेन निक्षेप्तव्याति शापस्तेन त्वविप्रलंभातिशायोऽभूपद्रष्टव्याकुः।
॥ मुखं विकसितेति॥ इंदुवदनायास्तनौ शरीरेतरुणिम्न उद्गमश्चाविर्भावो मेरते स्वकार्यजन्मने क्षमनियंत्रि
तो स्तोस्मर्थैः प्रकृत्यैवेयमिंदुवदनात त्राप्येवं विधं यौवनं विजृंभणाममिति कष्टमापतितं निदृग्धयुवजनस्य
स्यैवंस्वेहो वर्तते स्पनेन प्रतियाघते· श्रूहोरमरणापतातिशय इति विस्मयो वा· भाग्येन परमोत्सवस्थानमुपसंप
न्नं पुवजनचयनानामिति दृष्टवा· विहितकथं वनामंत्रणासंतोषविघनुक्तोपाविस्मय इति नाथेकाशात
मिव्य पेक्षायामाह· मुखमिति· यतो मुखं विकसितं प्रसन्नं तस्मिन्· इंदुबिंबकाशिनवनं सितं एव्यां स्यंदिताधर
मिमुक्तनन्दगतोहास्यविशेषरूपयत्र तथाभूतं· एवं प्रेक्षितं प्रेक्षणं तां भावेक्तः बलितो वशीकृत कृतः

राम
६

त्वापत्तौ कृतवक्रिमप्रवक्रत्वं येन तथाभूतं तत् यथा भवति । गमनं समुच्छलितं । धारारूपेण प्रादुर्भूतं । विभ्रमा विलासास्तय
स्यां तथाभूता । मतिर्बुद्धिः । अयास्त्वास्य कान्तासंस्थापरिमितविषयस्थैर्यस्य यया अनेकविषयसंचारिणीति यावत् ।
उरः वक्त्रस्थलं मुकुलितं मुकुलाकारीकृतं डिम्बौ वस्त्रेणोपवृतं तथाविधं । एवं न घनं अंशस्य बधो विभक्तता सं
पादनं तेनोद्धुरं स्तब्धं पीनमिति यावत् । तथा चास्या धाराभ्यासिताद्युन्मेषः स्फुटमेव यौवनमोहमवगमयतीति
भावः । अत्र च विकासस्य पुष्पधर्मस्य स्मिते । वशीकरणस्य चेतनधर्मस्य वक्रिमणि । समुच्छलनस्य
मत्तधर्मस्य विभ्रमे संस्थायां मर्यादास्यागस्य चेतनधर्मस्य मतौ । मुकुलितत्वस्य पुष्पधर्मस्य स्तनयोः उ
द्धुरत्वस्योन्मुखत्वस्य चेतनधर्मस्य जघने । मोहस्य दुर्भस्याचेतने यौवनोद्गमे वाधितत्वाद् विकसितादिप
दैः स्ववाच्यसंबंधाश्रयणेनोपदर्शितं यदार्थौ लक्ष्यते । तत्र विकासस्य पुष्पप्रसूतत्वस्य प्रसूतत्वमात्रे
णासामान्यविशेषभावः संबंधः मनोहारित्वं व्यंग्यं । एवं वशीलत्वस्य संबद्धत्वेन सामानाधिकरण्यं संबंधः । प
वेमो गच्छात सर्वत्र वक्रता प्रेक्षितस्यास्मीदिदानीं त्वं भिमत एवेति युक्तानुरागित्वं व्यंग्यं । समुच्छलनस्य प्रा
दुर्भूतत्वेन सामानाधिकरण्यं संबंधः । सकलवशीकारित्वं व्यंग्यम् । तथा मर्यादात्यागस्यापरिमित
विषयत्वेनैकाधिकरण्यं संबंधः । अनुरागातिशयो व्यंग्यः । तस्य तादृशमतिप्रयोजकत्वात् । मुकुलितत्व

उ·सव·
१०
10

स्य पुष्पसंस्थानस्य तादृशसंस्थानमात्रेणासामान्यविशेषभावः संबंधः उद्भिन्नत्वेन तु सामानाधिकरण्यं· आ
लिंगनयोगपद्वं व्यंग्यं· एवमुन्मुखत्वे हेतुत्वात· रमणीयत्वं व्यापं· एवं मोहस्यानियंत्रितत्वेन समं हेतुहेतुम
द्भावः संबंधः मोहस्यानियंत्रितत्वे हेतुत्वात· स्पृहणीयत्वं व्यापमिति· एतानि वक्रास्य भावमापादय द्बु
द्धुः स तद्दयस्यैव प्रकाशं तेदीति विकाशकृतस्त्र· विकासेनासंकुचितत्व संबंधेन स्मातिशयत्वं लक्ष्यते· सौरभा
दिव्यंग्यं· वशीकरणेन स्वाधीनत्वं लक्ष्यते· अभिमतविषयग्रहणनिः संबंधः। संमुच्छलन्नेनवाकुलत्वं ल
क्ष्यते· प्रयोज्यप्रयोजकभावः संबंधः· वहुलं हि समुच्छलति· संस्त्यायात्स्वेनाधीरत्वं लक्ष्यते· हेतुहेतुमद्भावः
संबंधः· एवं मुग्धतया गृहजनसंनिधौ प्रियतमेप्यंगीकृतमर्यादा मतिरासीत इदानीं तु मोगध्यस्यागात्र
तथेत्यनुरागातिशयो व्यंग्यः। मुकुलितत्वेन काठिन्यं लक्ष्यते· निविडावयवत्वं संबंधः· काठिन्ये हितद्भवतीत्या
द्युः। श्रीपरिचयादिति। जडा अनभिज्ञा अपि ज्ञ·नाः श्रियो लक्ष्म्याः परिचयात्संबंधात विदग्धानां चतु
राणां यानि चरितानि चेष्टितानि तेषामभिज्ञा ज्ञातारो भवंतीत्यन्वयः· अत्र दृष्टांतमाह· उपदिशतीत्यादि·
यद्यापि यौवनस्य महोत्सवः भरः इति पावत् स एव कामिनीनां स्त्रीणां ललितानि· सुकुमारतया गानां विन्यासो
ललितं भवेदिति सुकुमारलक्षणा ललितप्रभृतीन् विलासविब्बोकादीन् हावान्· वहुवचनस्याद्यर्थत्वात· सं

८

राम
१०

वरगात्रदर्शनं च वचनहसितविहितमंगविशेषानिति केचित् । यत्तु ललितानि विभ्रमानिति व्याख्यानं तत्र च विभ्रमाल
लितेनार्थे त्वमरः इति प्रमाणोपन्यसनं तद्भूमि विलसितं । स्त्रीणां विलासविब्बोकविभ्रमा ललितं तथा । हेला ली
लेत्यमी हावाः क्रियाः शृंगारभावजाः इति कोशवाक्यविरोधादिदमुपेक्ष्यं यद्वत्रेति प्रतियाद्यन्नार्थे बाधितं उपदि
शति । अज्ञाताभिज्ञाय यथिः अत्र शावकशराकाज्ञात ज्ञापनस्यापदेशशु यदार्थस्य चकं चमन्तेन यौवनमदेवाध्या
त्मसामान्यविशेषे भावसंबंधेनाज्ञानज्ञापनमात्रं लक्ष्यते । ललितज्ञानेऽनायासो व्यंग्यः प्रयोजनं सहृदया
सहृदयवेद्यम् उपदेशादृनायासेन ज्ञानमिलस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्तु ज्ञानेऽन्यनिरपेक्षत्वं व्यंग्यमिति । तत्र तत्त
स्य महत्त्वे स्वेवकारवाच्यत्वादिति । १० एतद्दह मेत्तेति । सौन्दर्यातिशयशालिन्या नयनगोचरमागताया गुणश्र
वणमात्रजनितानुरागेण नायकेनावस्थायां दूत्यादयमुक्तिः । एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्रावस्थाम
क्षियत्रावस्थां । एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रोऽपि स्तनाविति संस्कृतं । परिमाणे द्वयसप्रत्ययः । एतावत्परिमाणयोरामा
मलकादि परिमाणौ स्तनौ यस्याः सा तथा भूता । एवमेतावत्परिमाणं युयोक्ते एतावन्मात्रे विवक्षिते तकम
लकादि परिमाणे तावन्मात्रमक्षिपत्राभ्यां नयनेङ्गिताभ्यामुपदर्शितेत्यर्थः । उपलक्षणे तृतीयानुशासनात्
त् । तथा एतावत्विवक्षिते परिमाणे दीर्घादिघस्याः सा तथा भूता अवस्था स्वरूपं यस्याः सा तथा । एवमेता

वत्वुद्धिस्कंधपरिमाणाख्यायेषां तथाविधैर्दिवसैर्लक्षणायासंवत्सरैरुपलक्षितागाधरिच्छिन्नेतियावत्· वर्धकथ
नस्यैव प्रायशो लोकव्यवहारसिद्धत्वात् दिवसैरितिकरतोवाप्तीया· अत्र मुकुलाकारहस्ताभिनयेन स्तनप
रिमाणविशेषे यवव्रलाढ्यतिनातेननेत्रयपरिमाणविशेषे· उच्चतापुष्टिप्रदर्शकेन तद्विशेषे अंगुल्यंकधार
णादिरूपेण च दिरूपेण च दिवससंख्याविशेषे वृद्धिस्थमात्रशकालतात्र तशब्दानियमितशब्दकृयः। पत्तु
प्रोषिते प्रतितकलत्रानस्त्राकथनमिदमिति· तत्रापि समीचीनं· दिवससंख्याकथनासामंजस्यादिति। २१।
भद्रात्मन इति। यस्य प्रकृत्तमानः करोहस्तः सततं निरंतरं दानस्य वितरणस्य संबंधि यद्वंबुतस्य संबंधियद्वंबु
तस्य सेकेन सुभगः शोभनोऽभद्रिसन्वयः कीदृशस्य यस्य· भद्रः शोराजः करोहस्तः सततं निरंतरं दानस्य भ
न आत्मा स्वरूपं अनःकारणं वा यस्य तथा भवस्य· तथाऽऽरुधिरोहात्रनाघच्छ्यात नुः शरीरं यस्य तथाभूत
स्य· एवं विशालेमहतिवंशेकुलेउन्नतिर्महत्वं यस्य तथा विधस्य· विशालस्य वंशस्योन्नतिर्यस्मादिति
व्यतथाहृतः शिलीमुखानां बाणानां संग्रहे समीचीनोग्रहोऽभ्यासदार्ढ्यं येन तस्य तथा· अनुपप्लुता अ
वाधिता गतिर्गमनं यस्य तथाभूतस्य· गतिर्यानं· पक्षा· अनुपप्लुतानां निर्दुष्टानां गतिर्हितकर्त्तीति दीपिका· दाम
र्यां· परान् शत्रून् वारयतीति परवारणोस्तस्य तथाभूतस्येति राजपक्षे· गजपक्षे· गजपक्षेतु· पस्य परवारणा ११

स्यश्रेष्ठकपिविशेषस्य करः शुण्डादण्डः हस्तो वा चुः समुद्रजलं महात्मनो महत्त्वातीयस्य महोमं द्रोमगम्भैवेन्युक्ता एतेषे
गजयोनयः स्तुत्यैः। दुरधिरोहतनोः। दुःखेनाधिरोहः आरोहणं यस्यास्तथाविधा तनुर्यस्य तथाभूतस्य। अत्युच्च-
त्वात्। विशालत्वं शावतरीर्घ्यं वेणुवत उन्नतिः उच्चत्वं यस्य यद्वा विशालो वंशः पृष्ठदण्डस्योन्नतिर्यस्य। शिली
मुखो भ्रमराः। संग्रहच्चाकर्षेतां अनुपप्लुवगतेः अनुद्धतगमनस्य धीरगमनस्येत्यर्थः। अत्र प्रकरणाद्गज
हन्तां वा च्योगजहन्तांतस्कन्धव्यपदेशः इति। २२। इति श्रीमत्तत्सदुपाध्यायवैद्यनाथकृतायामरहराचंद्रिकायां
द्वितीयउल्लासः। एकाकिन्यानदीगतापाप्यबाप्या कुतीयमीदृशः। श्रमहतिचितकेयं नीसमानशीलां प्रति
वेशिनी प्रतिकाचिदाह। अद्य विदुलमितिाच्चतिदृष्टस्थूलजलकुंभं गृहीत्वा समभागतास्मिन्सत्त्विवरितं। श्रमस्वे
दस्सलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि चूतलाम। विउलमिति पाठे विपुलमित्यर्थः सविताप्रतीतार्थैतार्थं ताष्टं
नुनं। अपिशायेन प्रस्थूलं महान्तं जलपूर्णकुंभं तेन दुर्वहत्वं। गृहीत्वा समागतास्मिन् तुमध्ये विश्राम्यत्वरितं
मिस्यनेन स्वेदविशाधयोगपताध्वन्यते। श्रमातपोपचे दस्सलिलनिःश्वासोतास्यां निःसहा निर्बला चलितुमश
क्तेमेति यावत्। सलिलत्वोत्स्या स्वेदस्य वा द्रुत्वं व्यज्यते। अतः क्षणं विश्राम्यामि विश्रामं करोमि। तथा चैवं
विधकुंभवहनजन्योयं श्रमो नान्यथा शंकिष्टाः इतिरतगोपनं गम्यते। २३। ओसिदृमिति। कृतकामुकोपमो

गां हृतीर्य्यद्वितीयभुक्तिः । औन्निद्र्यं दैर्घ्यं स्वं चिंता अलसत्वं सनिःश्वसितं मम तं दृष्ट्वा गिर्यस्याः हन्ते सखि त्वयापि परिभवति ·
मद्वर्कं मदीयमिति वा · तु हेति कर्मणि षष्ठी · परिभवतीत्यस्य हिंसार्थत्वात् कृत्यानां कर्त्तरि वा ॥ तु हे त्रि हि ती यांत मेवं · तथानु
शासनादिति दीपिकाकारः · तदा सखी तच्छायापि तां मित्से यत्नोध्या · तु हवीत्यनंतरं अहेतिकच्छिन्नाः सनयुक्तः
हे तद्दानिर्दोषादिति केचित् · नन्वं · गांध्यासंगेपि छोहेन्नरा भंगादिति वंदीदासः । हे सखि विसनिःश्वसौन्निद्र्या दैर्घ्यं
कं मं दृष्ट्वाग्निभ्याम मर्हतैम इत्थं त्वामपि परिभवति पीडयतीत्यन्वयः । निश्वसितं निःश्वासस्तत्सहितं उन्निद्र
स्य गतनिद्रस्य भाव औन्निद्र्यं · मंदः आलस्यः । भागो भागधेयं विघतेऽस्याः सा तथा · मां तावत्परिभवत्येव · मत्कार्य
वेगमनागमनादित्राकामुकप्रसादनव्यापारेणात्वामपी स्वपिशाकल्पमोऽर्थः मदीयमित्यर्थे तु मदीयमौन्निद्र्या
दिकं त्वामपि स्नेहवशात्परिभवतीत्यर्थः । अत एव सखीति संबोधनं · एतेन स्वीयस्यौन्निद्र्यादेरन्यपरिभावक
त्वासंभावात्स्वीयमज्ञानीयलक्षणेति निरस्तं · एकेनोभयपरिभवाभावादृष्यर्थसमुच्चयानुपपत्तेश्च · अत्र वो
द्धव्यवैशिष्ट्येन कामुकोपभोगव्यक्तिः । भागो रूपार्द्धके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोरिति विश्वः ॥२५॥ तथा भता
मिति । वैरागीसवरात्तो आधिकदाचित खिद्यते गृहं हित्वा स हृदेवो नस्यनंतरं मुहुः किं खेदमपि जानातीत्युपत्रस्य
मीमसेनोक्तिरियं · अत्र इत्थमित्यव्याहृत्य गुरुर्गौरवेणासाहास्यदनभियोऽस्पोयुधिष्ठिरः इत्थममुना प्रकारेण

रविन्त्रेग्लाने मपि विघलेनेनेति खेदो मास्त्ववयं भजन्ति कुरुषु कौरवेषु अद्यापि एवं दुःखस्यापाया मपि न भजन्तीति
सोपहासकाकाक्वाक्यार्थः किं कृतेत्याह तथाभूता मिति । न पैरेव सहः स मातस्यां पांचालदेशाधिप स्यरान्तस्तनयां
पुत्रीं जन्मप्रभृत्यपरिभूतां अस्मत्परिग्रहे रोगैव तथाभूतां स्त्रीधर्मिणीं दुःशासनाकृष्टकेशपाशां विशिष्य भव
सन्निधावपि कथमपि तु मया यो ग्यां दृष्ट्वेति भजन्ति क्रियपा समानकर्तृकं उषितं स्थितमिति च भावे क्तप्रत्यय सिद्धं
द्वितीयांतं दृष्ट्वा स्यकर्म । तथा च वल्कलधरैर स्माभिर्वने व्याधैः सार्द्धं सार्द्धं न तु वीन प्रस्थे न पार्थिवैर्यदुषितं तं वि
राटस्य राज्ञ आवासे गृहे अनुचितस्य सूदादिवेषस्य आरंभेण गानि भृत्ले गुर्वं यथा स्यात्तथा स्थितं तं च दृष्ट्वा स्यक्षः ।।हि
पिकान्तस्तु । दृष्ट्वा स्येतदुषितमित्यानेन समानकर्तृकं । संनिधानात् । तेन पंचानामपि तदृशं नेलभ्यते इत्याह दुः
अवीचस्क वल्कलधरैर्व्याधैः सहोषितं मां दृष्ट्वा विराटस्यावासे स्थितं च मां दृष्ट्वा स्यद्य मन्युः अत्र काकु वैशि
ष्ट्यान्नासर्वस्यास्यांता नीचित्वं द्युम्पते । २५ । तदा आह इति । तदा मम गां ऽस्य वत्लनि मग्नां दृष्टिं न न पस्य स्यत्रा ।दृहा
नीमेका हं गौ च क पोलो न सा दृष्टिरिति संस्कृतं । नायिका भयेन निकटवर्तिनीम स्यां सान्द्रां दृपदाय नायिका
कायोलगतं तत्प्रति विंवं नायिकामुखावलोकननिषेणाय स्पं तं नायकं प्रतिविंवाय गमेद्दृष्टिविकारेण हा
तरहस्याया नायिकायाऽस्य मुक्तिः । तदाः पहासा कामिनीम संनिधावासीत । निमेषा । तथाभूतामिव । सामि

अमितियाठेन मिनांनिहितामित्यर्थः सैवाहमिति । तदवस्थैवेत्यर्थः । सा । स्निग्धाः निमेषाः । तथा च सखीषान्निध्या
ति हि कस्य कलसत्वेताद्दृशाशदृष्टिविस्रहस्तहृदानीय दात्मकवाक्यगम्यः सखीषान्निध्याभावस्य स्वप्रयोजकत्व
मकामयतीतिवाक्यवैशिष्ट्योदाहरणं । १५ । उद्देशोयमिति । नाधिकोद्यतिरमणार्थिनः कामुकस्योक्तिरियम् ।
हृत्वा वा । हेतान्वि । केंदर्थेवैः इनयाननुतापोगिनि अर्थेव मेदायाः न मेददातीति न मेदानं तु यथाकथंचित् न दीत
स्याः उद्देशः । कुर्वी दृशः स्खलनभयेन संचरतामनवलोकनीयत्वं इति तीत्यन्वयः उद्दिश्यते द्दृशादेव जनैर्नेन पुनर्
प्यतः इति निर्जनत्वं सूच्यत इति दीपिकायां । कीदृशस्तत्राह सरसेत्यादि । सरसानां स्निग्धानां कदलीनां श्रेणी प्रांत
त्रपाया शोभा तया अतिशायी अतिशायितः अत्र सरसत्वेन शुष्कपर्णाद्यभावो निराहितत्वं श्रेणीत्वेन च वेष्टनं गम्यते ।
तथा । कुंजानां मुकलैः तागुंजन्मधुकरकर्वितकुसुमसमृध्यादि दृष्ये राणां कुरितः अमृत प्रादुर्भूतः रमणीनां वि
भ्रमो विलासोयत्र सः तथा चानुत्पन्नविलासा बाम भिन्नवनवो मोघशालि विलासोप्यात भवत्याः कामवे
मुत्येऽत्र नरंध्य मनस्या द्दृति भावः नकेवलमेतावदेवैव मुक्ते वाधकं किंत्वन्यदप्यविलम्बदस्तीत्याह किंचेति ।
एतस्मिन्प्रदेशे ते । शैत्समा घर्मो गंध्यवहनयाप्रसिद्धाः वाताः वांति । कीदृशीः सुरतस्यसुहृदः श्रमघर्माच्छप नाम
नोदनेन निरतिशाप्यानंदमयत्वं रूपसुरतोत्कर्षहेतवः प्रमा‸नयनेनपुनः पुनः प्रवर्त्तनया सुहृद्वदुपस्थेयो बांवा १३
प

तावन्ममाग्रे मनोभवः सरति चलति· मनोभवेन सचेतसां दुःपरिहर इति ध्वन्यते· मर्मज्ञ नेति केचित्· कलितोद्धतः अकांडे
अनवसरे निमित्ताभावेऽपि यावत्· कोप्यो येन सः सुरतवैमुख्ये तु दृढं कुपितः किमिव न करिष्यतीति व्यज्यते· अत्र वा
मस्य देशादेरुक्तविशेषणाद्वैशिष्ट्यात्कामुकाभिप्रायव्यक्तिः॥ २७॥ काचित्संकेतार्थं नेतुः स्वहृत एव संनिहितमुपय
तिं प्रति संकेतकालसूचनाय प्रतिवेशिनी प्रत्याह॥ गोष्ठेश इति॥ नु दस्य नार्द्रमना· श्वश्रूः प्रौढगृहभारे सकलेऽच्छुताम
त्रं यदि संध्यायां भवति न वा भवति विश्राम इति संस्कृत माः आस्ममत्ता इति पाठे त्वनस्यमनाः इति होइत्यनंतरं
तावरे स्वेधिकया ऽकेवलमिति कोऽस्य मनुहति प्रेरयति· अनार्द्रमकरुणा· तेन श्रमादिव्याजालंबनेनापि नाव
काश इति ध्वन्यते· गृहभारे गृहकार्यनिर्वाहः। सकलः इत्यनेन सार्वकालिकी व्यग्रता सूच्यते· यदि हि तावन्मात्रं
विश्रामो भवति तर्हि संध्यायां· अथवा न भवतीति योजना। अत्र कामुकस्य संनिधित्वरूपास्य संनिधिवैशिष्ट्या
त्संकेतकालसूचनाभिव्यक्तिः॥ २८॥ सुप्त इति। श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियो यो प्रहरमात्रेण। एवमेव किमिति
तिष्ठसि तत सखि सज्जय करणीयमनुपमति प्रत्यभिसंहृ प्रस्थितां नायिकां निवारयितुं सख्याः इयमुक्तिः। स
मागमिष्यतीति श्रूयत इत्यन्वयः श्रूयते न तु चिरकालं ध्रुवं· स एव कृपया कामवआगमिष्यति· प्रिय इति सोत्कं
ठोक्तिः। अद्य· न तु दिनान्तरे· प्रहरमात्रेण न विलंबेन· एवमेव· तदीयभोजनीयुपयोगिव्यापाररहितत्वेन· क

रणीयं रंभनादिकं सज्जय साधयेत्यर्थः। अत्र विधितिः हस्यचासस्योक्तस्यपि प्रियागमनप्रस्तावस्य अभिसरणाङ्क
रणादुक्ततत्वरयाहेतुशिष्यातुप्रस्तावयस्वाच्यस्य प्रकरणास्यासिसारसंबंधित्वरूपाहार्दे शोध्यान्नित्वान्नित्वारणां व्यञ्ज
ते ॥१९॥ अन्यत्र प्रयमिति। हि त्वत्प्रियः प्रयंप्रस्यत्र। दूतो द्रव्यं कुसुमसमानामवचायं हन्तीनादानं। कुसुमादानेचरत्ते यत्तिष्ठ
न्तो विधानात् तथाच्यामत्र हस्तप्राप्यकुसुमबाहुल्यमिति प्रलोभनं। अस्मीस्वह मध्येके। अत्राहमवचायं करो
मि। हेतुमाह। नाहं हीति। हि यस्मात्। अहं अत्र मितुं स्वचनिपतुं न समर्थाः प्रसीदस्त। प्रसन्नाभवत। अथवः पुष्पस्यांजलिः
प्रणामांजलिः रचितः कृतः सर्वास्यस्वकौं जलिरप्यसामर्थ्यादेव। अत्र देशास्यनिर्देशनत्वादिवैशिष्ट्यात्प्रच्छन्नकामु
कसेवरामाप्युक्तांप्रतिव्यज्यते ॥२०॥ गुरुरा श्रोतोति। गुरुजनपरवशप्रियकिं भणामितव मंदभागिन्यहं। अद्यप्र
वासं व्रजसि व्रजत्स्वयमेव ज्ञानासि करणीयम्। तदेहेति द्वितीयान्तं यथैवत्। संबंधसामान्यविवक्षयावाषष्ठी।
गुरुजनः जननमात्रं मातुर्विदग्धः स एव वसंते प्रवासप्रेयणात् पर शत्रुस्तस्य वशाधीनेति संबोधविशेषणं। ते
नानिवार्यत्वं। प्रियेस्यनेगमनेदुःखोल्कर्षः। किं भणामि वदामि। परायत्ते निरर्थकत्वात्। मंदभागिनी अल्पभा
ग्यांयत्तत्वेयमतिः किं मयाक्रियते तत्राह। अद्येत्यादि। अद्य। घनकालात् वसंते। यत्र प्रवासिनोपि गृह माया राम
ति। व्रजसीति शेषोक्तिः स्वयमेव करणीयं कुर्तुमर्हसि नाभासि तेन स्वधैर्यं बुद्धैव प्रायोगं शसील्यभिप्रायः। अत्रा घशद

प्रतीतात्प्रतिदिनो पचीयमानत्वादिरुपाद्दसंतकालवैशिष्ट्याद्दिदानीं वर्द्धमानेनतीविषद्यामीति व्याख्यते ॥२१॥ द्वा
रोपांते पि मित्रं प्रतिनायकस्योक्तिरियमामविद्वास्योपांतेसमीपेनिरंतरे निर्भयवधाने स्वांतसंनिहितेसति तत्या
प्रहृतयानानाविकथाकुतूहलपुंगप्रोल्लासस्य प्रसाधयस्य रेणासमासतं संवेदे समासादितं स्थायिनं · अथवा भावेक्त
प्रत्ययः तथा च समासं गंप्रासौ दृष्ट्ये सारागांश्रीः संपत्तिर्यत्र। सौन्दर्येणासारागश्रेष्ठानां मिव श्रीः शोभा वा
वत्रतथाभूतस्याचितमित्यर्थः तथाघिरः संवे भित्रं शुकेपुरतः मुखोपरि आनीतं · चलेच पलेलोचनेत्रधःस्थि
ते सं चारितं · वाचः वचनस्य ततनानाविधं प्रसरणं संवीक्ष्य प्रवर्तनं निवारितं · दोल्लीते · मुनललते · संकोचिते अकुं
च्यमिथः संयोजिते इत्यर्थः अत्र वंचयितिर्वाक्यार्थेन ल्लामनाद्दिवे ष्टावेष्टि स्पृतत्क मेणास्पृष्टकालिंगनगूढागम
नसूर्यास्तसमयकोलाहलराहित्ययापितो धिकालिंगनानि व्यज्यंते · अथ इत्यनेन तत्व तत्कृते शरीरकार्श्यमिति केचि
त ते · प्रावृत्तासमीपतिरहस्यं घोष्यते · तत्र स्पृष्टकालिंगनस्वरूपं · असमागतयोः प्रीतिलिंगद्योतनार्थमालिंग
नचतुष्टयस्य स्पृष्टक विद्धक उद्धृष्टक · पीडितकमिति सुपत्र संमुखागतायोषितो ज्यायामन्यायहेशेनगाक्ष
तो गात्रेणगात्रस्पर्शनंस्पृष्टकमिति वात्स्यायनसूत्रे दर्शितं दूरस्थस्यैव प्रियस्य दूरात स्वांगामेव मेलयितास्पृ
ष्टकं नामालिंगनमित्यन्ये ॥२२॥ अत्रान्तरे त्येति। स्वभ्रूरत्रेनिमज्जतित्र अत्रा हद्दिवसकं प्रलोकयामापथिकरात्यं

३ व·
१५
15

धशाप्प्यायामावयोर्निमज्जिप्यसीति संस्कृतं। श्लाघ्यं हृत्पारय मुक्तिः। अज्ञेतियाटे अहर्पोसपष्ठीनविहग्धा· निमज्जसि·
वार्द्धक्या त्रिस्प्यंहृशोते न तु जाग्रद्रूपा· तेन शोकशांद्धिस्य· अत्र ततो भिन्नस्थले च अहं अहमेवनान्यसहिता· अत्र त्वा
यवोधक प हानुत्तप्पानिद्राराहित्यस्वस्य वेप ज्यते· खिद्गसकमितिनिद्रायां कप्रसुप्पः तस्य स्वमा मम प्रतिकूलं
त्वात्· द्वितीयाचात्पत्लसंयोगेः हिवसकेप्याप्प्रेत्पर्थः पाप्रलोकय सस्पगवलोकय· यच्छिकुरा ग्रंथेतिचरह
स्पगोपनाय· छिकत्वेन श्रमाद्धिस्मरणावोगपतायाशग्रंथत्वेन च स्वशप्प्यायतन प्रसङ्गो घोरगात· अन्यच्चो
प्रसङ्गनिषेधे रहस्य संगायनैः। महेस्यावयोरित्यर्थे नियातः स्वमात्रोप्या हानेर हस्य प्रकाशायनैः तरुणतया
स्वशप्प्यायतनस्यासंतानुचिंतहा हात्स्व मात्रोदकेनेपिनप्पेषं· निमज्जसि· शायि ष्टाः ।। तोसज्जेः।। गोमज्ज
द्धिसीतियाटे निषीदति· निषेत्स्यसीति संस्कृतं· अत्रगेहे विद्यमानायाः श्वश्र्वाश्च तिरस्कृत्य यावद्धिरनिषेध
नादियोगात्त्वस्य चासत्वात निःशंकं ग्वहरेतिवक्तं प्रतियाचव शिष्याप्रतीयतातिद्धिकु।। २३।। इति श्रीमत्
सद्‌उपाराख्य श्रीराममहात्म्यजवैद्यनाथ कृतायां मुग्धहारत्नचंद्रिकायां तृतीयउल्लासः। तालैलितातु हाजायंते गु
णाय हातेस हृदयेर्गृह्यंते तार वि किरणाज गृहीता नि भवंति कमलानि कमलानीति संस्कृतम्। यदा ते प्रसिद्धा गुणाः राम
स हृदयैर्गृह्यंते तेन हा गुणा उत्कर्षहेतवो जायंते भवंतीत्यन्वयः। दृष्टांतमाह। रवीत्यादि· अनुगृहीतानि स्पष्टानि क १५

मलानि रसुरभीणि आदूरात् कानिवास्स्वंति· अत्रा तथाप्यते षु कमलत्वं नास्य भावो ऽयं पंकः कमलपदलक्षणाल
म्भः इच्छं च काव्यप्रदिप यगत यम ।२४। त्वामस्मीति । अस्मीत्य हंर्थे· एवं च यत इत्य ध्याहृत्य· यते ऽत्र विदुषाम सा
धारणात्तानवता समवायः एकवाक्यताय न समुत्यं तिष्ठतीत ततस्मात् आत्मीया अप्रतार्या मतिमास्था
य अवलंब्य अत्र स्थितिं विधेहि· इति वाक्यार्थः एतामुपदेशार्हं अहं मामकः वच्मि· उपदिशामीत्युपदेशाः क्रिया
कर्मत्वेनान्वयः आप्ये ते तिष्ठाटे गृहीत्वा· अवलंब्येति यावत् विद्वत्समवायात्मीय शब्दानां मान्युपर्यराभव· प
रान भिभवनीयत्वा· बाध्यत्वानि दर्शीतलक्षणा मलानि दम्याणि एवं त्वा महमित्यनयोरवश्यो पदेशपदहितान्हि
तत्वालंघनीयान् तत्वे· वच्मीत्यस्य चात्रर्णाणि यत्वमिति· केचित्तु स्थितिशब्देन यिसावधानस्थितिर्लक्ष्या· विपच्च
छिद्र प्रेच्छित्वेऽप्यंगपमित्याद्दुः ।२५। उपकृतमिति। त्वपायदूपकृतं तत्र तदुक्तं येकि मुच्यते किंवा ऽप्यं वदुक्ता
द्वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः भवतायरं केवलं सुजनता प्रथिता प्रकेटिता· तथा च सो जन्यप्रयुक्त एवैतावानुपका
रोन तु प्रत्युपकारल्लाभ ग्रुप्याधिप्रयुक्त इति भावः हेसखेत ततः यस्मात्सुजनता प्रथिता तस्मात्· ईदृशामेव सदा
विदधत् कुर्वन् शरदां वर्षाणां शतं ज्ञाय सुखितं सुखयुक्तं यथा स्यात्तथा आस्स्व तिष्ठेति मुख्योऽर्थः ।सर्व प्रकरणा
दिना बुद्ध्यापकारिभावं प्रतिबाधितो विपरीतलक्षणयोतितघ्या· उपकृतं· अपकृतं· सुजनता दुर्जनता· सख्ये·

उद्य·
१६
16

शात्रो· सुखितं दुःखितं मिति· अपकाराद्यतिशयोऽयं यः एवं विधाय कोऽपि प्रियबाधित्वात् स्वसाधुत्वं वा· तदीयकारवि
वेको नास्तीति वा· तदीयकौटिल्यं व्यापृं मिति केचित्‌ । २४ । सेयमिति । सेयं प्राणेश्वरीम मनसः सकाशात्त्वमेव न गोच
रं गतेति संबंधः । साय इत्तु ध्यानसंतानेन एतावान् कालो गमितः· गोचरमिति भावप्रधाननिर्देशात् गोचरत्वमित्यर्थः
एवं मनस्येवासीत् अधुना बहिरपि दृष्टेत्यर्थः· कीदृशी· अंगेषु नेकत्रांगेः सुधारसस्य· अमृतरसस्य छटाः हृष्टिः
यशीरं भेतो सर्वांगीरासंतायशांत्या मोहित्योसाध्न्नात· इशोरि ति सम मीक्षिवचनं· शो मनः प्रोद्भवो यस्य तथा
भूतस्य कर्पूरस्य शलाकिका· अंजनतूलिका· अतिशायितानंदहेतुत्वात्· मुख्यं रंशो मनसम् इमिति दीपिका श
रीरिणीमत्ति मतीमनोरथस्य श्रीः संपत्तिः केचित्तु· मनसः शरीरिणी मनोनिर्मितशरीरेत्याहुः प्रीरंभस्यचसम
येति प्राधान्यासायुपादानात्‌ । २५ । इत्थं संभोगमुक्त्वा विप्रलंभमाह स्वस्तीति । अघाद्य तया अन्तर्भवेक वेद्यसमागम
सुखयाच यत्ले आयतेही दीर्घनेत्रे यस्यास्तथाभूतया· आगमनसमये कातर इ छि इर्शनात्सुरः स्फूर्तिकत्वेन तन्मा
त्र प्रकर्षो क्लिः वियुक्तम्‌ अभवमिति शेषः· अविरला निविडाः विलोलाः सर्वदिक्संचारित्वो जलदा यत्रैवं भू
तः अयं दृश्यमान प्रकर्षः कालः समयः स एव कालो यमः इति श्लेषमूला मेरा अवसानं· सम्यक् प्रतिष्ठि
नोपचीयमान उपागतः च कारा भ्यां तुल्यकालता व्यज्यते अविरलेनिरंतरं विमलं दुर्नयथा स्पातस्था जलं

ता
१६

इति सतथेत्यर्थः इति कश्चित् ॥२८॥ विधुरि। मानवतीं प्रति सख्या इयमुक्तिः हे मुग्धे मानभंगावश्यंभावे इयति प्रय
सो ये हारणाद्विवेकरहिते प्रणाति यरे मुहुः प्रणामशालिनि दयिते इति विषयसप्तमी प्रेमपात्रेन त्वामिम त्रेप्रसी
दत हृदयं प्रसादं कुर्विस्यन्वयः मानभंगस्य मध्यीमाह विधुरिस्यादि। वियत आकाशं अलयः भ्रमरास्तैर्मलिना
कृते अंवुगर्भैर्येषां तेतथाभूता मेघा यत्रेति कर्मधारयोत्तरं बहुव्रीहिः अस्तीति शेषः सर्वभावो झः। अंवुगर्भते
नाहृ एवास्त्येयं व्यज्यते। मधुकरकोकिलयोः सहितयोः कूजितैर्दिशां श्रीः शोभा वर्षासु कोकिलकूजिताभा
वेपि मुग्धायाभयप्रदर्शनार्थेसमुल्लासः प्रतारणोक्तिरियमिति केचित। मधुकरा एव कोकिला इति रूपकं तथा
वसंते कोकिलाः कांति हे तत्व त्तथेदानीं मधुकरा इति भावः यद्वा केचन केचन कोकिलाः प्रावृष्यपि माद्यंतीति यथा
श्रुतमेव सम्यगिति वंडीदासाद्यः धरणीतः भूमितः अभिनवान् तनाः अंकुरा एव त्र्यकेऽसंगेटंकाः पाषाणा
विदूरकामर्मभेदित्वात पाषाणप्रायकठिनमानभंजकत्वात् यस्यां सा तादृशी। अंकनार्थेष्टंक इति वा। अभिन
वाअंकुरा यत्र एवंविधं च अंकोमध्योयस्य तथाभूत एटंकोटंकपाषाणप्रायकठिनस्थाने यस्यां सेति च कर्वर्त्तिनः अ
भिनवांकुराअंकच्छिद्रं यत्र तथाविधष्टंकः पाषाणप्रायःदेशो यत्रेति दीपिकायां। एवं बोध्यम धरित्रीयकूचोदी
पनप्रहृत्वात दहितद्दृष्टिसंचारस्थलाभावात मानभंगस्यावश्यभाव्यत्वे सूचिते टंकः पाषाणदारणः इति कोशः। २९।

मा.च.
१७
17

परिमर्दिते त्ति मालतीमाधवे तयोर्वयस्याः स्तुयं कृष्णमाधवस्य मकरंदं प्रति मालत्यावयस्यावर्णनोक्तिरियम्. अस्या
मालत्या अंगं परिमर्दितं करतलद्वयमर्दनेन शिथिलीकृतं यामरणालीवालमृणालेतद्वन्म्लानं. अंगमिति
जात्यभिप्रायमेकवचनं. तथा कियो मुरारीर धारणमात्रीय योगिनीषु वक्षीकृयस्य स्तासु यस्त्रिवास्य सखीसार्थस्य
प्रार्थनाभिरनेकाभिः कथमपि अविच्छु स्थाप्यपि वलात्कारेण प्रहत्तिः सहल्कं चिरं पत्रममात्रं अस्याः स्वनुभवत्यु
ते. एवमग्रेपि. वकारोऽप्यर्थे. कपोलोपि लोपिनिः कलंकस्य कलामात्रावशिष्टस्य हिमांशोश्चंद्रस्य लक्ष्मीं शो
भां कलयति धारयति. पांडुक्षामत्वात्. शोभामित्यनेनैवमविनशोभा स्तुतिरिति गम्यते. कपोल इत्येकवच
नादेक एव पांडुः असौ कुमार्येणामुखर्वतः पांडिमानुद्यात. अयरत्न अभिनवस्य करिणोयोऽदंतछेदः छेद
तइति छेदः कर्मणि घञ् छिन्नोभागस्तद्वत्कांतः अलकेकमिश्रं दुग्धवर्णः. न तनकरिदंतस्य कोमलत्वेनाभु
रकसंबंधेन तत्त्वाभादिति चक्रवर्तिनः जात्यभिप्रायमेकवचनमित्यस्ये. केचित्तु अभिनवोयः करिदंतछेद
इत्यन्वयस्तेन शोभ्यापि स्यात् पांडुतापि वक्येन विप्रलंभोत्कर्षः. तथा च कालिदासः. सघः कृत्तद्विरदशनछे
दगौरस्य तस्याद्रिंकर्त्तनस्य सघस्त्वमाहेत्या दृः ।२०। कृताहिति । ज्ञातं आगः अपराधो यस्मात्प्रमादतस्तथा
भूतेन तु कृतागसि प्रिये अत एव प्रेयसि प्रीतिपात्रे मानित्वापृद्दकुं अदोऽस्या श्चर्ये प्रयंचे विचित्रव्याघासंता

राम
१७

नेचतुरं ज्ञातमिति स्वान्वयः प्रपंचचातुर्यमेव प्रपंचयति । द्वाविंशत्याद्यैः । ज्ञातदृष्टे इति शेषः । सामर्थ्ये यं चमीक्ष्य स्वस्य इत्यर्थः
इति महेशः । सर्वेषु सत्सु अस्मेतेषु अयमसौ इति संवध्यते ॥ सुकं इतोऽत्र वायातीति शंकया उत्कंठा स्फुटं च कचे ... विशे
षशालिं आगते । समीपं प्राप्ते विवलिते । इतः परं पश्यंत्या ममो सुकय मनेन ज्ञातमिति लज्जया तिर्यक्कृते । संभाषि
णि । सम्यक् भाषिणि स्फारितं विकसितं प्रियालापेन हर्षोदयात् । संस्लिष्यति । सम्यगाश्लेषेण सांनिध्यं प्राप्नुव
ति अरसां आरक्तं अप्रसादे वस्थरोमिच्छतीति क्रोधात् । अत एवायसं साग्रहीतवसने । किंचेति समुच्चये
अंचितभ्रूलतं चक्षुः अंचिता कुटिलीकृता भ्रूलता येन तथाभूतं । कोपाधिक्ये मासूयोदयात् । चरणयोर्नतिः
प्रणामस्तस्य व्यतिकरः संवंधो यस्येति स्थित विशेषणं । व्यतिकरः समूह इति काश्चित् । वाष्पांवुना अक्षज
लेन पूर्णमिति पूर्णां यस्य तथाभूतं मानभंगेन प्रसादोदयात् । अक्षिपदं वा द्रुतस्व नाम । दृशां पदं गोलकाधि
ष्ठात् तेज एव परं गोलकस्याश्रयत्वात् तेषु च तत्त्रयीवोपचारः । ... पदं गोलकपरं अतो भेद
तव च वीहिंसं गतिः । महेशस्तु दृशां पदं गोलकपरं । वचः पदं च तेजःपरमित्याह न तत् युक्तं । आसु कस्य विवलि
तत्व विस्फारणादीनां तेजस्य संभवात् । वस्तुतः वाष्पांवुना पूर्णां समानपदं दृशां दर्शनं यस्येत्यर्थे वयमालोचया
मः । वाष्पांवुपूर्णां दृशामिति पाठस्तु काचित्कः समंजसमेवेति ॥ २१ ॥ यस्यामिति तेन बोधयात्र अभिनवसमागमवर्णि

नम्रितं अत्र लज्जातः शिथिलत्वेति दृष्टव्यम् परं मत्वर्थीयाच्प्रत्ययात् तेन लज्जानैककर्तृकत्वेनाश्लोक्येति त्वाप्रस्वयो
यपत्तिः तथा च पान्थं निर्जने वासगृहे शयनागारं विलोक्य सखीनिभृतसत्त्वशंकया विशेषेणाद् दृष्ट्वा शयनात्
किंचित् न तु सर्वतः निद्राभंगेयाशंकया शिथिलेनेनासामाधा तु शनैः वलयादिक्वणशंकया मंदं उत्थाय अनुरागजि
ज्ञासया निद्राव्याजमिषं उपागतस्य प्राणप्रियस्य नु व्याजेन निद्राभंगेयाशंकया परिवर्त्तने न समाधाने सर्वं यातः स्वं
वं धात्पत्युः न तु प्रियस्य अपूर्वसमागमेनाङ्गित्रहस्यत्वात् तथा निर्वर्णनं विनिद्राव्याजसहिष्णुत्वाद् हितस्वस्य मु
खं सुचिरं पातवत् बुद्धिवैभवे निर्वर्णपत्र अनुरागातिशयात् निद्रानिर्णयार्थं च निःशेषं वर्णयित्वा सुचिरं व्याजसुप्ता
गतस्येति वान्वयः विस्रब्धं विश्वासपुलंयथा स्यात्तथा निद्रायास्तात्त्विकत्वभ्रमात् पतिं चुम्ब्य पतितः कपोलयो
र्पालेन यत्नयोश्चुम्बयित्वा गंडस्थली जातपुलका सा लोक्य लज्जालज्जावती अतएव नम्रमुखी बालानवोढा
त्वेनाप्रौढत्वस्वरहस्यवगतमिति हसता अतएवोद्भिन्नरहस्यत्वाद्ध्यवाकाल्लाघेपकत्वान्नियेणाचिरं लज्जा
यगमयर्थं तं चुम्बिते स्वन्वयः सहृद्धिकमन धनग्रहणायचिरमिति चक्रवर्तिनः अप्रमन्यमिस्यनेनौद्दीपना
तिशय श्रुनने प्रवृत्तिर्योग्यता च ध्वन्यते वासगृहमिति स्वकर्त्तृकनाट्यसंपत्तिः यसुदिति मुक्तानुरागित्वं विस्रब्धं
मित्यनेन च रागातिशयात् विमर्शपकारित्वं ध्वन्यते नम्रे सुकं न तु नामितेति तेन लज्जापातयाधिक्यत्वं यथा मु

एवंन्मनेय्यथाक्रिरिनिव्यस्यते· चंडीदाससम्मतं· न भिन्नं तर्भेतकारितार्थः एवं च नामनेन समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययो
ययन्निः रित्याह· न ज्ञायाय्यनुभावगम्य हेविभ्रंशाऽरंगतलाभायलज्जायहेपादनेतेन व्यंग्यत्व कृतप्रकर्षापहारा
त· अन्यथाऽसंगत्वपुष्ठाभावद्य नित्वायनेरिति अत्रयद्य प्रियरस्पर्शालंबने उभयोरपि रतौ प्रतीयेते· मन्मथगृहश
यन मुभयो रुद्दीपनं· बालायाः स्तुहीपकं नायकनिद्रा· अनुभावो मुखनिर्वर्णनं च चुंबनं· लज्जा व्यभिचारिभावः। नाम
करतोद्दीपनं नायिकयाः वेपनं· हासादिरनुभावः। हासकंपौ स्वंः संचारी तथापि नायकविषयिणी रतिर्नायिका
निष्ठायारत्नरह्देक सर्वेषां विषयः इति चिंतनीयं भोगावासो वासगृहमिति हारावली। ३४। नायिकारब्धं संभो
गस्तु नायकस्य नायकारब्धमुदाहरतित्व मितिा यच्चपर्वरंक्ता भवेन्नारी पुमान पश्चात्तदिंगितैरिति क्रमप्रदर्शनायो
दाहरणांतरमिति· तत्र· पूर्वोदाहरणे नैवंनाहशक्रमावगति सिद्धेः तत्रनायिकोत्कंठायाएव प्रथमं वर्णना
त· पद्मस्तानुयायोगाच्छ· नच वैपरीत्ये रसाभासत्व द्योतनायतत्क्रमप्रदर्शनमिति वाच्यं· ताकेषुदाहरणेष्वय
मेवत्वरूपमाणत्वादिति अत्रापि यतमेऽत्रानि शायित प्रीतिपात्रे· हे मुग्धाक्षि सुस्तनय नेत्वं कंचुलिकयापि ने बम
नोहारिणी मनोहरणशीलां· ताद्धीलल्यैर्गीतिनिः लक्ष्मीशोभां धत्से धारयसि अत्र त्वौ व सकलमनोहरणात्· न
केवलं कंचुलिकया शोभानुत्पत्ति। पितु वियमानायास्ति रोधानमपी त्यवकारार्थः इत्यभिधायिनि भावमाणा

अ॰
२८

19

स्वतस्याः कंचुलिकायाः पाली हिकाग्रंथिमोचनायतसंस्पर्शि सति सखी सार्थोल्लज्जया थव्यायाउपांचेस
मीये निविष्टा निविडसंलग्ना। भवती सुस्थिता स्वय्ययमेवं विचेष्टत इति लज्जया स्मितसहिता सखी आलीज
नस्य नायिकैव तस्या नेत्रयोः स्तवकस्य कल्पतासैव वा नायक प्रियतमे त्वेन आलीजनस्य नेत्रौत्सवः ता दृष्टा
हर्षोदयात तेनानंदितः संजातानंदः आलीजनः सखीजनः अलीकानां मिथ्याभूतानां शुको मध्या भोजनी
यः सारिका पाठनीये स्याद्विवचनानामुपमा सो बयास्या तथा शनकै मे दनियोतः निर्गतः स्यन्वयः शा
ने स्व मलीक याचनादिस्याहुः। प्रियतम इस्य नेनानुपेक्षणी यत्वं सस्मितेस नेनकंचुलिकायमारस्तो स्वरसस्य
व्यज्यते। अत्र मुग्धा स्त्री प्रियतम स्वपरस्य रत्यालंबन विभावौ। नायकरतेरुद्दीपनं वचनं सोऽवंजिह्मो भा
हि। आभाषणादौ हिकाग्रथ विनुभावौ। तयोरभिधायि निवीटिकासंस्पर्शीति तुल्यकालतावगत्या प्रतीय
मानं उत्कंठाख्यः संचारी। नायिकारते स्तु नायकानुभावादेवोद्दीपनं। स्मितादिरनुभावः। तच्छंग्योहर्षः संच
री। प्राधान्येन तौत्स्याद्विषयत्वे नायिकालंबनायाक निष्ठरतेरितिरर्थस्माद्धेहः। ३३। प्रेमार्द्रा इति। मालत्य
र्थं रमस्करनसाधने प्रवृत्तस्य माधवस्याभिलाषो यम मुग्धदृशो मालत्याः। तास्ताः मदनुभव विशेषाश्च
ष्टा हृद्व्यापाराः पापमपि भवेयुरित्यन्वयं आशंसायां लिङ्। कीदृशाः प्रेमार्द्राः स्नेहेन आर्द्राः स्निग्धाः प्रेमव्यंज

राम
२८

कत्वात्। प्रेमैवावलोकनादिनाप्रकर्षं नीतं प्रणयः। तं स्पृशतीति प्रणयस्पृशः। प्रेम-दर्शनादिगतो भावव्यंजकः क
स्मृत्न विशेषः। तस्य इंकोव शीकारः प्रणय इति चंडीदासः। प्रणयः प्रश्रयः स च गुर्वादिप्रयत्नाघवमिति चक्रवर्ति
नः। व्यवहारकौशलमित्यन्ये। वत्सलतेत्यपरे। परिचयात् दृढासक्तिवशात् उत्कटः स्निग्धरतयाभिः शेषमुत्सारितमु
चोक्रियारतेत्र्यः रागस्पोदयोयामु तथाभूताः। परिचयातिशयेन रंजनकृमः प्रणय एव रागः। परिचयो रहस्या
देशवेदनमिति चंडीदासः। निसर्गरागात्मभावेन मधुरा मनोहराः। याभिराशंसया मनोरथेन कल्पिता स्वप्ये किंवुन
रनुभूतास्तु च्लणान्तः अंतःकरणस्य मनसः आनंदेन सान्द्रो घनः लयस्तन्मयीभावः वाद्यकरणस्य च तुरादेर्व्यापा
रं विषयग्राहित्वं रुणद्धीति तथाभूतो भवतीति वाक्यार्थः। अत्र मुग्धदृशा इतिदिक्षु प्रकर्षीय क्रमात् प्रेमादी
ईत्यादिविशेषणात्वात् स्याद्भवे छाप देन दृग्धा या रत्ना भः। [illegible] अन्यत्रेति। इति उक्तप्रकारेणाः अन्येत रामिर्वकी
भिः कल्पनाभिर्वितर्केणः कवलितं ग्रस्तं व्याप्तमिति यावत् तस्यान्तं मनोपस्यास्तद्याल् तावल्लानि शांतस्य गद्
स्य अनंतरेम ध्येनि शिनिरंन्ना प्रोतीति संबंधः। किंभूता हृत्तः संजातो विवर्तनस्य पार्श्वपरिवर्तनस्य व्यतिकरः
सम्मर्दपस्यालघ्याभूता हृत्त विवर्तनं उद्वर्तन परिवर्तनं तस्य व्यतिकरः संबंधो पस्याः इति चक्रवर्ती कल्पना प्रका
रमाह अन्यत्रेति। अन्यच्च नापि का तरण्वेवंजति गच्छतीति कथापिका। न कापि अन्नीक किमुत गमनमि

सपिशाद्लम्भोऽर्थः खलु निश्चितं अस्य नायकस्य ताहृक् सुहृदप्यपि नास्ति यो मां नेष्यतीति द्विष्टिः तथा च तस्य त नि
वारणाम प्यसंभाव्यमित्यर्थः। तर्हि हेत्वभावे ऽनागमन मप्यसंभाव्यं तत्राह नागतश्चेति च स्वार्थे आगत स्तु ने त्यर्थः
कारणाभावेऽपि कथमिति विस्मये हहहेति। विधेर्वैपरीत्यं अननुभूतपूर्वः प्रक्रमः आरंभः अहेतुककार्योत्पाद
रूपः। हहहेति खेदे। प्रक्रमः विघटनमस्या रं भइति वक्रवर्ती। सहसेति पाठे न सुहृद्वशान्नागतस्तत्राह। सहसेति। स
हसा चकस्मात् तथाविधे र्मया किमपराद्धमिति भावः। तिसंगमनी यस्म एवाच आगंतुक तथि वेतोऽपि दैवाना
यातियस्मिन् यः तदनागमः स्वान्तं विरहोत्कण्ठितामतेसु त्कलत्वलानायिकेऽप्यवस्थाविरहस्य प्रवासादिनः एष
कभावः स्वीकार्यः। अन्यथा प्रोषितभर्तृकादितोऽस्या भेदानवतामाय त्तेरिति। ३५। सा पत्युरिति। काचित्स
खीं हत्तांतं संखेदप्रतिकथयति। सा बालानामुग्धा यस्मुनतु प्रियस्य अपराधकारित्वात् प्रथमापराधस्य तत्र
संगानामग मरूपस्यस मये। प्रथमत्वेनासत्यत्वं। द्वितीयादौ चाश्चर्यं संभवान्नतु क्रिरित्यत्रैः सस्पेनको हा
ईन यत्र उपदेशस्तं विनात भावात् सख्यो त्यसमस्त रतीयांत। तथा च सखीकर्तृकोपदेशं विनेत्यर्थः। इत्य
न्ये। सविभ्रमभ्रमं त्रस्यन्त्र कुद्धादेर्याव लनाचालना च क्रोऽक्रयश्चुताभिः संसूचनं अर्थान्मानस्यप्रकाश
नंनो जानातीत्यन्वयः तर्हि किंकरोतीत्यत्राह स्वच्छैरित्यादि। अश्रुभिरित्युयलत्रुलोलत्तीयो। रोदनेचोपलसं।

तथा च स्रक्भिन्नपल्लवितं केवलमेव रोहणं करोतीत्यर्थः लोको यथा अयं पुनः चाक्षिकी वा स्तनौ अतिपिका केवलमेवे
तिसमुद्दितो विघातः इति चेडी दासः केवलरोदिसेवेत्सुमाभ्यांसे ह्ना योगरोहनाम्नयोर्मवहोदोलभ्यावितिव
क्रवर्ती· अयोगसम्बात्रविरामः अन्यत· हेतू त्स्यं गवलनादि· लक्षि अस्य विमोचनं इति धा वन्तुसारादेवग
तार्थस्याप्युपदस्य विशेषणाद्दानावोया हानतराह स्वच्छो इति· निर्मलेः अच्छयोर्निर्मलयोः कयोन योर्म
लेगलितैः अञ्जनपत्ररचनयोस्त्यागात्स्वच्छयोर्लयोः स्वच्छे इति चाक्रवर्ती· अश्रुवाकुल्येन त्योरयग
मालेति दीपिकाकारः। उन्नानशयना· म लोलन· लुठन्त लालके इति रूपकं लुठतो विप्रकीर्णा लोला अ
वलायेऽजकाः केशास्तस्रूपैः। सहत्वतः लुठत्लोलो लोरकेरि इति पाठे लुठत मल्मो पतत्लोलो लोकं स्रोतोयेषांते
स्त्रयः· कीदृशी बाल्लाप दर्शने लज्जया परितः अस्ते हि तेने त्रोस्मले यथा तथा भूता· अरुणपाद उत्पलं ये
यः केचिच्चुत्य अग्रभिरलकै स्वपयः स्तव्या म्नाने वा ने त्रोत्पलेय स्यास्त्यर्थं माकुः तत्र शाद्वलार स्यमंगान्त्रा
परोद्देशेषु इति। [illegible] प्रस्थानमिति· प्रोष्य स्पष्टिका स्वजी वितं संबोध्य सोयालंभं व इति· हे प्रिय प्रीति पात्र
जी वित प्रियतमे यातुं गंतुं निश्चितेतातं निषू यं चेतोयस्यास्तथा भूते स तित्वद्वगं तु मुपते सर्वत्र अर्थान्न वसुत
सं मंस हप्रस्थिताः प्रचलिताः तथा च तवायिगंत मेसनिगमनाव पभावे सति· क्रमस्सुरोवदुन्नमिसवशपा

उदा॰
२१

21

र्थेतस्य प्रस्थानस्य सुहृदं सार्थः समूहः किमु कुतस्त्यज्येत त्वया यियं गंतव्यमिति भावः के प्रस्थितास्तत्राह प्रस्थानमि
त्याहि वलयैः कंकणैः प्रस्थानं कृतं प्रियागमनस्य वान्नजनितकार्श्येन स्वस्थानच्युतैः प्रीतिपात्रैर्मित्रैः प्रेय
स्या नायकस्य वा मित्रभूतैरिति ध्वननादि विपरिणामेन सर्वैर्युवतीयं तेषु योज्यं तत्र चे प्रियासंनिधानान्वय
व्यतिरेकानुविधायितया अस्मादणामविरहस्य त्वं तेन प्रियसखत्वमिति च ध्वनितं अद्रे रंगमिरजसंनि
रंतरं अस्तमुत्वात् गतं स्थानान्निर्मितं स्पर्शं धैर्यं गामहान्नाम पिनाकिनस्तिं स्थितं विस्मेन गंतुं पुरः एवमेव व्य
वसितं दुष्कृतेन दुर्गतं तेन सममितसमेनाविरोधः प्रियेति संबोधनेन प्रियतमेनेव त्वया विसर्जनमुचितमिति व्य
ज्यते प्रियायाणां सुहृदां सार्थः प्रियस्य वा सुहृदां सार्थः स्वार्थः कमेकं पदमिति केचित् प्रियवैरिति विशिष्या
स्त्र विशेषणमसत्यं तत् प्रियत्वप्रतियाद्रनाय तज्जीवितनाशाकुः स्वो प्रस्थितावप्यस्तो दृश्मात् किं पुनस्तुः त्वो
यशमेन जीवितरक्षाकृत्वात् दुःखादिति भावेऽप्यस्यागादेस्यप्याद्रुः सार्थः शावच्छ्युयद्यपि संघसार्थौ वज्जं तु मिरि
त्यमरोक्तेर्जंतुसमूह एव प्रयुज्यमानो दृष्टो नाचेतनसमूहे तथापि प्रकृते चेतनधारोपया संगमनीयः ॥ २७ ॥ त्वा
मिति मेघ कृतेकुबेरशापप्रतिबद्धप्रियासविधगमनस्य पथ्यस्य मेघद्वारा प्रियां प्रति संदेशोक्तिरियमाप्र
णायेन कुपितां मानवतीं वां धातुरागैः गैरिकादिरंजकधातुभिः शिलायामालिख्य आत्मानं ते तव चरणयोः

राम
२१

पतितं प्रणातकं नुयावदिच्छामि तावत मुहुर्मुहुस्य चितेः प्रबन्धैरस्त्रैर्वाष्पैर्मे दृष्टिर्दृष्टा नं आलुप्यते नुन्ना भवतीत्यन्वयः
अर्थान्तरन्यासस्य हि कुरङ्गम्लि· अत्र कोपेरक्लिमोपि आलेख्येपि नो आवयोः संगमं क्रूरः प्रियोविघ्नं नेजागतक्लः
कृतान्तो दैवमेव हन्तातो यमः न सहते किमुत तत्साक्षादित्यर्थः अत्र कोपेरक्लिमोदृयो धातुधुरागे दिस्तुक्तं भूमि
शयनाच्छादिशीला यामिति· पञ्चजातीयमेव चकवर्णानाभायेति किञ्चित· कठिनं चितत्वादित्यस्ये· अत्र कथं चि
न्निखितायाः साक्षात्तीयाद्दपतनात् अंभेतत्कालीनतदीयविनाशविशेषानुस्मरणा समुद्दीपितशोकावेशावष्टप्र
बद्धैरस्रुभिर्दृष्टीनं विघातद्वारा विघ्नः क्रियतः इति सर्वं तत्र विद्वद्वाचस्पतिमिश्राः। आधुनिकास्तु लिखन
मयीच्छा विषयत्वमनु निर्दर्शन मिति मन्यन्ते· यद्यप्यत्र प्रबन्धालोचनयोर्न्या दृ एव प्राधान्येन प्रतीयते तथापि
तद्दनालोचनेनेोन्मादावभासदृत्सन्निवेशः सरसेषु निबन्धो हि हतः कृतान्तो यमस्मि द्वान्तदैवाकुशलत्वकर्महिवितिको
शः ३७ आकुलयेति। विष्णुशर्मणो रामुयहसतःकस्पचिद्दृष्टियमः इतीत्सुपलद्गणार्थकरतीयां तं विष्णु
शर्मक छिन्नि आकुल्य चेत्यादि हृतो हमित्यंतेन वाक्येनोपलक्षितं रोदितीत्यन्वयः वाक्यार्थस्त्व वेशपात्र
मुचिरोच्छिष्टादृनोपहृतं यात्तीमाकुलन्य संकुचिता यहत्वा मुष्टीकृत्येति पावतमत्र यत्ताना मभसा दृप्यते विड्भिः
प्रतिपदं प्रतिहताया विचित्रं ममममाद्भुताद्दीर्घः स्वरोयत्र प्राप्तितो विस्तारितः स्यादिति शब्दस्य यत्र तथा प्रहारमहा

तदन्नवती हा हेति खेदे हन्तो नष्टोहमिति· प्रतियदं प्रत्यवयवमिति केचित् प्रतियदं प्रति मंत्रपदं· तथा चैकैकेन मं
त्रपदेन संस्कृतैः पूतैः पवित्रं इत्यर्थः इति चण्डीदासः। प्रहितं प्रकमिति पाठे प्रहितं प्रक्षिप्तं संबध्य कंलोलायत्रेतिति
व्याचक्षते· यत्तु तारस्वरं यथा स्यात्तथा रोदितीति व्याख्यानं· तदयुक्तं· हतोहमित्यंतस्य रोदनेक स्वेवाक्यस्यानुकरणात्
इतः गीतस्यान्यवक्तृकवाक्यार्थे रोदने विशेषणासमर्थकत्वासंभवादिति। हामातरिति ।राजपत्न्यां मन्दाया
तस्य रिक्षन्नविलाय वर्णितं मिदम्। इत्थं एतत्प्रकाराः पुरैभवानाममंगलानां गिरः चित्रस्थानुविश्राले ख्यागतान
पिरोदयंति मिति इ पिशाच धाराविलखंडाः कुर्वन्तीति किं पुनः सचेतना निसन्वयः किंभूताः उच्चैः उच्चैः इनात यथार्थं रस्व
राश्रुताः आमान्दाभ्यवाकु व्याघ्रमध्येतरात्लेनन्दा विलिप्त्वाश्वेति कर्मधारयोत्तरं पुनः करुणाइत्यनेन कर्मधार
य्यः करुणाः सन्त्रेहाः कातर्यं स्वचिकावा· नातोरसत्यशद्वाकाच्यतासि संजात त्वरासि येनास्मान पिनायेच्छित
वती· त्वमिता सीति दोषः किं। पागिरइत्यपेक्षायांतस्वेत्पात्तकरणां पूर्वांकुम्· तदर्थस्त्व· हाइति विषादे भो मातः
कुत्रगंतव्येत्व दितासि संजात त्वरासि येनास्मान पिनायेच्छितवती त्वमितासीति पठितासि गतासी गतासी त्यर्थः
किमिदं त्राकस्मिको त्यान रूपं· हा इति धिगर्थे· देवताः धिक्· न कोप चार पजास्त इति न तिमिरप्यरत्नाणा त· श्राशि
षः श्रेयोहानादिति चितद्धिनामंकं कुत्रगताइति दोषः तान्यपि विफलाइति भावः प्राणान् धिक्· वहमावेपि

स्थिरत्वात्। तत्र वांगे सुरसुकुमारेषु अश्वानि जित्वा तद्रूपो ऽजस्त्रमेव एवं आहुतिभिस्तर्पितः सप्ततितः स्वयमेव सचेतने
रेतेषु गेषु यात पितुमहाक्यत्वात्। यद्वा पतितो दर्शनि रिति भित्रे वा कुर्यः च जयात एवापं यत्नवदि पत्रिहिति। दशो
नेत्रे इन्धो इति विशिष्यो यादाने रमतो यताति शयेन तद्द्वा हेतुत्वाधिक्यात्। यद्वा अस्माकं दशो ऽग्ने इति अशुभ
दर्शिवात्। लोको ऽस्मा दूषयन्। ४० कृतमिति वेणीसंवरणोद्गोरणावधावंतरमर्जुनाहीनप्रतिज्ञश्च त्याज्यः उज्जि
यः इंद्रसे इ एणा स्थव धत्र पं पातु कमेव गुरुपातकं महापातकं अविवेकान्मनुज स्येयः पशुभि हा सुधे घता हे इ
त एवावि मर्यादे मर्यो दामू मैथ्ये भवद्भिरर्जुनाद्येः कृतनुमतं अनुज्ञातं दृष्ट्वा ते वांस भीमकिरीटिनां भीमसेनार्जु
न सहिताभ्यां भवतां न रक्तस्य दैत्य विशेषस्य रिपुणा श्रीकृष्णेन सार्द्धं असद्धे दो मासैः रुधिरवसामांसैः अयमेतत्
हेरावणं श्रीत्रह मनन्यस हायः दिशं लक्षणाया त देवतानां बलिं पञ्जोपहारं करोमीत्यन्वयः पूर्वं दंड क्रमेणाव
हृद्रा तमित्या घमि धायानं तरं क्रोधात्क्रम विसृत्य अनुमंतुः प्रागुयादानं। पशुभिरिमनेनवलिदानयोग्यता
स्वन्यते। सार्द्धमिति सिं वधि निसाहित्यं नतु कर्तेति विवक्षया। ४१ चक्रदा इति हनुमत्ताठके रावणपुत्रस्येंद्रजित
इ यमुक्तिः भोः ज्ञाता यसक्र से णाच क्रूद्धानी वा हरयो बानराः एते इष्टमाव इत्थाः सन्धिति शेषः संग्रामे
विजहितस्य नतेति सं वधः। एते। आगतेअर्धीत मयीति वा र्थः। एते क्रुद्धा इति स्वतानो व्वेरव इति च क्रुवर्गाः एते।

उ.रा.
२३
27

इयं तदितिकश्चित् · मय्यत्यागे हेतुमाह त्वत्स्नेहादिति · त्वत्सम्बन्धिनीति · शक्कारस्तद्वस्य भस्यैरावतस्य कुंभौ यैस्ताहशा त्रमीसा
यकाः वारणा युष्मदेहेषु निः पतंतः पतमानानानुपास्य मीनाः परां केवलं लज्जां वृथैतिधारयंतिन तु कर्षं कृतः कार्थ
कारणात न ज्ञिता इव नमामानं इयं तीत्यर्थः स्वजनज्ञायावारोषु समारोपात · लज्जामर्थान्न हीयां इषति पुरुं
तीत्यर्थ इति हीपिकायां · तथाच देवाङ्गणापाते पिमस्तद्दे इयप्तां क्रयं त्यजतेत्यर्थः । केचित्तु · निष्पतंतो महा
यात्रिग हेतो युष्मादेहेषु अर्थात्पतिं तु परंनज्ञां इषतिन तु यातनाभिमुखं येतो हांषेत्यर्थः न तु निष्पतंत इत्यप्यप
तेत इत्यर्थः निष्पतनस्य पतनमरूप बाभावादित्याहुः अन्ये तु सामीप्याभिप्रायेणा पतंत इति वर्तमाननिर्देशः
एवंच पतिष्यमाणा इत्यर्थ इत्याहुः । अत्र परे तु हे हरय इति विशेष्य हनुमदादीन संबोधयुष्मादित्यादि बाक्यं
हृद् मात्रसंबोधनेन च पर्वं बाक्यमिति तियोऽनंचेति · लक्ष्मणं प्रत्याह । सोमित्र इति · सुमित्रायाः पत्रत्वं ति एंपु
ह्रोषमाह्विरमेत्यर्थः हेतुमाह पात्रमित्यादि · हियस्मात्त्वं रघोः कोधानां पात्रं विषयोनां ऽसि न भवसि · तर्हि किम
मर्थं मघ मत्तत्राह मन्चहमित्यादि · अहं मे घनादः प्रसिद्धनामानं दुर्जितत त्वस्याप्यनुत्कर्षकत्वात · रामं अ
न्वेषयामि कीदृक् पराक्रमशीलं इति मार्गयामि · हेतुगर्भं विशेषणमाह · किंचिदिति किंचित्संरंभ इषत्क्रोधः राम
सएव लीला क्रीडा तया विषमितो व द्वोवशीहृतो वा तत्व धिर्येन तथाभूतं · क्वचिद्भुमंगोतिपाठः सम्पगेव किं २३

चिह्नितस्त्वेषणात्क्रियाविशेषणं। तेन सोपि न तादृगान्वेषणात्त्रमिति भावः इति केचित्। अन्येतु सेनाप्रवर्त्तिनो रामस्या
न्वेषणानुपपत्तेः राममनुलक्ष्मीकृत्य एषोहं यामीत्यर्थमाहुः गर्वातिशयाद्धिकस्य न मेतदित्यन्ये। अत्र सौमित्रे इति
मातृसंबंधोक्तौ निर्जिनात्रिवीर्यत्वं द्योत्यते। बाणमितिवृत्त्ववचनेनत इति भावः इति बोध्यम्। ।४२। ग्रीवाभंगेति। शाकुन्तले
मृगहननाय धावितरथस्य दुःषंतस्य राज्ञः सूतं प्रति अयं पुनरिदानीमपी सुयत्नभ्यो क्रियताम्। यश्येत्स्यस्य वाक्या
र्थः कर्मा। सच इदानीमप्ययं पंथुरोद्दशपमानो मृगः सूतं प्रति अयं पुनरिदानीमपी सुप्रक्रम्यो क्रियताम्। यश्येत्स्यस्य वा
क्यार्थः पुनः उदग्रप्लुतत्वात् उत्कटोत्फालत्वात् वियाति आकाशे बहुतरं अधिकं प्रयाति उर्व्यां भूमौ स्तोकमल्पं प्र
याति। किंभूतः अनुपतति स्यंदने रथे ग्रीवाभंगेन वक्रीभावेनाभिरामं यथास्यात्तथा मुहु
र्वारंवारं गम्यदेशादर्शनेन विछेदितवद्दृष्टिः। शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वेण कायेन पश्चार्द्धेन अपरार्द्धेन। अथ
स्यार्द्धेपश्चभावोव इति वार्त्तिकानुसारात्। पूर्वकायं प्रविष्टः प्रवेष्टुमारब्धः। आदिकर्मणि क्तः स्थूलं नस ह कथे
कथं प्रवेशः स्य प्रतिसंधानात् भयातिशयसूचनं। तथा अर्द्धावलीढैः अर्द्धभक्षितैः श्रमेण विवृतात्रस्तादितन्मुखा
त्भ्रंशिभिः पतद्भिर्दर्भैर्वा तनुव्याप्तितैः कीर्णवर्त्मा संवृतमार्गो यस्य तथाभूत इति। विपतिरागः स्वापस्या भावात्
बहुतरं भूमौ तत्संबात् स्तोकमिति केचित् कल्पयंति। अत्र न्यथरथाद्भूयमेव स्याविभाव इति न शब्दवाच्यता

उ०
२४
25

षः ॥ ७३ ॥ उत्कृत्येति । मालतीमाधवे श्मशानवर्णने । प्रेतेषु रंकः इत्यतो ऽतिरङ्क इति यावत् । अव्यग्रमनाकुलं यथा
स्यात्तथा भोजनमस्मात्स्विति भवात् शनैरिति यावत् । कृत्तिं चर्म उत्कृत्य उत्कृत्य प्रथमं अत्ति भक्षयति । अथानन्तरं
प्रचुरा महता उच्छोथेन उच्छूनतया भूयांसि मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा अंकस्थात् करंकात् मस्तकात् तु अ-
स्थिसंस्थस्थपुटगतमपि गंभीरं विषमभागगतमपि क्रव्यं समत्तीति संबंधः । तेनत्क्वा प्रथमाद्य शवादानां नासं
गतिः । पृष्ठ्यस्फिचं इति पाठे पिस एवार्थः । कः शवशरीरमिति केचित् । कीदृशानि मांसानि । अंसौ स्कंधौ । स्फिक् कुंड
लमलकटिसंधिः । पृष्ठभागः । पिंडी जंघोर्ध्वभागः । पिंडेति पाठे तदाकारत्वात्स एव । एवमादिष्ववयवेषु सुलभानि ।
तथा उग्रस्तीव्रः पूतिर्दुर्गंधो येषां तानि । कीदृक् प्रेतरंकः आर्त्तैः कृत्स्नैः पीडितैः भीत इति वक्रवर्त्तीयपितः अस्तोद्वि
ग्नेनेत्रे येन सः । वलवत्त्विशाध्वांतरेणापहरता वा कया । दैन्याप्रकोटवद्दृशानं इतायेन सः । अत्रोत्कृत्योत्कृत्ये
ति वीप्सया कालहेयात्त्वमण्येकदा सर्वं चर्मस्याजयितुं न शक्नोति किंतु किंचित्किंचित्तथा विधाय तदुत्क्वाऽप
रभागमुत्कृत्यात्तीति लभ्यते । एवं यावत्कृत्तिसकलं तावदुत्कर्त्तनमित्यपि । आत्तस्ताधंत्र नेत्र इति पाठे स्नावुः स्थि
रा । आत्तान्निर्गृहीतानि स्नायुतंत्र नेत्राणि येन स तथोक्तः । रूपमलक्षयो हीतिमेदिनी । करंको मस्तक इति च ॥ ७४ ॥ गाम
चित्रमिति । इयं किल वामनमुष्टिरूपवलेहक्लिः । अत्र चित्रादिशब्दा मंगीभेदेनत्व समभिव्याहृतपदार्थस्परलोत्तर

२४

तामुपतिपाद्यकाः ननु विस्मयार्थाः तस्यात्रस्थापि त्वेनवाच्यता हि सायन्ते तथा च महान् माहात्म्यशीलश्च पुरुषः चि
त्रं लोकोत्तरं वस्त्विति संबंधः माहात्म्यविशिष्टे अन्वितस्यापि लोकोत्तरत्वस्य विशेषणतो मालस्मेय धेवसाने उक्ते
तः पंडितरत्नादिवत्. वतावतार इति. अत्राप्येवं इति मध्यमणिन्यायेन संबध्यते. अवतारः सदाचारप्रवर्तकः अ
त्रापि वतशब्दार्थस्य पूर्ववदन्वयः। वतेति हर्षे श्लाघायां वेति दीपिकायां. अविकार इति पाठे विकाराभाव इत्य
र्थः. एषा दृश्यमाना कान्तिः क्वान क्वापीति भंग्या तत्त्वेन लोकोत्तरत्वमुक्तं भवति. भंगिः नाम नोपवेशन दर्शनाक्षात
प्रकारविशेषः अभिनवैव अपूर्वैव. वैलक्षण्यापगतमात्यन्तिकत्वमेवकारार्थः। धैर्यं. विरोधिसहस्रसंपातेऽप्य
चलचित्तत्वं. अहो. अलौकिकः प्रभावः सामर्थ्यं सकलवशीकाराद्यं. कापि. अनिर्वाच्या आकृतिः अवयव
संस्थानं एष सर्गः निर्माणं नूतनः प्रसिद्धव्रतनिर्मिति विलक्षणादित्यर्थः॥ ५५ ॥ अहो वेति। अहिः सर्पः इन
तः शिलोच्छः मत्तखंडः। स्त्रैणाः स्त्रीसमूहः। द्वयोः प्रत्येकं वा शब्दस्तुल्यतासूचनार्थः अहिहारायोः समाइदमु
पादेयमिदमनुपादेयमिति वैषम्यरहिता दृक् दृष्टिर्यस्यैवं भूतस्येत्यर्थः। जगतो मिथ्यात्वेन रागद्वेषयोरभावा
त्. एवं च यथा अहिरनिष्टाया हकत्वेनानुपादेयस्तथा हारोपीति साम्यदृष्टिरिति व्याख्यानमनाद्येयम्. कचित्रिस्रे
ध्ये. पुत्पेवाररण्ये मम दिवसा यान्तु तिति वा शब्दानुषंगेणाध्येयं. अनेन यास मदृष्टित्वासंगतेः प्रपनयतः अनर्थकं व

स्तः ध्याद्‌मात्रस्यैव तत्प्रतियादकत्वात्तद्योजनमावाह्य शिवेतिशब्दो ऽस्मारराप्यप्रलायहृप्तं॰ यांतीतियाठे क्वचिदिस
त्रकेरेतिपाठः तेन कहाकर्त्री ध्यमाचेतिभ [illegible] इष्यरर्थे लट्‌प्रत्ययः लिचे ङी ह्रासाद्यः। वस्तुतस्तु तथापाठ एव केरतिया
ठकल्पनमनर्थकं॰ जीवन्मुक्तेन विद्यमानाया: स्वावस्थाया: परामर्शो ध्ययन्ते रिमतिबोध्ये मा। [illegible] कं बुकोरोतिहे
देशतेतवकेटस्य कोणे एकदेशे विनिविष्टसंलग्नं कालकटं विषमपि मेममम॰ महा: मतं॰ उत्तममम मतं अतिप्रिय
त्वात्‌॰ उपान्नमपिमद्वी हृतमपि अमृतं वेद्रकलात्स्पं यदिमवद्वपुषः भेदेन हृन्नि रवस्थितियस्पतथामतं मेस्ना
वभासमानमितियावत्‌ तत्रहामिमत्यं नरोवते अन्यस्य यथातथास्तु ममतु न कचिविवयदस्यर्थः भवद्वपुषो मे
देयत्रवपुर्भिन्नेतद्विनीतिवा॰ तथा चामन्यगामित्वेन कालकूटस्य प्रियत्वं चातथामृतत्वेन चामतस्याप्रियत्व
मितिभावः उपान्नं पीतमप्यमृतमितिकश्चित्‌॰ हृन्निवदंव्याप्ययदं॰ एवं च भवद्वपुर्भेदव्याप्यमित्यर्थ इदं शवपुः
संवद्वस्यामत्रसतोपि प्रीतिर्यात्रतोचित्यादितिकेचित्‌। [illegible] ६ रात्यघमिति। माघेनारं इप्रति श्रीहं स्पस्योक्ति
रियम्‌॰ भवदीयस्य भवत्संवेधिनोपस्यकस्यापि किं पुनर्भवतः दर्शनं कर्तृं शरीरभाजां शरीरधारिणां मादृशां
कालत्रितयापि वर्तमानादिकालत्रयेपि योग्यतां अर्थादिष्टलाभस्य॰ तत्संपादकगुणवत्वं संयात्यवक्तिस
चयतीत्यर्थः कथमित्याकांक्षायामाहरतीत्यादि॰ पतः यं प्रति वर्तमानकाले॰ अघं पापं हरतिनाशयति॰ एषा

तः आगमिष्यतः शुभस्य श्रेयःसाधनस्य हेतुः संपादकं दर्शनाख्यादृष्टद्वारा श्रेयःसाधनत्वाददृष्टस्य च दृष्टसामग्री
संपादकत्वेन हेतुत्वात् । पूर्वमाचरितैः पूर्वजन्मार्जितैः शुभैः सुकृतैः कृतं जनितं तथा च वर्तमानकालेऽपायनाश
स्यायोग्यता प्रतिबंधकाभावत्वेन श्रेयःसाधनत्वात् । भाविनि तु श्रेयःसाधकदृष्टसंपत्तिः । भूते तु तथाविधं सुकृत
मिति । सत्त्वेन चाघयोजनकतया असंपाद्यमुत्पन्नमपि तथेति बोध्यम् । वक्रेऽवतीर्णेन सत्यः येऽपतां पुण्यवतामिति व्याचक्षते ।
तत्रातिसमीचीनं । वर्तमानकाले तद्दर्शनसंभवात् । पापनाशस्य पुण्यस्य च त्वात् । दर्शनस्य साक्षात् दिव्यपापनाशकत्वेन
तज्जनेकस्य दर्शनजन्यादृष्टस्याप्यभावात् । भाविशुभे हेतुभूतदर्शनजन्यादृष्टं च तथा प्रकान्तरेणावात् दृग्गीका
रे च कूरमघंसं प्रतीमस्य तद्प्रतिपादकत्वेनासंगतेश्चापत्तेरिति । ५० ज्ञानं इति । विपुष्कस्य संबोधयं प्रतीयमु
क्तिः हे भ्रातः अद्य मया स्वप्ने प्रियतमा कोपेन परागमुखी सती याचितेनापि हस्तेन मां मा संस्पृशेत्युक्त्वा कृती रोदनं कु
र्वती गतेनु प्रदृष्टाऽदृष्ट । ततस्तादृग्दर्शनोत्तरं अहं यावत् प्रियां परिरभ्याऽऽलिंगयंस्तावत्कान्ता प्रियवाक्यानाशतैर्नानुग्रो
सयामि तावत् अनुनयामि तावत् ज्ञाने निस्त्रिंशो नामिशठेन वंचकेन विधिना दैवेन निद्रया दरिद्रो निद्रादरिद्रः अतथाभूतो
पि तथा कृतः अत एव विधिः दुष्टविधायकः । ज्ञाने शठेनेत्यनेन निर्मितायकारित्वेनासत्याप्रकर्षः नोयावदिति
लोकोक्तिः । नोऽस्माकं प्रियेति त्वासंबंधः । अन्ये तु । ज्ञाने । स्मरामि स्मरत्वेव कथयामि नत्वाहार्यं । मा मा संस्पृशेति

उ·चं·
२६

पाणिनामस्य चयितेति शेषः कोयेन भावरागस्यागात· इतीहष्टान्ततोगंतुं प्रवृत्तादहं ऐस्यनुषंगइति व्याचक्रुः। सक्त
मः। लीलावारयोषितं प्रतिकस्य चित्वा मुकस्य चाद्भक्तिरियम· हेवामांगिवामे सुहृदं जितेंद्रियाणामपि वशीकर
णादिः। दूचाग्निं यस्यास्तथाविधेतं कुपुरुषं स्कमोयं विमार्गणामपि नरमसे क्रोडसि मृष्यसीति यावत· तथा
यं मृगयसे अन्विष्यसि कोऽसौ राः सग्रामएव मरवो यज्ञस्तस्य लके स्कान्वेषणास्यस्य गफलं कत्वा ततस्य मुखे
पुरतः प्राणान् विलेभेः दत्तवान् अथान्जन्मांतरेः हे शशिमुखि वंदानेन यं वलाहा निंगसि सकः सुलग्ने शोभ
ने गेहाधिष्ठितेलग्ने जात उत्पन्नः। दैत्यदनस्य नगरेरांज्ञधानि अत्रैव मदनस्य वैभवात यद्ध्यायसि तस्य क
स्येषात्वं कर्तकध्यानरूपात यः श्रीस्तयः संपन्निरित्यर्थः। अत्र शशिमुखीत्यनेन नवलाद लिंगनस्य युक्तता
व्यज्यते· था शिलाप्यंगीकृत शशापरिस्यागात· नगरीत्वा शेषेणानेक विषयक मदनाश्रयत्वसूचनं· तस्या
अनेव न्नाहाका प्रयस्यभावत्वत· ५० राकेति सितामुहृद्गुरावरास्योक्तिरियमसा ताराकायां अरवडचं
द्रायांपूर्णिमायां यः सुधाकर मूंदूत्तद्धन्मुखं यस्यास्तं थाविधा· एवं तरेलवं चलेआयते दीर्घे असिताणी यस्या
स्तथा भताः स्मेरस्मीषत् प्रकाशं यौवनं न वयौवमिति यावत् तेन तरंगितास्तरंगवदुन्नतेन्नतारंमशीला विभ्र
मायेषु तथाविधान्यंगानि यस्याः सत थाभते तिरश्चीन कमेण मुखादिगतप्रकर्षं विभावनं· तन्नस्माद् कसोद

र्यातिशयेनानुयेनूयत्वात् किं करोमि तन्न्वाभायेति शेषः । तयासह मैत्री क्रियतां तत्राह । विरुद्धेति । अत्र अस्यां सीता
यां मैत्री कथं केनोपायेन विरुद्धे करोमि । तदुपायो विन प्रतिभाती भातीत्यर्थः । ननु सेवत्वां स्वीकुर्यात्तत्राह तत्रेति ।
तया स्वीकृतिर्ममायमिति बुद्धिविषयीकरणं तस्य व्यतिकरे संबंधे प्रुपायो हेतुः कः इव कः संभाव्यतः इत्यर्थः । स्वी
कृतिः स्वाधीनीकरणं तस्य व्यतिकरः संगतं नवत्तनयं योनः पुनरपि तिचंडी रसः । विशिष्टोऽतिकरश्च भाव स्तस्मिन्न
सति कश्यायस्तथा चतत्स्वीकृतिरेवोपायो नान्य इत्यर्थः । विभ्रमास्येति पाठे तथाविधमास्य यस्याः सर्थः । अस्या
स्त्विदिति पाठे कउपायः स्यादित्यन्वयः ॥५१॥ [illegible] इति खंडितायाः स्वनायिकायाः कोपतत्त्वं ति ह त्वां तं वयस्यं
प्रतिकथयतोऽधृष्टनायकस्येयमुक्तिः । तस्याः सपत्न्या असयातिशयात नामानिर्देशः । सांद्रघनं श्रीखंडादि
विलेपनं यत्र तत्तथा । तस्य स्तनतटस्य समीये समस्यानस्यतस्य एतगामी अतएव प्रकृष्टो यः श्लेषः परि
भस्तेनयामुद्रास्तनाकारं विलेपनमयं चिह्नं तेनांकितं चिह्नितं तत्तरीयत्वेन त्वापितमित्यर्थः । वक्षोऽपरापयो
रान तैः प्रणामस्य योऽव्यतिकरः संबंधः पौनः पुन्यं वा तत्स्थाने नछलेन किं किमिति गोपायस्य ते अत्रापघते
इत्यर्थात्तन्नायिकयाऽउक्तं सति । मयात्कतं तमुद्राकरणं निसुरीयोक्षात्तस्तनमुद्राकरणं संप्रमाष्टुं विलोय छिद्रं सा
महसा अप्रसाघेवरभसेनत्वरया आश्लिष्टा आलिंगिता । तत्सुखवशात् आलिंगनानंदरया स्वशपात्न्यातां

ततमुद्रांकितत्वं विस्मृतं छेत्स्यन्वयः। चकारेणालिंगनविस्मृतोऽरेककालता द्योत्यते। पद्यम्। एकस्मिन्निति। अमरुकवेरुक्तिः। ए
कस्मिन्शयने शय्यायां विपक्षं भर्तारम् उद्दिश्य संबद्धीतस्य नाममात्रस्य ग्रहणेऽपराधे त्रायवेन कृते सति सद्यस्त
त्कालमेव कोपेन पराङ्मुखं यथा स्यात्तथा ग्लापितया खिन्नया मुग्धया स्वस्या ग्रेवेयं मज्ञानं त्याकयापि तवाङ्
निप्रियभाषणानि कुर्वन्नपि प्रियतमः आवेगात् कोपसंभ्रमात् स्ववधीरितः अवज्ञातः। तन्वंगी आलापरहितः स्थि
तः प्रस्तावः तानायाव हितोनवुनिद्रितः तद्वत्तत्वं तन्वंगी स्थितिसमये सुप्तः स्वप्नार्थनायराङ्मुखो मा भूदिति सोत्सुक्ये
न अनंतरं अतिशयितं वनितामनःस्त्री कृता पृष्ठवायत्त तप्रथास्यात्तथा पुनर्वीक्षितः वीक्षणानंतरं वीक्षितः वा
रंवारमिसस्यर्थः। आवेशादिति पाठे कोपावेशादित्यर्थः। वद्वक्षणादिति पाठे तन्वंगी भावक्षणानंतरमेवेत्यर्थः। लूट
लोपेवाय वमीत त्वरणा प्राप्तेति तदर्थः। पद्यम्। उत्तिष्ठत्स्वेति। सीता मालिंगत स्तड्डावयतो वाराम स्यभागीवा
गमे पलमर्थो यम्। तपस्वियराक्रमस्य तयोर्निषेद्धानम्। तस्य। वर्मयुद्धो भयवीरस्येत्यर्थः। अतएवोत्सिक्तस्य
त्वा तस्य। हनस्यवा। अर्थात् रघुनमस्य अस्यागमाद्दागमनात्दकतः दिकस्यां दिशि सतः परशुरामस्य संगेयात्प्रि
यतारोमध्व। वीरस्य रमसो हर्षस्तत्स्य उत्फालउद्रेकः। नीरोचित कौतुकोद्रेकः इत्यर्थः। सवएतो ह्वावयिमां कर्षतः। राम
आकर्षतः। अत्र चकारद्वयं द्वयोस्तुल्यप्राधान्यसूचनाय। अन्यतोऽन्यस्यां दिशि। एषोऽनुभयमानो भाववो २७

२७

यनीतो वा वैदेही यरिरंभस्य · विदेहो जनकः स एव विगतदेहः कीमत्तस्य पुत्री विजयेस हायत्वात् तस्याः परिरंभ आश्लेष
स्तमां रलाद्धि मुनियार्थ्यं गमने प्रतीत्व भ्रातीत्यर्थः चकारः पूर्वोक्ताभ्यां तुल्यत्वस्य तुल्यकालत्वस्य च संधित्सयस्य सूच
नाय · एकस्य परिरंभस्य संसंगं प्रेमोत्साहाभ्यां तुल्यत्वं संग्राहकं विशेषणमाह मुकुरितेत्यादि · मुकुलीरं वारं चैतन्य
ज्ञाने आमीलयन् विषयांतराद्व्यावर्तयन् · हरिचंदनेनेव चंदनमेदुरं हृतहन शिशिरः शीतल स्निग्धः प्रेम
संवलितः अत एव रुणाद्धीति युक्तं स्निग्धेन पुष्कलिनेव नेनात स्पर्शी इति पाठे तथा विधश्च स्पर्शो यत्रेत्यर्थः अत एव
वानंदी आनंदजनकः अत्र मुनाववस्थाद्वयराणीयत्व ज्ञानजन्यत्वं विशेषः पूर्वोद्गम्यः हयत्नत्नरा द्वैगम्य इति पं
क्ता कार्यमिति · शुक्रकल्पांदेवयानी दृष्टवतोरा ज्ञोययातेस्त्विषमुक्तिः अकार्यं · ब्राह्मणकन्या यामासक्तिः प्र
क्ष शाशीलस्य च दूंयस्य चंद्रस्य कुलं च कलंक येन सहानव स्थान प्रतियादने नोस्य तानो चित्य प्रकाश्यते ·
भूयोपीमु क्तवित र्कायमर्हेनो त्सुकं · अपि नाऽसंभावनो कदाचि स प्यते · नोऽस्माकं अतशास्त्र श्रवणो दे
बालांप्रमोहावेशादीनां प्रशमाय आत्यंतिकनाशाय चेति मत्सो सुकं प वाद्यः अहो आश्चर्यं कोपि पुरुषं अर्था
त्तस्याः कांतकमनीष मितिमनिवारवेन स्मरणं · आयतं तं कल्पवृक्षं दुग्धे रितं वे भ्यस्ता दृशा · कृतेमहात्म भिराचरि
ते सुचरिते धीर्यं बांते तथा मतः सत्सुरभाः किं वक्ष्यंतीति निहाशंकेयाप्रवीय महे · स्वप्ने चित्र प्रकृताद् ष्टघट

केपि साधुर्लीभेत्यनेनाभिमतप्राप्तिप्रयुक्तदैन्येनाशंकातिरस्कारः । वचेतः स्वास्थ्यमुपेहि उपगच्छेत्यनेन धैर्योपूर्व
स्माद् बलवत्तरमंह भाग्यं युवा तरुणः अघरं ध्वास्यतीति चिंतामर्दीयमाई केति भृंगो रेविक्रांतिरिस्य वध
पां।पपा उल्लास्येति। अत्र वाच्यं यच्चेयेन प्रकृतेन देवेन नयतिनाद्दरटंकठोरदुर्जितवलवत गर्जितं सिंहनादेय
स्यतथाविधेन कालो वैरिसंहर्त्ता यः करवालः खड्गः तत्र यन्महदंबुधाराजलं तस्य वाहः प्रवाहः प्रसरणं मु
ल्लास्यतीत्युक्तेः कृत्यधाराजलैः खड्गधाराकास्या स्वड्गलादिकादौ पानीयादि यदप्रयोगात् रिपूणां शत्रूणां त्रि
जगति त्रिभुवने ज्वलितो विख्यातः सकल एव प्रतापः शौर्य ख्यातिः घोररणसंग्रामे निर्वापितः विलोपितः इत्यर्थः
महदंबुधाराजलं महत् उत्सव एवांबुवाह इतीति तथा कालकरवालः कृष्णायसखड्गः खासोसवेति कमिधारयः त
मुल्लास्यनि यातनायो घस्येतिवार्थः सकल इति समस्तं तरंगा विशेषणानि भिषिक्तौ चितः । भयपद्धेतु भावेन दैवेन
प्रेघाविय तिनादंष्ट्राकालकरकृष्णरश्मिबालनवीनेव वधोरमोघात महांबुवाहमेघमुल्लास्य प्रकाश्य परंतो
तेजो विषय ज्वलकोन्नाहलेसतिधारा कृतिभिर्ज्वलिते त्रिभुवने रिपूणां अर्थान्तलशत्रूणां तेजसां सकलः प्र
कृष्टत्वायः प्रोत्सं निर्वापितः विशामितः कीदृशेन दैवेन । तरटोर्जितगर्जितेन नतस्य योऽस्य मेघगर्जितस्येव त
दीयवातः उपलक्ष्य रणार्थकतत्तीयांगीकारेण गर्जिते नोपलक्षितं मेघपुल्लास्येति वार्थः । वत्रस्व र्जिन स्काम

हंबुवाहमिवकालकरवालं तमिव च महंबुवहमिति नियन्तृ इत्येकमेवोपमिति समासांगीकारेणार्थः एवं धाराजलैरि
त्यत्रापि जलैरिव धाराभिरिति राजन्यन्ते. तथाप्यंगयपन्ते. ज्वैलितः दुर्धर्शिखवः ॥ प्रकृष्टत्वात्स्तायोपस्यार्थो तदात्र
णामसत्वाग्निरिति विशेषमाह तत्र कालकरवालेत्यादौ परिहितत्रिसरत्वेन तदीशदेवशक्तित्वानुपपत्तेः ॥
कालकरवालपवमहंबुवाहमेघद्विरूपकं त्व संगतमेव. तथा समुन्नरयत्पदर्थस्य मेघस्य प्राधान्याय स्यात् तदुल्ला
सकत्वस्यानंगीकारे पंक्तिनाऽसंगतत्वापत्तेः ॥ एतदर्थं तद्धितत्वांगीकारेव तस्पंस्पवाव्यसिद्ध्यंगत्वेन ध्वनि
त्वानुपपत्तेः ॥ मात्रेणात्तसिद्ध्ययथामेजलदभुजगजाकमलासंकोचदीमघततद्यादि वाच्यसिद्ध्यंगापरंयरित
रूपकोपहरणासंत्वदुपमायास्कनेतरोपमासाधकत्वं. नयेदृश्यस्यानगतावपिरवद्गेमेघसादृश्यस्य समान
धर्मसाकांक्षत्वादिंदुसदृशोल्लास्यत्वस्य मेघाहितत्वेन समानधर्मत्वाभावादिति विशेषः किंच नानार्थशब्दोप
निबंधेननधर्मसाकांक्षत्वाप्रतीयमानार्थे तात्पर्यग्रहाद्वाक्यभेदपरिहाराय तेनैकवाक्यता कल्पनेपि वर्ण
नीयस्य राज्ञः प्राधान्यं मितरस्य गुणाभावः सुचिंतनतु वर्णनीयस्य गुणत्वं. एवं च रूपके राजेव महेंद्र इत्युक्ताप
दार्थस्य प्रकृतस्य प्राधान्येतदूत रतेरेवव्यंग्यत्वापत्त्यास्सवदार्थाभिधायकत्व प्रसंगः ॥ उपमायां तु प्रकृत
प्राधान्यलाभात्तत्र थेतितस्या एवव्यंग्यत्वं युक्तं तदेतदुक्तं सवदार्थाभिधायकत्वं मा प्रसांक्षीदित्यादीति दिक् ॥

उ च॰
२६
29

तिमिति हे विभो प्रभावान् विभाति शोभते इत्यन्वयः कीदृशः तिग्मस्तीक्ष्णांशुर्यासौ अचिरेण मनोज्ञः शत्रुमित्रयत्नयोः प्रतापो
यस्य सः। खेलसुजानयोस्तिग्मरुचिरः प्रतापो दंडादिजनितं तेजो यस्येति दीपिकायां। विधुराणां निशेव निशाम रतां
करोतीति तथा। मधुरा मनोज्ञा लीलाविशेषाय स्य सः मतिः शास्त्रतत्वज्ञानं। मानक्षिप्तसमुत्र ति स्तत्वेन सारे रागादृ
त्रिवर्त्तनं यस्य सः। तयोस्तत्वेन यथार्थेन दृष्टिर्येनेति चक्रवर्त्ती। प्रतिपदं इय ह्रीणां महायानामग्रणीरग्रेस
रः। अत्र तिग्मरुचिः सूर्यः प्रतापः अनुष्णः विधुश्चन्द्रो न निशाकृत रात्रिकर्त्ता। मधुर्वसंतो लीलं क्रीडा मूर्त्यः म
तिमान्। प्रशास्त्रबुद्धिः अतत्वे अव स्तम्भ तेहृष्टिर्ध्वसायो यस्य तादृशः प्रतियन्त्रिधिः अयष्टा अग्रणीः पश्चादि
भतानेति विरोधाभासो लंकारः इतीयार्थस्य प्रकृतत्वात्। ।४३। अमितहृति। हर्षेण शत्रुमित्रयोर्घेनि लिखंडयन्निह
तारिवेतिन शाभतेहे प्रभो त्वं समितः संग्रामात् सर्वेभ्यो रुत्कर्षेण रमितः अपरिच्छिन्नः असत्ता खेलानाम हितः दंडक
त अतएव साधुमिरुत्कृष्टैर्यशोभिः सहितो युक्तो सीत्यन्वयः साध्विति क्रियाविशेषणं वा। अन्तु अमितइति
पंचम्यंतं संग्रामविशेषणं उत्कर्षैर्हर्षैरितिचान्वयः अत्र मितं मानं तद्रहितस्तत्सहितश्च। तथाहितम्रस्योहि
तसहितश्चेति विरोधोलंकारः अप्रकृतत्वादिति। ।४४। निरुपादाननेतिात स्मेयलिने महादेवायन मः इत्यन्वयः कीदृ
शाय। निर्गतः उपादानसंभारः अयकरणसंपत्तिर्यत्रतथा यस्मात्तथा अभित्तौ अनाधारे मूर्त्त्यरत्निया वतः चित्रं २६

नानाकारं जगत्तच्च ते विस्तारयते यथापिछयादानसंभारं वितानश्चित्रं भवस्तथाप्युपकरणसंपन्नेरपि भागवद्दिच्छाय
ऽत्वेन तस्मात्स्वरूपाभावे तत्त्रिस्पेन्द्रत्वमुपेन्द्रत्वमुमचरितेबोध्य· एवं कलपाचेदं शोउशंशरूपयोक्ष्याध्ययेति प्रकृ
तोर्थः· अंतत्र यातु चित्रकलाशब्दोभ्यामालेख्यतत्स्वार्थं। रायोपास्थितस्या मषीतलिकाघुपाहैनेभित्तावालेख्यकारि
भ्यः कलावद्भ्य उत्कर्षः प्रतीयते। ५१। स्वयं हृती ध्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु इति कामशास्त्रस्थितिमठमस्य
ष्ठिकं प्रसादहा पंथिग्रन्थोतिति। यष्ठिकन्नात्रस्तस्वरमस्तिमन्नाक प्रस्तरस्थलेग्रामेउत्रतयथोधरं प्रेक्ष्य यदि वसमस्ति तद्
सेति संस्कृतमहादे यष्ठिकप्रस्तराणां यत्रबाणानां स्थले अत्रास्मिन् ग्रामे मनाक अल्पमपि प्रस्तरं के ठाघास्तरणानां
स्तास्पन्चयः। यावाराव्याद्रुत्स्यनतहाउलभतास्तवेन· नत्रसमाकारणात उन्नतपयोधरं मे वप्रेक्ष्य तत्रातिवेधात्तप
द्दिवसमितवसवसेस्मायततोभिप्रायः। व्यंग्यार्थस्तु प्रस्तराणां रवीणां स्थानेऽत्र तशायनसामेग्रभावाग्रामेमेस
त्वरं कामशास्त्रमनोभां विनान्नितततस्त्रैपितामिनविरहात् उत्रतंस्तनंप्रेक्ष्य मे घं वोद्दीपकं पद्युपभोगक्ष्मोसितदा
स्वेति· प्रस्तरस्थलत्वनेन व्याख्यायेत्रापि नास्तीति ध्वन्यते· अ सर्वत्र शब्दशक्तिमूलत्वं यदि हृत्य सहनानार्थ याद
द्रुयोगास्त्ववसेयम्। ५२। शानि दिति हैनरें द्रयस्मैत्वकुप्यसितं शनि ग्रहः· अशानिर्वज्रं च उच्चैरिति शायेन निहृति· य
त्र पुनः प्रसीद सि· पुनः शब्दस्त्वर्थे· येनु ह्यविषयेप्वर्थः सपुत्रवः उत्तरोपतामहान्वाः अनुगताहारायस्पप्रवा

साधर्म्यं बाधितमतथाभूतञ्च भातीत्यर्थः। अत्र पूर्वार्द्धे शनियसाहित्यार्थकृतं जन्म समभिव्याहारेण प्रकृतस्य ध्वनिवि
रुद्धत्वस्यार्थस्यावगतौ विरुद्धावयोः स्याद्युक्तत्वं [illegible] ध्वनिः न तत्तु नराद्धयोः तत्रैककार्यकरणाप्रतीतेः किंतु उदाहरणे
नुदाहरणे [illegible] स्येवं विरोधालंकारध्वनिरेव। चकारस्य समुच्चयार्थत्वात्। अप्यर्थे तु विरोधस्य वाच्यत्वे वति। नवपू
र्वार्द्धेपि विरोधस्य व्यंग्यत्ववाच्यत्वयोरन्यतराशंका। एकधर्मिगतत्वेन विरुद्धनिर्देशा एव तत्स्वीकारात्। अत एव
विरोधालंकारोदाहरणे व्यंग्यं वस्तु दाहहसतीत्यवतारणमनार्ह्यं। यत्तु शनिस्पर्शनिषेधे त्वत्र सामानाधिकरण्याभा
वेन विरोधस्यावाच्यत्वेपि मन्त्रानयोर्विरोधलाभात्तत्रोदाहरणे तूदाहरणे [illegible] स्त्वत्र च सालंकारवस्तुध्वनिः न चैवं वस्त्वेवे
ति कारिकाविरोधः। शनौ [illegible] कर्षकतया वस्तुन एव प्रधानत्वेनाविरोधादिति केचिदुक्तं तदयुक्तं तदयुक्तमित्रविष
यत्वे विरोधाप्रतीतेः एकविषयत्व एव तिमन्[illegible] प्रतीयमानत्वे विरोधवाचकाप्यादिसत्त्वासत्त्वाभ्यां विरोधस्य
वाच्यत्वव्यंग्यत्वयोर्व्यवस्थितेः॥ ॥एतदेव प्रदीपकृतोक्तं वस्तुव्यञ्जनेन तु विरोधालंकारस्यादिना। उदाहरणेनु
दाहरणे त्वत्र तु नोक्तवस्तुरूपव्यंग्यप्रतिपत्तिरित्युक्तमेव। न स्मात्पूर्वोदाहरणे रहस्ययोः पनमात्रार्थवाच्यार्थो वा
दाने ननु तत्र विश्रान्तिः इह तु वाच्यार्थविश्रान्तिरित्याहेतुदाहरणे लक्षणप्रसंभवात्तदर्थं कुसुमितं कल्पनायु
क्तेत्यध्येयं ॥ अलसेति। अलसशिरोमणिर्धूर्तानामग्रिमः पुत्रि धनसमृद्धिमयः इति भणितेन नतांगी प्रफुल्ल

विलोचनाज्जातेति संस्कृतं जंपिए इति पाठे जल्पिने इति यन्निवं रां प्रतिधाम्न्याः प्ररोचनोक्तिः पूर्वार्द्धे म· उत्तरार्द्धे तु कवेः प्र
करणाच्छाय मिम्रधा हारः हेयुक्तिऋयंवरः आर्तसानां निर्योगानां स्थितो मणिः श्रेष्ठः धन्नी नाम ग्रिमः अग्र स्थाप
धनसमृद्धिप्रचुरः इति भणिते तेन भावेणानननांगीका चित्कुमारी प्रफुल्लेहर्षविकसिते विलोचने यस्याः सा दृशा
जातेत्यन्वयः आत्रालसत्वेन नायिकान्तराभामनं धूर्त्तत्वे नरते घनादत्तगुणान्वे· धनिकत्वेन कृपणता तथा प्रात्तवं
च सूचितं स तत्र आस्यासामनाकर्षणीयो मम सैवोपयोग्य इति नायिकाया अनङ्गीकृता हर्षाच्च कुमार्या नानं प्रफुल्लन
यनत्वेन वस्तुना स्वहेतु हर्षव्यंजनद्वारेणानन्त्कारणीभूतं सामाजिकेषु व्यस्यते· अन्ये तु· अलसत्वेनाप्रवासित्वं
धूर्त्तत्वेन विदग्धत्वं धनिकत्वेन सुखित्वं· ननागित्वेन नमस्कारः प्रफुल्लनयनत्वेन हर्षः सुव्यस्यते· तत स्त्र मेमेवो
पभोग्येनाविदग्ध्याया इति वस्तुव्यंजनमित्याहुः धन्यासीति रसकथापराभुत्तसखीषु मध्ये रतिकालीनं स्वप्रि
यालापं काचित वंनी कोचि स्व हंसखीः कस्याञ्चिड्ंकिरियं हे सखि यावद् रतान्तरेषु रतमध्येषु प्रियेण संगमे पिशु
रतयोगेपि विस्रब्धं विश्वासयुक्तं निःशंकमिति यावत्त्वादृकानां प्रियवचनाशतानि कथयसि सा त्वं धन्यासी
तिसोल्लुंठम· हे सख्यः प्रियेण नीवीबंधग्रंथिं प्रति करे प्रतिहिते नीव्याकरोर्पितं ममेति प्राप्तिधानस्य संकल्प
स्य विषया कृतेषपतिनबर्पिते· अवाच कन्वाप न्ने: यदि किंचिदपि स्मरामि नह्यशाया मिशायथ्य करोमी स्वन्ववः य

घपिशायपद्ये शयः स्पनुशासनाहात्मनेपदमुचितं तथाप्यंगस्पर्शपूर्वकमिथ्यांन्वानिरासस्पर्शपूर्वकमिथ्यान्वनि
रासस्य मुख्ये शयपद्यस्यात्राविवक्षितत्वान्न दोषः प्रियसंगमेप्यालाया हि पुनत्राधिरतमक्षेपुन पुनराहावेते षेति
वार्थः यदि किंचिदपि स्मरामीति वाक्यमध्ये स्मः शापामीत्यस्य प्रवेशात् प्रमितत्वं तु प्रकृते गुणाः एवं वक्षितार्थ
स्य सत्यन्वप्रत्यायनात् सोत्लुंठोक्तावेकस्याएवस्यो भाग्यगर्वितायाः संबोध्यत्वाद्यन्यासी सेकवचने त्वोकर्षस
चनेतु वक्रीमंतव्यान्वासस्य इति बहुवचनमिति नासंगतिः अत्र चरनकाले पुनर्विमर्यांतरवेद्ने नरागस्य कृत्रिम
तामावेदयता चाडकथनेनन्वमस्यैति व्यज्यते चांतराः पिशाचाभ्यामसंतानौचित्यप्रकाशनद्वारात इति शयः
एवं बहुवचनस्य प्रतिरतिसमयं तद्याभावस्य वनद्वारानुरंजकत्वं एवं शातानीति प्रातिपदिकवचनयो रुक्तेति
तयोन्नतार्द्दस्मरणाभावेन प्रिकारस्पर्शमात्रेरासमाहानं रमं यरतयाः कृत्रिमरागातिशयं स्वयत्नाः हृद्यम्येति व्यज्यं
ते इत्थं चोभयसंवलनेन व्यतिरेकालंकारलाभ इति बोध्यम् [illegible] इर्पोद्वेति यस्याननः करेरूपातालाः पुष्पवाणैः
कालीकराचारवत्यलोकि दृष्टः कीदृशाः दर्प्येरामदेनांधस्य गंधगजस्य यस्य पं धंसमाघ्रायन्नति एति प्रतिद्वि
पाः तं गंधहस्तिनं विघाताय तेर्विजयाव दुर्मित्युकुलद्वारास्य कुंभएव विशालतयात्तमध्यभागएव कपाटं तस्य
कुटेच्छगभागे यासंक्रांतिः प्रवेशस्तस्यानिघ्नं अधीनं तेनवानि घ्नेरदठसंबद्धघतं निविडं यद्धोति तेते नक्तोणार

क्राशोच्चैर्दीप्तिर्यस्य ताः दृष्टाः कथ हृत्ः कीदृशाः कोपेन कषायालोहिताः कांतिर्यस्य तथाभूताः अत्र सामर्थ्यं वर्गमानं
तरमुपमानगतं सकलेस्मादिव क्षत्र व्यक्ती भवति ॥६४॥ गाढेति योरात्वायुधियुद्धे रुषा क्रौवेनेनिज्ञावरस्याधरोष्ठनि
र्दशनसनअरीतागा· क्रूरांबधजनस्य स्त्रीजनस्य ओष्ठरूपाणि विद्रुमदलानि विद्रुमस्य नवपल्लवस्य पत्राणि ता
प्रवालपत्राणि वा· गाढस्य कांत दशन हृनस्य कांत दंन व्रणस्य व्यथायीडानु द्युयानं कंठदृमो च यनू मोचित
वान· कोधादेरिव धेतहर्तुनां रतिक्रीडाविरहादुत्तदोपंतनभवतीत्यर्थः· अत्र निर्देशात्रिति वर्त्तमाननि
र्देशादधरदशनमोचनयोः कार्याकार्यारणायोः योर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः रूपमेवहेतोविरोधपदेनो
क्तः तन्मूलत्वादिति ॥६५॥ कैलासेति कैलासस्य प्रथमशिखरे मलाशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिर्वेणुस्थापित
रागैः स्वरैः संमूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते· मूर्छनामिति तां प्रागुगीततत्वाविरोजनाद् सुन्नैः विबुधानां देवानां
रंमगाभिरप्सरोभिर्गीयमानां यद्दीयां यस्य प्रकृतस्य राजः संबंधिनी कीर्तिमस्रवानारस्य स्त्रिग्धस्य विसिस्याः क
मल्पिनस्याः कांडस्य मृणालस्य संजाता शंकासंघे हो भ्रांतिर्वा येषामेवंभूताः स्तथा स्वस्ताः स्तिर्यग्भूताः अयां गाने
त्रप्रांताषां तथाभूताः अत्रु दिग्नागे गादिग्गजाः श्रवणयोः कर्णयोः सरोरूपयोः पुलिन इव समापरे शेहस्त शुडा
आवर्त्तयंति चालयंति· आह हेतुमिति शेषः प्रथमेमुखेसर्वाङ्गस्यार्थ इति केचित्· धवलत्वस्य श्रोत्रागात्यन्वात

ऊ.च.
३२

स्वस्तायां गाइति। पुलिनइत्यनेनश्रवणयोः सारस्वाध्यासात् मराालत्वमत्र मोचितं व्यज्यते। केचित्तु श्रवणपुलिन इति
रूपकं पुलिने पिपिविसंसंभवादित्याहुः ॥ ६६ ॥ केसंधिचितिवलामोडिशा देवनाकारे देशी। केशेषु बलात्कारेणा तेन सम
रेजयश्री गृहीता तापद्याकंदुराभिर्विधुरा स्तस्य इव ठंकंठे संस्थापिता इति संस्कृतम्। जयश्रीहिवनंतरं तथेति पूरणीय।
तेन राज्ञा समरेषु हेजयश्री जयलक्ष्मीर्बलात्कारेणा केशेषु तथा गृहीता तया थाकंदुराभिर्गृहीभिस्तस्यराज्ञो वि
धुराः शत्रवंद्दृठंकंठे स्वसंन्निवेशोः संस्थापिता इत्यन्वयः। तेन पराजिताः शत्रवः पलायमानाः स्वैवनिष्ठं तीतिता
त्पर्यार्थः ॥ ६७ ॥ गाठेतिगाढालिंगानरभसोद्घते दयिते लघुसमयरतिमनस्विन्या मानः पीडनभीरुरिव हृदय्यादि
ति संस्कृतम्। गाढालिंगनापरभसेन हर्षेणा वेगेन वा दयिते प्रियेउद्यते सति मनस्विन्या मानं पीडना त भीरुहृद
यशील इव हृदयात् लघुशीघ्रं समप्रकृतिशेषतः प्रसरतीत्यन्वयः। मनस्विन्या हृदयादितिवा संबंधः। भीरोरिति
पाठे भीत इवेत्यर्थः। अत्र भयेप्रियत्वेव प्रमालिंगनहृसिनादि संभोग विदं मणा मित्यक्तिर्न तु गाढालिंगनोद्घ
ते मानस्य प्रसरतः स्यैतावता ति सहृदयसाक्षिकं। रभसो हर्षवेगयोरिति विश्वः ॥ ६८ ॥ जाठेरमितियास्त्व विरमिव
हंसंतीक विव स्नांबुरुहवहु विनिवेशादृशा पिभुवनमंडलमभ्युद्धिवज्ञ यतिसा वाणीति संस्कृतम्। पावाणी
वाग्देवता वदृभित्रत्वेना ध्यवसिता काव्यरूपा वा कविवाक्। स्थविरं हृदं श्रद्धा द्धत्वा तां। तद्दीप भुवनमस्ल

राम
३२

प्रस्थानेन नवस्यैवोपहसनीयत्वात्. हसंतीवत्रैवेदृश्यत्वात्. कैवर्तवदनमेवांबुरुहं यद्यपि तत्र वदोरक्षितः विनिवेशः स्थितिर्य
यानादृशीमत्वामुखनमंडलं अस्यादिवविलनत्वरात्मिव दर्शीयति सज यति सर्वोत्कर्षेणावर्तत इत्यन्वयः अत्र वदने
वुंजत्वारोपो व्यत्सरणाः यथा सनत्वेन वारणा अपि तत्संपादनार्थः अत एव वारणीचात्र कविवत्परमेव. तस्या एव कवि
वदनस्थितेरिति महेश्वरोक्तमयुक्तं. काव्यरूपायावाच्यः यथासनत्वा प्रसिद्धावदनांवुरुहस्यादेरसंगतत्वापत्तेः अ
धिष्ठात्राधिष्ठानयोरभेदाश्रयणेतु देवतापरत्वेपि नानुपपत्तिः प्रस्तुतभाववद्धनिवसंगतिरेव. प्रयुंजने च तथो
पचारेणाशातशः कयोवाहकेनैवीव दनांवुजे वसतिवे कोनामदीनोजनन इत्यादी स्वल्पमसारश्चिंतयेति. अत्रव
हसंतीवेत्युत्प्रेक्षयाच मत्कारैककारणत्वांशलाभः अस्यदिवेत्युत्प्रेक्षयाजगतो नवनवत्वलाभः कविवदनेत्या
दिना अनलजेत्यंशलाभ इति बोध्यं. उत्प्रेक्षाबुत्प्रेक्षयाव्यतिरेक इति च जात्यभिप्रायमेकवचनं. हसंतीवास्यदि
वेति द्वाभ्यामुत्प्रेक्षाभ्यां व्यस्ततत्रिभिर्व्यतिरेकयोर्भीरतीतत्रिर्मण्णावोर्व्यजनादिनि जेलं केत्रि कर्पूरमंज
र्याख्येसाटके कर्पूरमंजरीसमाख्यायानायिकायाः उपमुक्तिः येलंकाधिरिमेखलामुखवलिताः संभोगखिन्नो
रगीस्फारो स्फुल्लफणावलीकवलने प्राप्ताहरिद्रत्वं तदृहतनीमलयानिला विरहिणीनिःश्वाससंपर्कीणो जाता
सद्यो निशिशुत्वेपि वहलात्तारुण्यपूर्णा इवेति संस्कृतं मेहलाहिं इति पंचम्यंत पाठे मेखलाया इति येवात्तालंका

उ.च.
३३
33

गिरेः सुवेलस्य मेखलासु नितंबभागेषु स्खलितः स्वभोक्तुः सर्पयत्रासातसंभोगेन रवित्रगानां अश्वानां नानामुरगीणां स्फा
रामिर्विस्तृताभिरुत्फुल्लाभिरूर्ध्वप्रसृताभिः फणानामावलीभिः पंक्तिभिः कवलने ग्रसने सति दरिद्रसंदृष्टास्त्वं
प्राप्तात्क्वे मलयसंबंधात्मलयानिलाइहनीं विरहिणाया निःश्वाससंपर्कितो निःश्वासमिश्रिताः संतः प्रियंवदेपि
हीणा न्वेपि वहन्त्या बाहुल्यप्रयुक्तान्नान्तापेन दर्पणा द्रवजाता इति समुद्दिताथः लंकासन्निहितो गिरिर्लंका गिरि
र्मलय इति च रूवमीः अत्र स्त्रीणामाहारहेतुत्वेनोरगाणि निर्देशः फणानां स्फारोत्कुलत्वेन ग्रासस्य स्थ
लंबमन्यते । अनिलानां सुवेलतो मलयागमने समुद्रलंघनाद्वैरस्यं मलयसंबंधात्सौगंध्ये हीणात्वं प्राप्यामो
घं च बध्यन्यते ॥ ७ ॥ सहीति सखि प्रियरवप्पमानस्य मम धीरत्वेनाश्वासं प्रियदर्शनविशंखलहृतो सहसेति तेना
पसतमिति सः हे सखि मम धीरत्वेन धैर्येणामानस्य आरंभसंस्थिरो भवेति समाश्वासनं विरचय्य कृत्वा प्रिय
दर्शनेन विशंखलत्वेन व्याकुलेन हृतो स्वव्याकुलत्वस्य हेतोरुपचारात् । कौतुकोत्तरलित इति केचित् । भावप्राधान्ये
न विशंखलत्वं हृतो कौतुकोत्तरलातान्हृणाइत्यस्मिन्विहलन्नतो निपाठे विकलवदायाइत्यर्थः सहसेति तेन धैर्य
णापसतं सहसेति सहसैवेत्यर्थः इति चंडीदासः ॥ इतिशब्दो वाक्यसमापकोनेयोजनीय इत्यन्ये ॥ ७८ ॥ अत्रोल्लोल
ति आर्द्रार्द्र करजतरदनत्त्रुनैस्तवलोचनयोर्मदंत्तर रूणु कं प्रसादः कोपेन पुनरि सेनाक्रान्त इति सं । किमिति कुपि

राम
३३

नेलोचनेवहसीतिपद्यं तं परनायिकानखक्षतादिचिह्नं नायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियमनवेत्यनेन रमणे गौर
तिशेषः तवांगे आद्रा हृद्याईरत्याद्रैरित्यर्थः करजानां नखानां रदनानां दंतानां च क्षतैः परनायिकाकृतैर्मम लोच
नयोरकोशुकं करं कोऽत्र श्रव एवं वरकोशुकं करं त्वत्प्रसादे हृत्वः कोपेन पुनर्मे लोचने नाक्रांतर इत्यर्थः सचायमुत्त
रुपस्य नायकप्रश्नस्योत्तरायकोऽप्युत्तरस्य त्वादुत्तरालंकारः ९२ महिलेति महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभ
ग सा अमांती दिवसमनन्यकर्मा अंगं तन्वपि तनयति विरहकृशां नायिकां नायकाभ्यावेदयंत्याः सख्या उक्ति
रियं हे सुभग सौभाग्ययुक्त महिलानां स्त्रीणां सहस्रैर्भरिते व्याप्ते एव तव हृदये अमांती अवकाशमलभमाना
स्मन्नायिका दिवसमभिव्याप्य अनन्यकर्मा कर्त्तव्यं यस्यास्तथाभूता तनु कृशमप्यंगं तनयति तनूकरोतीत्य
र्थः अत्र सुभगेत्यनेन नायिकाया एवानुरागविषयत्वं न तु सा न वेति व्यज्यते ९३ अतंद्रेति अत्र प्रकृतारूप
मारात्रिः कं जनं सानंदं न करोति अपि तु सर्वमिति संबंधः कीदृशीः नविद्यते तंद्रा आलस्यं यस्याः सा अतंद्रा मेघाघ
नाक्रांततनपास्फुरद्रूपशुभ्रसुधाद्रंसा आभरणं प्रसाधनं यस्याः सा तथाभूता अतएव सम्यगुद्दीपितो मन्मथो य
यासा तादृशी तारकानक्षत्राणि तरलानि चंचलानि यस्याः सा तथेति अत्र कं जनमपाश्रपामासोऽत्रवाधिक
त्वादि विशिष्टनायिकाविशेषः कं जनं सानंदं न करोति कीदृशी अतंद्रा न त्यक्तसुद्रः कर्पूरमाभरणं यस्याः सा तथा

मता· चंद्रः शिरोमणावि शेषः इति केचित्· समुत्· मुदा हर्षेण सहिता· स्थापितो ह्यासिं प्रापितो मन्मथो ययो· तासकाञ्च
न्निकनीनिकान्नरला यस्याः सा तथा· नारकाव न्नरलो हारमध्यमणिर्वा येस्याः इति प्रतीतो स्त्री विशेषः एव रात्रि
रिस्तु यमाप्रतीतिः चेद्रूप ऽस्य परिहृत्य सहृत यासमुद्दापिते स्याद् इत्युत सहृतयो भयशक्तिमूलत्वम् ७४ य
स्येति यस्य मित्राणि मित्राणि आमुखानि विमुखा सयात्राराणि इत्यर्थः तथा शात्रवः शात्रवाःति शेषतो यंत्रणा
यारमनीयाः इत्यर्थः यस्येत्यनुषंगः रेणेन्नरत्र च बोध्यः अनुकंप्यास्यात घोगयः अनुकंप्य सुहृत्स्नेहपात्रं च सजा
तः शोभनजन्मा स च स एव जीवति श्लाघ्यजीवनवानित्यर्थः अत्रोक्तार्थांतरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः आदिशा
वे पीवज्जीवस्थापित्वसरूप तदतिशायं व्यजनद्वारा नायकस्य स्थिरप्रकृतित्वं प्रत्येकं व्यञ्यते· नामस्मीतेतु
तस्माद्वसावधानेन भाव्यमिति पदसमुदायरूपवाक्यव्यंग्याभिप्रायमिति भेदः ७५ खलेतिखलस्य व
हारादशप्तेन्तरणायघपितच्यापिध्वीरणा तुस्यवयस्य वदुमतानाव लुब्धवसायाविमुख्यंतिपघपिखना
नांदुष्टानां व्यवहाराद्धारणाद्द प्रतिबंधकादशंपतेन तथापि सदर्थग्राहिन पात्रस्य यवेशाव यस्येन मित्रे
णाव दुमता अनुमोदिताः धीराणां व्यवसायाः उद्योगान विमुत्यंति न प्रतिबद्धा भवंतीत्यर्थः अथवा खल
ल प्रतारणापास्वार्थसाधनेन विसंवदंतीत्यर्थः अत्रोक्तार्थलाह्लाणिकस्य विमुह्यंतीत्यस्य ष्टकारित्वं व्यंग्यं· ७६

लावण्यमिति कस्यचिद्विरहिणा उक्तिः तत्र अनुभवैकगोचरं लावण्यं मुक्ताफले छायायास्तरलत्वमिवान्तरा प्रति
भाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिति नायिकाः स्तुत्कल्पाः कान्तिरुज्ज्वलता असाविति पूर्ववत् एवमग्रेऽपि · रूपं संस्थान
सौष्ठवं · वचसः क्रमः परिपाटी · सकलमिदं तेन अनुभवकाले सुधाया अमृतस्य आस्वादस्थानममृतसंयोगात् सौ
ख्यसंपादकत्वात् · अधुना वियोगकाले स्मर्यमाणमिति शेषः महानर्थ्वरः इव ज्वरः संयोगिनामपहेतुत्वादित्यर्थः
लावण्यं सर्वावयवगतो विशेषः प्रत्येकावयवसंस्थानसौभाग्यं कान्तिः रूपं वर्णविशेष इति चण्डीदासः अत्र तदा
दिभिर्विशिष्यवचनानर्हतया लावण्यादिगतलोकोत्तरत्वप्रतिपादनद्वारा विप्रलम्भाभिव्यक्तिः ॥ मुग्धे इति स
ख्या मानेशिक्षयन्त्या इयमुक्तिः हे मुग्धे नयदेशाग्रहणात् नभिज्ञे अविलोः तीतो वर्त्तमानो भविष्यंश्च कालो
मुग्धतयैव यथोचितानाचरतो नैव नेतुं यायपितुं किमिति आरभ्यते · तर्हि किमाचरितुं युक्तं तत्राह · मानं ध
त्वा धारय · धृतिं धैर्यं वधान · गृहाण · बध्नो तया अन्यने यत्नाच्छन्नते · प्रेयसीति प्रियविषये · एतच्च वाक्य
द्वयं तु उपेयेऽप्यन्वेति · जन्तु तां सरलां तां द्रोकुरुत्व जेम्यैव साख्या प्रतिबोधितानायिका भीतमपयुक्तमानं यस्या
स्तथाभूता सती तां प्रति बोधयन्तीं सखीं प्रतिवचः प्रत्युत्तरमाह · हे त्यन्वयः भयकार्यस्य शोषवैवर्ण्यादेरानन्नगत
त्वात्तत्र भीतत्वोपचारः · नीचैरित्यादि · हे सखि नीचैर्मंदं शास कथय · हि यस्मात मेमहृदि हृदये स्थितो विप्र

मानः प्राणोम्बरः प्राणानां तस्य यत्नवान् जीवित सर्वस्वायमानः कांतः श्रोष्य प्रतिमिन्नु शंकायां प्रनिर्वीप्सायां प्रतिबोधि
तामुकुर्वोधितोः प्रतिवचः प्रतिकनेवचद्दतिवक्रवर्णी · व चोवचः प्रतीति तु नयुक्तोर्थः एवं प्रतिबोधितेमस्या
संगतेः प्रतिबोध्यमाने निहितहोचितं · अत्र नीचैः शंसनविधानस्या नाहार्यं व रूपयुक्ततो प्रकाशयज्ञानानना
पदरागस्याकृत्रिमतया संभोगप्रकर्षं यथ्यवस्यति · सखेत्यात्र परिहार्थवचनन पाचनीचैरिति विधिर्नतु ·
माशंसेति विषेधः इति ज्ञेयं - पूर्वत्र विप्रलंभ इह तु संभोग इति भेदः ३८ रुधिरेति हे भीम भयंकर रक्तपल्लवविभासि
शोभमस इस्तं च यः पत्रे भीमो भीमसेनोस्तं गपः कीदृशः रुधिरस्य विसरो राक्षसमहेन प्रसाधितो भूषितः करालो
नीघताोयः करवालः खड्गस्तेन रुचिरो मनोज्ञो भुजरूपः परिघोर्गला यस्य तादृशः जयश्रीनिरोधकपाटर्गला
वोक्तिः मित्रशत्रुभेदेन करालत्वं रुचिरत्वं बोध्यं पुनः कीदृक् सटितिभ्रुकुघाभ्रभंगेन विटंकितस्फटाकारेरखा
न्वितत्वात् संजातविटंकोल्ललाटमेव विशालतया पट्टोयस्य सः कपोतपालिकायां तु विटंकं पुंनपुंसकमिस्यमरः
भ्रुकुघा विटंकितो ललाटपट्टो यस्येत्यर्थ इति केचित् ३९ भुक्तीति जनानां तस अत्रिधा भुवनापकेस्थिते प्रसक्ते तवे
रप्रशंसाव्याजेन तरागमन्नाधीनं हर्षं व्यंजयं स्यानो विकायात्र यस्मुक्तिः संश्वासा वागमो वेरः कस्यानंदनिष्पंद
आनंदप्रवाहं न विदधाति न करोति अपितु सर्वस्येत्यन्वयः कीदृक् भुक्तिं त्वर्गादि भोगं मुक्तिं च निःश्रेयसंकरो

तीतितथामतः कर्मकांडवेदांताभ्यामुभयोपायबोधनात्. एकांतेन नियमेन सम्पगाद्यानेहितोपदेशोनसः
अप्रतारकत्वादितिवाच्योर्थः मुख्यतयातु विवक्षितोगोपनायाप्राकरणिकीकृतोव्यंग्योयथा. सतेः सुरतस्यनाय
कस्यागमश्चागमनेकस्यनायिकाजनस्यचागनेदनिष्पंदेन विदधाति. कीदृशः भुक्तिः संभोगः मुक्तिर्विरहादुः
खत्यागः तौकरोतीतितथा. एकांतस्य संकेतस्थानस्य समादेशानेतस्यरहस्यनिपुणवेत्तोपमाव्धनौभीमपदस्पेहोक्त
वस्तुकव्धनोप्रधानम्. तस्यसहागमपदस्यपरिहृत्यसहत्वाद्भेदशक्तिमत्त्वंज्ञेयम्. सायमितितउपपातिसमुत्पत
ज्जनितश्रमापनयनायस्नानादिकृतवतीसर्वांप्रतिज्ञानरहस्यायाः सख्याहृदयमुक्तिः हेसखिनवसौकुमार्य
आमुर्यंपेनकारणेनाधुनापि मनिवर्तकस्वानादिसमवधानेदृशायांआसिनःसमंततः वहिरंतश्चाक्रांतासि
क्रांतासि. कथंतत्राह नेत्रेत्यादि. तेतवनेत्रयोर्द्वंद्वमुपगमनं विघतेमीलनस्यव्यतिकरः पौनःपुन्यंपत्रतथा आसि
तुस्यानुनशक्रांति. तथाचमीलनपौनःपुन्यं सर्वांगीणश्रमंगमयतीतिभावः. आश्चर्यं कुतस्तत्राह सायमित्या
दि. सायंकालेस्नानमुपासितंश्रमापनोदसमर्थंयथास्यात्तथाकृतं मल्लयेजातेनवंदनेनागंसम्यगासमंतात्लेपि
ते अवरस्याकाशस्यमणिोदिवमणिः सूर्यः अस्ताचलस्यचूलेमस्तकंयातः अस्तंगतः सूर्यः तेनातपादिजनित
त्वसंभावनापिहन्ति. अत्रमसविशेषविस्त्वद्ध्वनिः शंकमपर्यंरताआगतिरामने. एतेनभयत्वराहेतुकत्वंकामस्यनास्ती

उ·च·
३६
36

सुक्तं· यत्नु ममापन यनव्याजेनस्वांगमभिसरणार्थं प्रसाधयंती सखी प्रतिनायिकोक्तिरियमित्यवतार्य नेत्रद्वंद्वं त्याहेः स्व
च्छं स्नमसं वद्ध्यात्मोपवर्णकं कृतः परपुरुषेणापरिचयः संकेतो यये ति प्रकाशमात्मोनं पूर्वं व्याख्यायां चान्तरानाजं
वो ज्ञावनं तत्क्षं ति विलसितं नूतनकल्पनो त्कालिकाविजृंभितमित्युपेक्षणीयम् ८१ तेद्र प्राप्नोति विष्णुपुराण
गतमेतस्य द्वयम् पूर्वोक्ताभ्योमागोपरयकल्पकानिर्गत उच्छ्वासः प्राणोत्क्रमणं यस्याः सा तथा भूतानस्या
भावस्तत्ता तया प्राणोत्क्रमणाभाविनेत्यर्थः न तस्य प्राणा उत्क्रामंती देवस्य समवलीयंत इति श्रुतेः मुक्तिंगता·
भावनया तद्रूपतां प्राप्तेत्यन्वयः कीदृशी· तस्य कृष्णस्य प्राप्त्या वियोगेन यन्महादुःखं तेन विलीनानिनष्टा
न्यशेषाणि समग्रपापानि पातकानि यस्याः सा तादृशी· तथा तस्य चिंतया ध्यानेन यो विपुलो महानाह्लाद आनंद
स्तेन क्षीणः पुण्यस्य च यः समूहो यस्याः सा तथा भूता· पापपुण्ययोः फलनाश्यत्वात्· पुनः कीदृक्· जगतः सू
तिरुत्पत्तिर्यस्मात्तादृशं श्रीकृष्णपरब्रह्मस्वरूपिणं संचिंतयंती भावयंतीति· अत्र कृष्णवियो
गदुःखचिंताह्लादयोरशेषपापपुण्यफलत्वेनाध्यवसितयोरवगतिरित्यतिशयोक्तेर्व्यंग्यत्वम् ८२ त्वामा
दितिवतेतित्वेद्विस्मयेवातवेति द्वेषकर्माणि षष्ठी· भोवीरतव त्वांद्विषतां त्वद्विपक्षाणां सुखे प्रतिकूले सति सर्वं ताप
यतानुत्वं विपरीतं ज्ञानमिति शेषः एतदेवोपपादयन्निहतारीत्यादिना· हतारातिहतारातिः अहतारातिहतारातित्रिमित्राव ३६

नेवनमित्रंव्यसनं घनादिति द्विजत्रामित्येवं शब्दशक्तिमूलध्वंजननागम्यविरोधालंकारिता सर्वथा पराङ्मुखत्वोपपत्तिः वि
रोधपरिहारस्तु ऋतामुत्सवं ददातीति तथा । यश्चात्र चतुरमासेन तद्द्विजत्वारा त्रिःवनमवनेर ज्ञकं अवीनां मेघा
नां । असनं प्रेरणं तेरेवव्यसनं मिति रीत्या वोध्यः ५३ तुहेति सोऽस्मीति प्रभाते दृष्टा । प्राकृते लिङ्गानियमाद्
लपरे पुंस्त्वाम् तवव ल्लभस्य प्रातरासीद् धरो म्लानं केमलदलं इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसंमुखमिति
सं । रात्रावसंतचुंवितद्दयिताधरां वधूं प्रतिकस्याश्चिद्ङ्क्तिः तववल्लभस्य दयितस्य प्रातःकाले अधरोष्ठः म्लानं
वतकमलस्य दलं तद्रूप आसीदिति सखीवचनं श्रुत्वा नवा तरुणी वधूर्वदनं मुखं मत्या भमेः संमुखं अधोमुख
मिति यावत करोतीत्यन्वयः वर्तमाननिर्देशात् ल्लत्वाया अचिरागमः सूच्यते ५४ राहुक्षितिरा त्रिषु चंद्रधवलासु
ललित मास्फाल्य यश्चापं एकछत्रमिव करोति त्रिभुवनराज्यं विजृंभमाणः इति सं । यः प्रकरणात् कामः चंद्रेणाध
वलासु रात्रिषु ज्योत्स्नीषितिति यावत ललितं सुकुमारं मनोहरं नजरं आस्फाल्यैव त्रिभुवनानां राज्यमेकमेवछ
त्रं यत्र तथाभूतं च अद्वितीय मिति यावत करोति । अत एव विजृंभमाणो विस्फुरमाणः इत्यर्थः ५५ निशितेति ।
अनंगः अरालेसकलकामिहृदन्तया कुटिले वयसि यौवने सति सुहृत् शालशोभनं नयना याः कामिन्या दृशि दृ
ष्टौ निशितास्तीक्ष्णाः शूते शरा श्रुते यो धिया अयं मनिशितः शरः इति बुध्या स्यवलमर्पयति सा चार्थः नवला दृ

ष्टिर्धैर्यत्र यस्यां दिशि प्रियल्लग्नायातत्संबंधिनि युवजनेऽनिपतति तत्रावस्थाहसितरुदितमूर्छनाद्योमतिकरं मिश्रता
मेस्य प्राप्य समुन्मिषं सुदृवंती त्यन्वयः ८६ वारिजन्मनो इति वार्यमानोऽपि पुनः संतापके दर्शितेन हृदयेन स्तनभर
वयस्यत्वेन विशुद्धजातिर्न च मत्वस्या हारः । तिसं· विरहजनितेन संतापेन कदर्थितेन पीडितेन हृदयेन पुनः पुनर्वी
र्घमात्सोप्यस्याः प्रकृतनायिकाया हारस्तनभरस्य वयस्यत्वेन सख्येन न चलनियतोऽविशुद्धजातिर्निर्दुष्टमुक्ताजाति
मान स्त्रेणेण विशुद्धजन्मा चेद्विशुद्धजन्मा चेद्विशुद्धजातयोऽपि न कदापि स्वस्थानाच्चलंती त्यर्थः अत्र च व्यपगम
नवर्तकं पत्रं श्वासोच्छ्वासाधिक्येन हृदयकंपनं प्रयुक्तं वेदितव्यम् केचित्तु आलिंगनांतरायतया संतापकदर्थि
तेन स्तनभरस्य हारेणा सहालिंगने पीडनिवर्तकत्वाद्वयस्येन हृदयेनेति विपरीतरतावस्थावर्णनपरतया यो
जयंति ८७ सो मुग्धे ति स मुग्धे श्यामलांगो धम्मिल्लः कलितललितनिजदेहः तस्याः स्कंधावलंगतहीनवास्मरः सु
रतसंगरे जयति सः धम्मिल्लः केशपाश एव स्मरः कामस्तस्या नायिकायाः स्कंधोंस एव स्कंधः से नातिवेशस्तस्मात बल
सामर्थ्यमेव बलं सैन्यं गृहीत्वा सुरतरूपे संगरे संग्रामे जयति उत्कृष्टो भवति· कीदृशः मुग्धे सुदरि श्यामलमंगं यस्य
स तथा· कलितः पुनरासादितो ललितो मनोहरो निजदेहो धम्मिल्लरूपो येन तथाभूतः । वेसुत्सेहागर्भम्· अ
त्र धम्मिल्लस्य स्कंधसंबंधेन शोभातिशयलाभात् तस्य दृप्राधान्यं ८८ णवेति नवपरिमा मुगांकस्य सुभगक

त्वमसि भगणाममसंसर्कासो भागपरमगृगांकप्रदोषरजनीवतवाघ्रखंडितायाः स्वामिनं प्रतीयमुक्तिः हे मुग्धमृगांकवदनव
स्य प्रथमोदितस्य पूर्णिमासंबंधिनो मृगांकस्य चंद्रस्य संबंधीकः भ्राता सखा वा असि एतन्ममसत्यं भगाव
रं तत्संबंधित्वं विना ज्योत्स्निकानुरागित्वस्यतत्स्वभावस्य बप्यानुपपत्तेरिति भावः तथा च चंद्रस्य प्रदोषरजनीवतव
कानापिका सो भागपंनायकानुरागा हि समग्रंयस्यासातथाभूतेत्यर्थः प्रदोषो रजनीमुखमित्यमरः अत्र नवेस्य
नेन ज्योत्स्निकानुरागित्वलाभः पूर्णिमामृगांकेत्यनेन नापि कांतरसंसर्गित्वं व्यज्यते एवं प्रदोषेत्यनेन प्रकृष्टदो
षवत्वं रजनीत्यनेन रागित्वमित्यस्त्यमः केचित्तु नवः प्रतिपदुदित इत्यर्थमाहुः सहासि तिमस्रखिनव निधुवन
समरैः कपालीसख्या निविडपाहारो विकारितएवो छ्रियमाणाः ततः कथं रमितेमिति संस्यव्यो इयमुक्तिः हे
सखि नवं नूतनं निधुवनं सुरतमेव समरः संग्रामे तस्मिन् निविडया दृढया विमुक्तया च अंकपालीस्तालिंग
नं तदुपयासुखहेतुत्वात सख्याउछ्रियमाणाः दृयोरूतीय नयाअधिको भवन हारो निवारित एव गाढालिं
गनेन त्रोटित इत्यर्थः तुतो हारछेदानंतरं कथं रमितं क्रीडितमिति प्रश्नः नवेलज्ज्ञापसूचना ध्वनिरेकलाभः
उछेरंतो इति पाठे तदृष्टो हर्षितः उच्चैरंतो इतिपाठे उच्चैरन उर्ध्वं चलत्रित्यर्थः उद्दोरंतो इतिपाठे उद्गलवन उज्ञा
र्थंत छियत इति हार इत्यन्वर्थता मागाछन्निति चक्रवर्ती उहेअंतो उद्धितमानः इति चंद्रिदासः अंकपालीयशरी

उ॰च॰
३८

38

भेदइति भेदिनी करः ९० यविसंतीतिप्रविशंती गृहद्वारं विवल्हितं तवदना विलोक्य यं थानं स्कंधे गृहीत्वा घटं हृष्टा नष्टइति
तो दिष्टिसखि किमिति हे सखि गृहद्वारं प्रविशंती त्वं विवलितं पराहृत्तवदनं यस्यास्तथाभूता सती यं थाने भोगं विलो
कां स्कंधे घटं गृहीत्वा हा हा नष्ट इति किमिति तेदिष्टि· घट भंगस्य बुद्धिपूर्वकत्वेन रोदनं हेतुत्वाभावादिति भावः
रोदने न नष्टत्वं हेतु लंकारः नाशे स्कंधग्रहणं हेतुरिति वक्रोक्ति· रोदनं वैयर्थ्यबोधन द्वारेण समीहितसाधनानुमा
नि सूचनात्कि न्नियदस्य प्राधान्यं बोध्यम् १०० विहलं खलमिति विशृंखलां तां सखि दृष्ट्वा कुटेन तरलतर दृष्टि द्वा
रस्य शीमिषे हाचात्मा गुरुकइति यातयित्वा विभिन्नः हे सखि त्वं विशृंखलां व्याकुलां च त एव तरलतारत्रति शये
न तरलाचं चलां दृष्टिं यस्यास्तथाभूतां दृष्ट्वा कुटेन घटेन द्वारस्य शीस्यमिषेणात्मात्मा स्वस्य स्वरूपं गुरुकः गुरुरि
ति हेतोः पातयित्वा विभिन्नो विभेदितः स्वच्छात्र तभेतल्पथत्वा त· नायं द्वारस्य शीत घटनाशः किंतु गुरुतयाप
रपीडकत्वात घटेनैव स्वात्मा विनेदितः स्य यद्भूतिः द्विदृ इति पाठे तु भास्करेणार्थ उक्तो यथा विशृंखलं प्रियं दृष्ट्वा
कुटेन घटेनो पत्यच्छिताला त्वं तरलतारदृष्टि त्तीतेति शेष इत्येकं वाक्यं· द्वितीयवाक्ये विभिन्नइत्यनेनतरं त्वयेति शेष
इति १ नो कृत्वा एइति ज्योत्स्नया मधुरसेन च विनीर्णितानत्वे सुकुमनाः सा हृष्ट द्वाविन वोठवपरवश रहस्हरति
न वत्य इयम गतयौवना स्यनायिका प्रसक्तं स्वामिन मुपहसंत्या नायिकाया इयमुक्तिः अहह त्वेवे देह द्वाविसा

राम
३८

नापिकान्येऽन्त्ययामयुग्मेऽमघस्य रसेनास्वाद्येन नवितीर्णो हन्तेयन्नाम रूपं ते नेऽत्सुकं अर्थाद्देनेममनोयस्काऽस्तास्तथा भू
तास्तीन वोढव तत्वहृद्यं हरतियन्तः परवधूः परनापिका त्वेने वतवच्छिन्ने हर तिन्नहुसोऽर्थो हि निमि त्तां तर मस्तीति म
वः तदेतत्काव्यलिंगं । ज्योत्स्नामधुरसाभ्यां हन्तेनाम रूपं हृदयहरत्वे हेतुरिति काव्यलिङ्गमिति चक्रवर्तिनः आन्द्रेवेप
रवधूत्वस्य प्राधान्येन प्रयोजनं कत्वात्तत्पद प्राधान्यं २ अलमिति भारते शान्ति पर्वणि स्मृतं वाजसंध्याम मये शमश
ने समानीतं दृष्ट्वा दिवसे समर्थस्य तत्राऽवंशस्य गृध्रस्य न दृष्टुविसर्जनार्थं युक्तिः हे जना अस्मिन् शमशाने स्थित्वा तं
परीतं । कीदृशे मधुरमीमांसोदय हि विशेषे गोमायुभिः शृगालैश्च संकुले व्याप्ते । तथा कंकालानि अस्थीनि बहु
लानि यत्रैवं भूते घोरे दारुणे अत एव सर्वेषां प्राणिनां भयंकरे त्रासजनके । तथा च प्रयोजनाभावे एवं विधे स्थले
स्थितिरनुचितेत्यर्थः । ननु मृतस्यापि पुनरुज्जीवनं संभाव्यत इत्यत आह न चेह इति ३ इह संसारे कालधर्ममरणमुपाग
तः प्राणी प्रियो वा द्वेष्यः शत्रुर्वा कश्चित् तदिदानीं नोपिकाजीवितः तथा चैतत् संभावितमित्यर्थः समाक्षानायाह आ
ति एवं संसारादीनां हि ईदृशी प्राणिनां मरणरूपागतिः स्वभावः एवं च स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वान्मोहो न कार्य इति भावः ।
३ आदित्योऽयमिति हे मृता मर्त्या अयमादित्यः सूर्यः स्थितः अस्तीति शेषः तथा च रात्रिंचरेभ्यो भयमधुना ना
स्तीति भावः अतः सांप्रतमधुना स्नेहं सविधेयस्थितिरूपं कुरुत तः स्नेह जीवनो यावद्यावदस्तं नलद्दृताम्मिनिरीपिकायां

मतस्य जीवनाशंसमवाप्ह फलमवस्थानमित्याशंक्याह वहुतिथे इत्यादि· अयं संध्यात्मको मुहूर्तः वहुविघ्नः रात्रेर्न सवेलीत्वात्
तावेथ्यादिस्यति घ्रवहुलः तथाचैतन्मुहूर्तोपगमे तद्विघ्नोपशांतौ नो कदाचन जीवेथ्यामितिसंभावनायामपि शावः एवं
जीवनसंभावनामुत्पाद्य मोहयितुमाहामुमिति· हे मूढमन श्रेयस्वाक्यात्पूर्वोक्तात् अविशंकिताः कथमकस्मात्त्वा
ऽपोयं वाल इति विवाचाररहिताः विश्वस्तावात्रमुं वालं कथं त्यजेद्ध मित्यार्थमात्मनेपदं· कीदृशं वालं· कनकव
र्णावदाभा यस्य तथाभूतं तनतु कनकाभतत्नकनकगतकादिम्यस्यापि प्रसंगात· तथानप्राप्तं आसादितं यौवनं ये
न तथाभूतमिति· अत्र वालत्वेनमस्तु कालाभावः कनकेत्वनेन मत्पुचिह्नवैवर्ण्याभावः अप्राप्तेत्यनेनपरदारा
भिगमनाद्दिराहित्येनामुः सत्वं च सूच्यते· मूढ इत्यत्र वालाद् इति केचित्पाठः तत्राविवेचकाइत्यर्थः ३६ इति रति
केलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वती परिचुम्बितं जयति निरुद्धस्य महादेव
स्य तृतीयं नयनं पार्वत्या परिचुम्बितं सत् जयति सर्वोत्कृष्टं भवति· कीदृशस्य रुद्रस्य· रतिकेलौ सुरतक्रीडायां
हृतं निवसनं अर्थात् गौर्याः संवधि वासो यन स चासौ करकिसलयाभ्यां करपल्लवाभ्यां रुद्धं पिहितमर्थात् गौर्या
नयनयोर्युगलं द्वंद्वं यस्य तथाभूतस्येति वहुव्रीहिद्वयानंतरं कर्मधारयः रतिकेलिहृतनिवसनायाः करकि ताम
सलयाभ्यामित्यादि विग्रहे निवसनेत्यत्र हृस्वानुपपत्तेः तथाच करहृयस्य नेत्रद्वय पिधानव्यापृततयाः लोकि ३९

५

कचुंबनपिधानवक्त्रयात्ततीयनयनस्योत्कृष्टत्वमुच्यमानं रागातिशयस्फूर्जल्लज्जादिसंपत्तिमुखेन रसातिशयं पुष्णा
ति ५ प्रेयानिति सशयथ्यमिति मध्यमतीभ्यायेनोभयत्र संबध्यते· सोयं परमप्रेमास्पदत्वेन प्रसिद्धः प्रेयान् प्रियः
शयथ्येन सहितं यथास्यात्तथा पादयोरानतः प्रणतः कांजयामशय्यथमं याहृतो निराकृतः सन् उन्मनाउत्सुकम
नाः सन् वामभवनाद्वासगृहात्तरासेतिपाठे क्रीडागृहात् द्वित्राण्येव नाधिकानि पदानि निर्गत्य यावत्त्रयाति ताव
तथाविधत्वेव प्रत्युत विपरीतं कृतः प्रणामोयत्र तद्यथास्यात्· पूर्वं प्रणतस्यापाकरणं मधुना प्रणामपूर्वकं धरणा
मिति वैपरीत्यं· तथागलं स्वासोनीवीनिबंद्धमसतथा· पाणिसंपुटे प्रणामार्थं बद्धांजलौ गलन्नीवीनिबंधोयत्र तत्
यथास्यात्तथा धृतः रागोत्कंठ्यातत्स्खलत्तौ नीवीबंधस्य प्रणामांजलिनैवालंबनं के॥ति हु पाणिसंपुटे स्यादिधावन
क्रियाविशेषणमित्याहुः लसदिति पाठे तार्थिकं गलनं· अहो इति विस्मये· गतिः स्वभावः अत्र प्रेयान्कांतयेत्ये
ताभ्यां परस्परविरहादुःसहत्वं व्यज्यते· पंक्तिसायमितिपाठः ६ पथ्यानि पथि पथि मार्गे मार्गे अंकुराणामाभाकां
तिः शुकचंचूनामिव चारुमनोहराः स्ती तिशेषः रंभेतिपाठे शुकचंचुवच्चारु तां भां कुराणां कदल्यं कुराणां ला
सकः सिन्धवः पवमानो वायुर्दिशि दिशि प्रतिदिशं वीरुधां लतानां लासको नर्तकः कण्ठलालिति कृतनांकुरशोभाशा
लिवसंतर्तुः सर्वदिक्संचारि मंदमारुतयोः हृदयकयोः संपत्तिः क्रा· तत्कार्यमाहनरीति· नशाकस्यापि समस्यापि

उ॰ चं॰
४०
40

म॰ पुष्टांघ्रन्तुर्यस्य तथा मतः कामो नगर्यां नरिन श्रितिमनुष्यं द्राक् शीघ्रं सावयकानुयंच्चापि वारणान् किरतीति विक्षिपति॰
एवं कामो ह्यापने सति छुरि पुरि नगर्यां नगर्यां मानिनीनां मानवतीनां मानस्य च ग्रहो प्रसंगः विनिहन्ता विशेषेणानि-
हन्तेत्यर्थः॰ लिखन्तीति वकुद्दिन व्याधिमानवती प्रतिसख्याः स्वयमुक्तिः हे एकाडि नेकठिनहृदय स्वेत वराणां द्वयं धयितः
प्रियः अननगोनन्योवहिः वाह्यशालायां भूमिं लिखन् भून्यहृदयतया विलिखन्नास्ते अयविष्टोस्ति॰ तथा सख्यः
सर्वाः निर्गत आहारेणा क्षान्ते तथा मताः सन्यः सततं निरंतरं यत् दुःखितो रुदन्तेऽथ नेत्रान्त शोथेनयनेयासां तथा भूतास
तीति शेषः तथा पंजरस्थैः शुकैः सर्वं हसितयुक्तं पठितं यारस्य कृतं तव वेयमेवस्थाहस्यमाना सन्तत्ता तात रविविश्रि-
च्छ्रुवत्सु मशकाः तो धुनाई हशांधिशय्येसति मानं विसृजत्यजेत्यन्वयः अत्र गृकेपि हास्यवर्णनेन विहृतं विहायसाते
नविहस्य मय हस्यादिनेष धहर्शनादि त्याकुः॰ गामेति ग्रामसहाहस्मि ग्रामेव सम्मिनगरस्थितिं नता मानिना नागरिका
णांघ तीन्हास्मि याभवामि सा न भवामीति सं॰ एतच्च ग्रामसहस्मीति पाठे॰ ग्रामासहस्मीति पाठे ग्रामा हास्मीति॰ ग्रा
मारि अस्मीति पाठे ग्रामीणास्मीति तेयः कलहेकाच्चमहीमध्ये विक्षिपंति नागरिकाः स्वियं प्रति ग्राम्यस्त्रियाः स्वयमुक्तिः
ग्रामसहाच्चामनाना॰ वसामि॰ निवसामि॰ नगावरस्य स्थितिर्मर्यादा … पा॰ नागरिकाणामिस्मना दरेषष्टीतथा ग्राम
च नगरे भवा नागरिका … स्वता प्राय तीनृहरामिनशाको मात्यर्थः पतिकर्त्तिके विता सामना … एतस्याः प्रयोजनं ४०

कर्त्तव्यमवसेयं। यद्यपि च षष्ठीचाना दरादत्यनुशासनाद्वाच्य एव सः तथापि तद्दोषत्वं नद्धा रागवर्द्धत्वव्यभिचारितान्वयं ज
कत्वं प्रिवच्छिन्नमद्भुतमिव। अत एव परे केरे शोत्याहो सास्य हृत्स्मेवोक्तं। एवं सर्वत्रैवं वैवस्थत्वेद्दृष्टव्यमिति दिक्
गतोतिने घांगुणाग्रहणानां तासामुत्कंठानां तस्य प्रेम्णः तेषां भणितानां मुररीकृतशंजातमवसानं। एतच्च एति सिद्धं
मितिपाठे इति सिद्धमिति पाठे तु हृष्टिं नमिति ज्ञेयं। सापराधं हृयितं प्रतिकुविनायाः पमुक्तिः हेसुहृत्ते वां विशिष्टानि
वाच्यानां नानाविधानां गुणाग्रहणानां गुणवर्णनानां तासां समस्तानि ध्येउत्कंठानां तस्य प्रेम्णः तेषां भणितानां च
मेवन्नीवितसर्वस्वमित्यादि वचनानां हृदृशमेव विधायापराधकलुषितमवसानं पर्यवसानं जातमित्यन्वयः हृष्टिं नसं
जातेष्यमितिपाठान्तरेऽर्थः प्रकाशैव कुत्वं। बहुविधत्वं। एकत्वमेकरूपत्वं। सन्तानविच्छेदेन प्रकर्षनिकषराद्दिन्यास्य
रमोत्कृष्टत्वलक्षणमिति १० रेरेइति। शानस्य स्वचित्तप्रतिसान्द्रे पसंबोधनमिदं चंचललोचनायामंचितागा
मिताकृचिरभिलाषो येन तथाभूतेति चेतो विशेषणं। चंचलाभ्यां लोचनाभ्यामंचिता आविष्कृता रुचिरर्थान्वा
यिकायामस्येतिचंडीदासः रेचेतः एवानयनां हरिणाक्षीमालोक्य स्थिरं प्रेम पत्र तादृशं पदिमानं मा हा स्तंयप्र
सुच्यस्तत्का किं कस्मात् नन्वसिन्नेकवर्द्धषंउल्लोलं भवसीत्यर्थः हे तु मा शंक्य निराकर्तुमाह किमन्येहृति। किं
मत्यसेविहृरिष्य। मीसर्थः प्रहासे च मन्योपपदे मन्यते रुत्तम एकवच्चेत्येतेनुशास्त्रनाम्नमध्यमोत्तमयोर्व्यत्ययः वत

उ॰ चं॰ ४१

41

खेदैस्तां निहितां इमामंतर्विघमानांम् आशां मुंच त्यज खलु यतः एषा उपदर्शिता आशा स्त्रीति कश्चित् संसार एव वारांनि-
धिः समुद्रस्तस्मिन् कंठतले कृता बद्धा शिला मज्जनहेतुत्वात् दृषद्रूपा भवतीति शेषः इत्थं च परिणामविरसत्वाद्दूषणं
युक्तं इति भावः ॥११॥ येषामिति येषां राज्ञां दोर्बलमेव बाहुबलमेव एव कारणानीति बलव्यवहारः तेन ज्ञानेनोऽदुर्बलत-
यानिर्बलत्वेन संभ्रमतानीतिज्ञानां हृद्धानामिति शेषः तैर्दोर्बलमात्रशरणैः केवलनीतिशीलिनि प्रारतोऽभ्युद्यैः
दृष्ट्वाश्चर्यैः प्रायः किं कार्यं न किमपीत्यर्थः समुच्चयार्थकस्यापि शब्दस्य भिन्नक्रमत्वाद्योजनानात नीतिर्नीति-
शास्त्रं तदुक्तं हि त्रिप्रकारो रीतिः देहमाशाक्रपृथ्वी इयं ये पुनः पराक्रमनययोः स्वीकारेणाक्रांतौ रमणीयः क्र-
मो व्यवसायो येषां तथाविधोऽस्ति त्रिजगति भुवनत्रये विनैव स्फर्तनसुखे यदि वा सुखसप्तदशपरं केवलं भवादृशा भ-
वत्तुल्याः पवित्राद्विजान वहवः इत्यर्थः ॥१२॥ प्रधनेति देवीरधनुष्पोद्धनिं ठंकार हर्षं विभर्तीति धनुर्ध्वनिभृतं तन-
याभूते प्रधनं युद्धमेव प्रवेशनिःसरणाहेतुत्वाद् द्वारमार्गस्तस्मिन् तव विधुरैः शत्रुभिर्दिवसंख्यार्थंयोबियु-
द्धमकारि हे नारायण राज्यपातिरक्षणीति तथाभूतभवानस्के दिवसे न विधिना विधानेन सिद्धस्य न तु कृत्रिमस्य साधु-
वादस्य कीर्तेः पदस्थानं यथास्यात्तथा अयुद्धं युद्धं कृतवानित्यर्थः अत्र दिवसेनायुद्धैत्यनेनावगतो युद्धक्रि-
यासमाप्तिरूपोऽपवर्गो युद्धफलस्य विजयस्य प्राप्तिं द्योतयति क्रियापवर्ग फलाय वाणिग्बादिति बोध्यं ॥१३॥ भूयो भू-

राम

४१

यदितिमालतीमाधवेकथितं च नो मालतीधात्र्यालंकारिकयेति चूर्णिकामुपक्रम्य कामन्दकीवचनमिदं॰ यत माल
तीगा० पा० ६ ० पा० ६ कं० ६ पा० ओ तु कम्पेन लुलिते म्लानेः सद्भिल लिते मनोहरे रंगके ल्लाम्यति म्लायतीति मालत्या धात्री
पुत्र्या लवंगिकया कथितमिति चूर्णिकावाक्येनान्वयः किं कृत्वा॰ भूयो भूयो वारं वारं सविधयानिकरस्य यत्भगरी
संबंधिन्या रथ्यया गजमार्गेण प्रयर्थः ६ तं गच्छन्तं नवं युवानं माधवं रतिः काममिव सा ज्ञात न तु चित्रा दोः ६ दृष्ट्वा ६ दृष्ट्वा पु
नः पुनरवलोक्य तेन रागोत्कंठलाभः किंभूता मालती भवनस्य वासगृहस्य संबंधिनी या वलभी उपरितन मं
डपस्तस्यां पेतुं गेउ च्छेवातायने गवाक्षे निषण्णेति यावत् भूता ः नतु रथ्यासंलग्नगृहांतरवलभीनां नापनस्या तत्र स्थिताय
रूपनिनतुतेन॰ पदयंनी मामयं पश्येदिति शंकया वातायने शरीरस्थानपर्णात्॰ लुलितेन लुलितेनेति पाठेः तिम
नो रमे रिस्यर्थः अत्रानुकंपा व्यंग्येन सौकुमार्येणा उः खासहिष्णुत्वाभिव्यक्तिः दृश विप्रलंभोलक्ष्यः ॥ ४४ ॥ परिच्छेदे
ति तत्रैव मकरंदं प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् मम को पि विकारः अंतः अंतःकरणं उपति स्तंभयति वि
षयाग्राहकं करोतीति यावत् तथा तापं विरहसंतापं च कुरुते इत्यन्वयः कथं भूतः परिच्छेदः पत्ता विरामो वा त
म नीतो निक्रांतः स्मदृढिन इत्यर्थः तथा सकलानां शक्लानां चूर्णिकव्यंजकानां वचनानां शब्दानाम विषयः शास्त्रा
लक्षणया वांजनया वा विवाप्रतिपादयितुमशक्यत्वात् न॰ पुनः शब्दोत्र कालांतरमात्रेन त्वाहून्नोनस्याश्रोत्र रका

लिकपदार्थाभिन्नत्वात्तथा च योऽविकारोऽस्मिन् जन्मनि पुनरस्यानुभवपथं अनुभवगोचरत्वं न गतवानित्यर्थः पुनरिति
त्वर्थे अस्मिन् जन्मनि त्वनुभवपथं न गतवानित्यर्थ इति केचित् पुनः कीदृक् विवेकस्य गुणदोषविषयस्य प्रध्वंसा
न्नाशात् उपचितेन प्ररूढेन महता मोहेन विपरीतज्ञानेन गहनो व्याप्त इत्यर्थः अत्र प्रशब्देन समूलोन्मूलनलक्ष
णः प्रकर्षस्तद्द्वारा वा मोहप्रकर्षोऽप्युच्यते तेन रागातिशयस्तेन च विफलं भातिशाय इति ज्ञेयं ॥ [illegible] ॥ कृतं चेति नि
यं प्रति मन्त्रिणा उक्तिः हे राजन् त्वया मनागपि स्वामिमुखं न तु गर्वितं कृतं च किमन्यद्ध्येस्थितमिति शेषः एवं शास्त्रप्र
योगादिकं विना नोऽस्माकं द्विषः शत्रवो निहन्तारस्तु न तु निहविष्यन्ते दृष्टान्तमाह तमांसीति अंशुमान् सूर्यो याव
दुदयाद्रेर्मौलितां शिरोलङ्कारतां नायाति तावदेव तमांसि तिष्ठन्ति तस्मिंस्तु न याते न तिष्ठन्ति निवेश्य प्रदेशाद्ध
स्तानः अत्र चकाराभ्यां स्वसमाप्तिव्याप्तक्रिययोस्तुल्यकालतारूपः समुच्चयस्तेन द्वारा वा हीरप्रकर्षो व्यज्य
ते ॥ [illegible] ॥ रामोऽसाविति राघवानन्देऽसौ रामो मुष्टिग्रहकुम्भकर्णस्य वचनम् असौ खरदूषणादिहन्तृत्वेन प्रसिद्धो रामो भु
वनेषु न नु पत्र कुत्रचित् विक्रमसंविधिभिः संधिविग्रहादिभिस्तत्र मुखे देवी धैर्यादिभिर्गुणैर्न तु दोषैः पूर्णः उत्कृष्टा
प्रसिद्धिं प्राप्तः परिपूरसिद्ध्यर्थं जे निपातो वधारणार्थः नेरामं देवी भवान् परिपूर्णं केवलं अस्माकं सर्वेषां भागपरिपू राम
विपर्ययात् दुर्भाग्यत्वेन परिणामात् न जानाति ननु भाग्याभावात् न स्मिन् हिंसितिसफलाभावमात्रं नत्वसमफलं

दुर्भाग्यात्वसत्कलमितिविपर्ययपर्यघोत्पन्नं देवो ज्ञानेनात्मेव यद्भिन्न ज्ञानानि तद्वायरं केवलं भाग्यविपर्यययादितिवार्थः
परिपुनरितिपाठः पमेवार्थः प्रसिद्धिहेतुभूतं [illegible] मनुगो हाहलामा हवं रीवेति · एषमः वापुत्तत्वंरीवैनालि
करवसमभिः स्वैरैः षड्जाधैर्यस्यपशोसिगायनी सुस्वेच्छागर्भे · कीदृशो एकवाणाहतो तत्रिमित्त्रश्रेणीभूतानां
विशालानां विस्तृतानां तालवृक्षाणां विवरैः रंध्रैः रुद्धैः प्रकाशितास्तेस्तथाभूतैः · एकवाणस्याहतिर्यत्रैवंभूता इतितम
लविशेषणमितिकेचित् · एकवाणाहतेतिसम्यक्पाठः · रामेणासुग्रीवप्रत्ययाय विसंष्ठुलाः सप्तमीतालाएकवाणेन
भिन्ना इत्याख्यानम् ॥ ७७ ॥ तस्यामनीन्द्रःपंचकिन्नस्पभीनस्यहरिणास्येवचलेचंद्रचैर्लनेनयनेयस्यास्तथाभूतानां
धिकासकलानां ललनानां स्त्रीणां मौलिमधिवसनिर्मोनीनिष्ठतीत्यर्थः सधिशीङ् स्थासांकर्मेत्याधारस्यकर्म
संज्ञा · कस्मिन्सति · तस्मिन्मनिनासपेकलामुपचर्यकलयत्वाश्रयनिसनितथाभूवोरग्रेशिष्यभूतेत्रनुमरस्न
धनुः मरनधनुषः गुरुभूतस्यसमीयेपठतिसनिं अर्थात्कौशलं · शिक्षतिकेचित्कलांवाणगां · कलयन्निप्रका
शयन्निसतीत्यर्थः पठतीमत्रापिकलामित्यनुषंगः · इत्याहुः · अत्रत्रमनिस्वाप्रहृत्यर्थस्यनवत्वं पर्वयपदार्थप्र
धानाव्ययीभावेनचधनुर्वेगराणां प्रकाशयतानतोप्यधिकं तागद्धस्थीकारकौशलंभूलतायस्यप्रत्याप्यने ·
मौलिमितिकर्मतयाव्याप्तिसचनद्वारासौदृर्यानिशचइतिज्ञेयं ॥ ७८ ॥ स्वतोनिर्हराप्राघुणिकाद्देवरत्नापयामुभ

ग किमपि वितेभालितारोदिनि गृहपक्षाङ्गागलवणीगृहेः नुनीयतां वराकी तिसं· देवरानुरक्तामप्रनाथिकामुत्सर्वोगतां
नस्य त्याकृष्ट क्रांमनु वेवुंदेवरं प्रतिकस्याश्चिउक्रि पीयं· प उहरशावोगृहपक्षाङ्गागेदेशी· प्रविवेशवाचीत्येके· हे देव
रमुभगज्जतोउस्सवे प्राघुणिकात्र आगताकाचितनेतवन्नापयाय त्याकिमपि अवा च्यंभणिनाउक्तासतीगृ
हस्यपक्षात्भागेयद्वलभीगृहं उपरिप्रदेशंतत्रागोदिनि अतएव वराकीहीनात्रनुनीयनां समाधीयतामित्यर्थः
१८ स्निग्धेमित्रि विरहितो रामस्येयमुक्तिः स्निग्धास्यहृतात्रपामलायाकंतिस्त्रपालिम्रंसंएकंविपहारकांशंये
स्त्रथावेल्लं सोविलासेन खेलं मोचल्ला कावकपंक्तयोयेषु तथाभूता घना मेघा एव घना निविडाः कामं यथेष्ट
घंसंतु· तथाशीकरिणोंबुकणाशीकरिणा इति नित्ययोगे· नेन मांघल्लाभः शालिनो वा नाः एवं यदरोरोमेघः सु
हृन्केकाद्युपकारजनकोयेषां तेतथाभूताः केकापरस्साक्षिधात मयूरस्तेषां आनंदेन केकावाराप कामं संतु
इदम् अतितिशायितं कठोरत्वं हृदयो हेरा मे सकलदुःखपात्रत्वेन प्रसिद्धोस्मि अतएव सर्वं उक्तोहं पकानिशापज
तिनं क्लेशं हे· वैदेहि हा विदेहराजपुत्री तु सुकुमारतया दुःखाद्भमा कथं भवष्यनि नाविष्यति नस्या जीवनं नसंख्यतरः
त्यर्थः हाहा देविति त्रयोपि पाताः खेदातिशये· भावनोपनीतां सीतां संबोध्याह देवीति· धीरामव धैर्यं कुर्वित्यर्थः ॥म
अतएव देवीतिसंबोधनं· देवत्वेन धैर्यस्योचितत्वात्· यजेसीता मरणां संभाव्य पृथिवीमत्याह हे संर्वसहे वसुधे ४३

देविधीरास्व दुःखिनशोकेनत्वं माविशीर्णा भरिष्यथ्यो मदीयः सुत्काय पर्वौक्तार्थे अज्ञानकृतत्वाभिधानं कस्यचित्तत्काम
हदयानभिज्ञतयाज्ञलिखितमितिसहृदयैस्तयोर्लक्षणीयम् ॥ अत्रद्वयदत्र्यसंयोगस्यलेपस्यहेतकारित्वस्यवसुहृत्वस्यकी
र्तिमेघयोर्वाधातुक्तार्थेलक्षणाः लेपयसुहृत्वयोः सर्वथान्वयाननुप्रवेशादत्यन्ततिरस्कृतत्वं लक्ष्यातिशयोक्तं
रूपोतयोस्त्रिरूपंकराभावात्संसृष्टिः ॥ रामपदेनचसर्वसहत्वाद्यनुपयुक्तार्थे तसुहृत्वयोः सर्वथान्वयाननुप्रवेशाद
त्यन्ततिरस्कृतत्वं लक्ष्यातिशयोक्तिरूपोतयोस्त्रिरूपंकराभावात्संसृष्टिः ॥ रामपदेनचसर्वसहत्वाद्यनुपयुक्तार्थे तयोक्तार्थे
संक्रमितवाच्येनपीडासहत्वसंपातेप्रियप्राणधारणादात्मनिमस्कारोव्यङ्ग्यते ॥ तत्रचघनकेकाचिरस्थापितेयाशि
तसुहृत्त्वस्यदर्शयघोरवग्राहकेत्वमक्त्यमेव ॥ एवमेकेनरामपदेनदुःखभीतत्वलक्षणयापारान्तमागवतवासजटा
वल्कलधारणास्त्रीवियोगादियात्रतयातइतिशयव्यक्तिरात्माहाराचमीतांविनापिजीविष्यामीनिःशोकावे
गनिर्वेदाद्यभिव्यक्तिमुखेनविप्रलंभपदियोषइतिलक्षणामूलानिशयवध्वनिरसवध्वनोः संकरइतिदिक् ॥ इ
ति श्रीमन्त्रसदुपाख्यश्रीराममहात्म्यजवेघनाथोत्रीतायानुहारहरणाचंद्रिकायांचतुर्थउल्लासः ॥ ॥ छ ॥
यस्येति ॥ ॥ इदंत्रइदशांयांस्वाभुदयायकिमितिनचेष्टसइतिकेनाप्युक्तस्याज्जुनस्येयमुक्तिः अत्रतदर्वे
रिणाहृतातिरस्कृतिर्येस्यतथा भतोनपोपस्यममएतस्यशरणामितिशेषः ॥ तत्रयास्त्वायोध्यधोवेधस्तस्य

तिकरेणासंबंधेन कौर्णायुनक्ति सवं प्रातिशारणाग तस्य तमलोहशलाकया करोति नेघोरेशाचार इति स्वयमेव शारणाभा
वस्य चनाय तत्पाकरोतीत्यर्थः स एव रैसूर्य भ्रष्टोहं कां व्यागुलोन प्रकर्षेण यातग्रथनं तस्य भाजनं पात्रमस्मि·
तत्र नियुक्त इति यावत् अतः संप्रति अर्धकनानुपर्वैः नीवत्र भवामित्र म्लाघ्यजीवन इत्यर्थः किमावहासिकरोम
त्यर्थः अथवा अस्तु हत्कृततिरस्कृतिस्तद्दाज्ञातमेस च्वी व्यधव्यतिकरेणाकरणौं युनक्ति कणो योस्याहशङ्कः वे
मुत्पादयतीत्यर्थः अस्मीत्य हमर्थे वा कांचीगुणग्रथनभाजनं स एवो हमित्याघन्वय इति २१ उन्निद्रेति वायके
नसहस्रुस्तां इति अमाजसत यो अकलित प्रवोधसमयांसर्वी प्रतितसूचनाय सरभाइय मुक्तिः मधुपाभ्रम
रागहसंबंधिनीषु दीर्घिकासु वापीषु मंजुमतोहं यथास्यात्तथा गायंतिए ततखेदिविंचकास्तिदीप्यते वेल्पन्व
यः तथा च सूर्योदयप्रतीक्षाणामप्यनाशंक्युमिविभावः गहेसुने नानिनिकटस्थ तया सकलगृहजनवेघत
यानौचित्यप्रकाशनं· का दशाभ्रमराः उन्निद्र विकसितं काकनद रक्तोत्पलं तस्य रेणुना पराग रागेण पिशंगितानि
कृष्णरक्तयोर्मिश्रणासिंगलवर्णानि अंगानि येषां ते तथा भूताः अंगयष्टेयाशान्त सर्वांगमापितद्वर्णालाभः कीद
शं विंवं· उदयसंवंधिनमचलं पर्वतं चुंवः तेस्पृशतीति तथाभूतं तत्र नए वे घटाहृतवात्रवस्यन्तननविकसि
तसंबंधु जीकाख्यपुष्पस्य छदं इव पत्रं सहृदाभायस्यतथाभूतं रक्तत्वासूक्ष्मत्वा द्वेति २२ अत्रेति रावणाहत्वावि

राम

मानेनायोध्यामागच्छतो रामस्य सीतां प्रतीयमुक्तिः एकस्या एव समरभुवनं तत्कर्माधार तयापृष्टे केनव नवायना नाड्ड
तरसालं व न बेन पुनः पुन रत्रे तस्योपादानं· युद्धाभिज्ञान्ये वस्थाना न्यत्रय पे १ १ क्तानीति दीपिकायां· फणीयाशो
नाग याशक्तेन यत बंधनम थोदाव योस्ति विधिरासीत विधेर लंघत्वात् नपक्ष १ इति सूचतायविधिग्रहणं· शक्त्या
आयुधविशेषेण भवत्याः ईश्वरे लक्ष्मणो वक्षसि गाढं दृढं ताडिते सति हनुमता द्रोणाद्रि [illegible]द्रे ब्यो षधी युक्त्या हत त्र
नीत इति तस्य शक्त्या प्रकाशनं· भवदीश्वरः इति संबंध प्रदर्शनमुपकार प्रकाशनार्थम्· इंद्रजित रावणपुत्रः द्विये
ईर्ष्या वेसुरादर्शो हित्वर्थः लक्ष्मणस्य शरैर्लोकांतरं स्वर्गं प्रापितः हिमानां तत्प्रापकत्वस्योचितत्वात् मगाहीति स
वेवाक्याद्यान्वयिके नापी स्यापि हेलायां· राक्षसपतेः रावणस्य कंठ[illegible] पा[illegible] वी अरराघ हनुमता छित्रे त्यर्थः अत्रेंद्र
जित्वे नोपन्यासा दृढ त्वर्षलाभः लक्ष्मणस्य शरैरिति शरातांकर्तृत्व प्रदर्शनं लक्ष्मणस्या व हेलन सत्व तार्थ· अ
हंकार प्रकटनमयाद्वीरोद्गतनायकेन केनापी त्यकं· छित्रस्य पुनः पु· [illegible] तस्य छेदः नादृ[illegible] वीस्तु कमिति २३
अयमिति राम्भ[illegible] मिय ति तं [illegible] हस्त माहाय न दृध प्रलापोक्तिरियं अयं दृश्यमाना व सहृदः पूर्व
मनु[illegible] ताव स्थः करः १ सन्वयः र शना कांची मुत्कर्षत्याकर्षतीति त्यापीनयोस्तन योविमर्दकारी· नाभिस्पृ
[illegible] जघनं चेता निस्पर्शातित छीलनी व्याव सन ग्रंथे विस्रंसनो मोचकः इति· एवं चैवं विध शृंगारलीलायात्र

मृतस्येश्वरस्याग्निरिति करुणापरियोज्यः ॥४४॥ कैलासेति गिरिमित्रवः पार्वत्याः सा पादनखानां द्युतिः कांतिर्वो युष्मा
न् सततं त्रायतां रक्षत्विति संबंधः कीदृशी· कैलासस्य आलयस्थानमस्य तथाभूतस्य शिवस्य भालसेवं धिल्लोचनस्य
रुचा अरुणाकांक्ष्यो निर्वर्तितानि ष्पादितान्यलक्तकस्य लाक्षारसस्य व्यक्तिः प्रकटता यस्यास्तथा रुद्राग्रतु द्रा
कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य अनुकारेणानुकरणेन सदृशा अतिशयिता नेत्रयोः कांतिः कोपजनिताशोणता द्यु
तिः सव्यसाचानां सम्यक् निःशेषं यथा उन्माद्यते दूरीक्रियते· पादपतनगतस्योत्सारणाकरणैः तस्य तद्भुभावस्
पायांतादृश कृतावुपचारो वह्निसमर्पणोक्षे यार्थः तदाह स्पर्द्धया विजितयीषायावंबुनेत्सा तत्वेन समिद्धया अति
शय येवेति· अत्र भाललोचनरुचिसंपर्के हुते रीयत्वेस्यहावंधहेतुकत्वे नोत्प्रेक्षितत्वेदितव्यं· अत्र पादपतना
भिव्यक्त महादेवरस्यास्यदत्वेन पार्वती विषयो भावः प्रकृष्यत इतितत्त्वाघान्यमे· एवमस्यत्राथं गांगिभावः सु
धीभिरूहनीयः ॥४५॥ अद्भुतादिति राजानं प्रति कविप्रियमुक्तिः परितः समंततः स्फाराः विस्तीर्णाः द्भुतभयान्वितं·
अंभोधयः इत्यनंतरं स्फुरंती त्वन्तु संगः अपि भिन्नक्रमः विभ्रत्यपि धारयंत्यपि किमपि· किंचिदपिन क्रांतास्ति
श्रांतासाति हे पृथ्वीपतिसंबोधन पदाध्याहारेणान्वयः एवं विधगिर्यादिधारकत्वोप्य क्रमाराद्धचर्येणापावतभुवः
पृथ्व्या इति पूर्वार्धोक्तास्तु तिमुद्दुर्वहुवारं प्रस्तोमि प्रसंजयामि करोमीति यावत· तां च हिमां भुवं विभ्रतया

ल्पयत्रैव विभ्रमधारयन्न तव भुजो न तु भुजैः स्मृतस्ततो भुजस्मरणाद्वाचो मुद्रिताः संकुचिता इत्यर्थः ॥ २६ ॥ वंशतीति हे नृप नेतव
सैन्निकाये बांधवानां शत्रूणां मनः गर्भे शाः कातरे इति यामस्मार्गमिवसमान इष्टयष्टिस्त्रियो वंशी हृत्स्य हननादात्मस्य पश्यता प्रियसं
पयपतः प्रियाननाद्वत्वताः क्लिश्यन्ति श्वालिंगति हग [illegible] जनितस्य कोपस्य शांतये प्रणामं तिलांतिगहलांति श्वात्मस
कुर्वतीस्यार्थः लालयन्ती सर्वं इत्येके । पतितः कामशास्त्री नु [illegible] लेपिचुंवति मत्त्वा तत्त्वगः वेशा [illegible] ॥ इत्थम गेचि स्मर
वर्नैचितापि त्वं तेः प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिरिति स्तूयस इत्यन्वयः स्तौति प्रकारमाहास्माकमित्यादि हे श्रीचित्स्य वालं निधे
श्रीचित्स्य समुद्र अस्माकं सर्वेषां सुकृतैः पुरोपि दर्शनगोचर इति शेषं निपतितो सि । ततस्तस्माद्दर्शनादखिला । विप
दोपि ध्वस्ता विनष्टा इति ॥ २७ ॥ अविरलेति हे राजन्नत्र विरलेनिरंतरं करवालस्य खड्गस्य कंपनैः भ्रुकुटीपर्वकेस्तनैर्ने
त्रिंशौ धिंमिंधी त्यादि वाक्ये पेगजने [illegible] कारसं हन्नारवे [illegible] गीमव वैरिणां यो मदोत्स्मा भि मुखे दशोदः सम हो गर्व स्तवे
दृत्तोदर्शने सति त्वाम् त्वा विगतः पलायितः इत्यन्वयः अत्र गत इत्यनेनाचेतनेमरे मुख्यार्थबाधात्राशील स्यतेः त
दतिशयस्त्व व्यंग्योरा [illegible] विषय भावस्याः गः अत्र एवोक्तं हृत्तिकृता प्रशम इति ॥ २८ ॥ साकमिति हे विभो प्रभो तेतव वै
रिणां कुरंगा कदृशां बाल कुरंगनेत्राणां कान्तया सुहृद्भिरपि साकं सार्धं मधुपानानां घाल्याः कथं प्रवृत्तेत्सति श्वस्या सिधा
पितत्रने कार्थतया न्यायाभिप्रायकके नापि जनेन हेतुना वागृहीतमुच्चारितं तव नाम कर्तृ तत्र वैरिणां विषमां कम्पादि

कु॰ च॰
४६
46

कर्त्रीमवस्थामकरोदित्यन्वयः ॥४९॥ अयेति। तपः कुर्वतीं पार्वतीं वटुवेषेणाच्छलयतो महादेवस्य वर्णनमिदं। कपटेन छ-
लेन यो वटोर्ब्रह्मचारिणो वेषस्तस्यापनयने मोचने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपत्समकालमभियुक्त आक्रान्तः स्मरहरः
शिवो वचः युष्माकं प्रमोदं दित्सयादित्यन्वयः त्वराशैथिल्ययोर्हेतुगर्भं विशेषणमुक्तमेतावच्चरणाद्रुपेनाह अयसो-
ढेत्यादि॰ तपस इति कर्मणि षष्ठी॰ तत्काले वटुप्रादुर्भविकाले उल्लसन्प्रादुर्भवत्त्रसहभावोऽः सहत्वमर्थात् गौर्याय-
स्तत्रादृशस्य तपसः। असोढा तपः सोढुमसमर्थः तयोर्वजाहृष्टत्वेन स्वरूपमदर्शयितव्यान्तुमसमर्थः स्वर्थः उ-
ल्लासरसमभावस्येतिपाठे उल्लासत्रसमभावो निरूपमत्वं यस्येत्यर्थः। अथ चेति समुद्दिश्य यावित्कं॰ शैलदुहितुः
पार्वत्याः कथानां विस्रम्भेषु विश्वासेषु विस्रब्धकथास्विति यावत् रसिकः प्रीतिमानित्यर्थः॰ अत्र त्वराशैथिल्या-
भ्यामवगतयो रागनेगधैर्ययोः संधिः शिवविषयरतिर्भावोऽङ्गी ३० यश्येपदि तिरिष्टय्याः परिहृ प्रभो अरस्येन्द्रि-
र्वेतनेयस्यैवं भूतस्य भवद्विषः शम्भोः कन्याफलानि किसलयानि कोमलमल्लवांश्च भक्तराणार्थमाददाना-
कृतीकं चित् आक्रान्तुकामपुरुषं जातानुरागात् स्वयमभिधत्ते इत्यन्वयः कथमभिधत्ते तत्राह॰ यश्येपदित्यादि॰ कश्चि-
ज्जनः यश्येपदि तिशंका तद्धेतुसुसंगोपनीयापुरुषचेष्टाभिर्व्यक्ता॰ रेचमलस्य छंदाचरणाच्चंचल॰ चलअपसरे-
तिकातु विशेषसादित्याद्रागानुविद्धाः सर्व्याः कातरेति धृतिः सत्वदजिगमिषावाररणायत्र अरे कुमारी अस्मीति शो

राम
४६

षः तेन कुमार्यां समस्मै नैवं स्वान्तं अनुचितमिति स्मरतां हंसरूपमालंबनं च समवलंब नं वितर देहीति श्रमस्तु उपमर्दकः हहहे
तिभावनस्य रहस्यं · व्युत्क्रमो विपरीताचरणं जायत इति शेषः · सोयं विबोधः असीत्त्विमिसष्ठं · त्वं क्वयाम्रिग छसी त्यै
न्मुक्तस्य एषा मुक्ता स्वार्थवपुर्वीयमग्निनोन्नरोस्त रोरूप रूपा शाचलता · तिलतंडुलन्यायेन समप्राधान्येन वर्ण्यमा
नाता रूपेत्यन्यैः सा च राजन्यपराक्रमममलकतया नः अभिव्यक्तिद्वारा राजविभयोः रतिमुद्दीपयंतीत्यंगमिति बोध्यं ३१
जननस्थानः इति कस्यचित्किं वेदितव्य मुक्तिः मयपारामत्वं रामरूपत्वं आप्तं प्राप्तं कुशलवसुतानुनाधिगतानप्राप्ता · कु
शलं परिणाममधुरसं उद्वेगनिरासे निपुणं वा वसुखनं यस्य तत्ता · कुशलवौ सुतौ यस्याः सा तथाभूता सीता च कथं
मत्वं प्राप्तमित्याकांक्षायामाह जननस्थानः इत्यादि कनकस्य मृगो मार्गणप्रार्थना वा तत्र तृष्णया अंधिता विवेक
रहिता धीर्यस्य कनके मृगतृष्णया निःफलाशया वधिता धीर्यस्य तथाभूतेनैव कनकमृगे मारीचे तृष्ण
यांधितधिया · अविनयाधियेति क[illegible]धारयो वा जननानां स्थाने ग्रामनगरादौ भ्रांतमेव जनस्थाने दंडकारण्ये
भ्रांतमिति श्लेषो वस्तुतयोः मेहारोपात् समत्वोपपत्तिः विद्यमानसंदेहे सा[illegible]व तएव समग्रेपि · वैनिश्चितं देहहा
तिवचः वचनं प्रतिपदं प्रतिस्थानं उद्धृतं अत्र रूपयत्र तथा प्रलपितं · रामरूपत्वे · वैदेहीतिवचः वैदेही सीता ·
मन्नुभरणाकर्णनिकस्य परिपाठी मुसेवा रचना मुकाघटना अलमत्यर्थं न कृता तद्वदिति अथवा कामन्नुः

उ·चं·
४७

47

कुत्सितस्य भर्तुर्वदनपरिचर्यायां मिथ्याभावरा प्रकारेषु घटनाऽयपत्निस्त्वमसर्थें कृते स्यर्थः वदनपरिचर्याहीष्ठु
मुखविवलानादिषु सुत्रकृतं तत्र यनार्थे घटनाऽयायः कृते स्यर्थः इत्यन्ये· सामुपक्षेतु· लंकायां भर्तुः रावणस्य
वदनानां मुख्यानां परिचर्यायां पंक्तयो रक्षसां शरीराणां घटनासंयोजना कृते स्यर्थः ३१ आगस्येति मानिनी प्रति
स्वापराधाल्पत्वसूचनाय अमनायकनायिकावृत्तान्तमारोप्य कथयतो नायकस्योक्तिरियम् हे तन्वङ्गि सहस्र
रश्मिः सूर्यः कुपितस्य द्वीपान्तरे एव कुपिन्नायिकां तरंगहेतु पिता नीता त्रियामा रात्रिर्येन तथाभूतोऽपि प्रभाते
एत्यागत्य संप्रत्यधनाकुपितां प्रति त्वरातो चित्यात् प्रणतेरं भोजिनीं कमलिनीमेव नायिकां पादाभ्यां किरणा
नां यतेन मधुः संयोग एव पारेचरणोपतनं प्रणाममस्तेन प्रसारयति विकासयत्येवानुनयति· एतस्य श्लेषम
न्वयः कीदृशीं वियोगः संबंधाभाव एव वियोगो विरहस्तेन विसंस्थुलांगीं संकुचितांगीमेव विसंस्थुलांगीं स
तापकार्श्यादिना विषमांगामित्यर्थः तथा वरवर्णिता पिपादप्रणामेन प्रसीदतिन पुनर्भवतीति तात्पर्यम्·य
त्वत्र अंभोजिनीपद्मिनीति यदभिधितनायिकामिति व्याख्यानं· तदयुक्तं· नायिकाविशेषवाचिनः पद्मिनीनाय
कस्य पर्यायपरिहित्यसहत्वात् अत्र श्लिष्टपाद्यादियहाभावेपि सहस्ररश्मिः कुपितः पिहितः पितत्रियामए ताम्
भोजिनीं विकासयतीत्येतावतापि नायकनायिकावृत्तान्तव्यक्तिसंभवात् श्लिष्टपदवारुल्याच्चार्थशक्त्या ः प्राधा

राम
४७

मात्तन्मलत्वव्यपदेशः इति ज्ञेयं ३३ क्ष्मिमिति जलदो मेघ एव त्रासकत्वाद्भुजगः सर्पस्तत्क्ष्वेलं विषं जलमेव हालाह
लं कर्म वियोगिनीनां भ्रमणादि कुरुत इत्यन्वयः भ्रमिः दिशां भ्रमणमिव दर्शयन् कुत्रचिद् हंत तीव्रविकारः चेतसो नाष्ठा
वा अरतिर्विषयानभिलाष आलसं हृदयं यासां तत्राप्रलयो नष्टचेष्टता मूर्छा बाह्याभ्यंतरेंद्रियवृत्तिनिरोधः न
मः तमोगुणस्योद्रेके शांध्यं मूर्छैव तम इति रूपकमिति कश्चित शरीरस्य सादो वसादः पीडेत्यर्थः मरणं प्रसिद्धं म
रणापदेशत्वतस्यावस्थोक्तत इति केचित ३४ गच्छामीति गोपी आश्लिष्यन् आलिंगन् हरिर्वो युष्मान पातु र
क्षत्विति संबंधः कीदृशः पुलकानां रोमांचानामुत्करेण समूहेन अंचिता व्याप्ता तनुर्यस्य सः कीदृशी गोपी
इति पश्चाद्द्रष्टुं कं यद्दामंत्रणं संबोधनं अच्युते त्येवं रूपं तस्य या भंगिः रचना तया अत्र स्खलितत्वं व्यंजनद्वारा सूचि
तं पदद्वयाऽवस्थानं स्थितिस्तेन यः खेदस्तेनालसा अथवा आमंत्रणभंगिभ्यां सूचितो यो द्वयोरवस्थानखेदस्ते
ताभ्यामलसा इत्यर्थः भंगिरुक्तिरचना दर्शनेन भवतः दृष्टादृष्ट्या इहातिकं हे अच्युत नाम कष्टमत्र हं ग
च्छामि कुत इत्यत आह दर्शनेनेत्यादि भवतो दर्शनेन किं तत्खित्स्यघते अपितु नेत्यायाततोर्थः तथा वा निष्फ
लमवस्थानमिति भावः अवस्थाने बाधकमप्याह किंचित् एतच्च प्रस्तुतेत्स्यर्थके एवं विजनस्थ योरेकांतग
तयोरावयोः सतोः प्रस्तुत हृतजनः कुत्सितो लोकः अन्यथा संभावयतिरित्यर्थः समागना विति संभावयतीति वा

कु॰सं॰
४८
४९

व्योर्थः कार्यं स्मरस्य लक्षणे अत्र चक्षुर्विज्ञानेऽस्मिन् द्विधा नायिका दर्शनेपि धैर्यच्युतिरहितं भवतो दर्शने न किं दर्शितरूपस्य घटेऽपि
तु संभोगे नैव॰ किं त्वेवं मिथ्यादिना स्वयं संभावनमात्ररूपकं तद्दर्थे वात्मानं वंचयाव इति द्वयावस्थान सहितत्वे
ऽ॰ तत्रोत्सवस्य तद्दर्शने न द्वयावस्थानं॰ किं त्वेवमिथ्यादिना त्वेदे इति ३५ अपि क्रियार्थं इति कस्याश्चित्त्वियं प्रसुक्तिं
भवति अत्र दृष्टे सति दर्शनिस्यो त्वं दृष्टे सति विहृ दर्भी कृता जायत इति शेषः वि छेदेऽपि योगस्तद्विधये भवशी
लत्वेस्यर्थः इत्यंव अदृष्टे नु वा भवता हृत्वा सुखं न लभ्यते मयेति शेषः॰ भवतीति हेतो तृतीयाः ३६ हरस्त्विति
ति कुमारसंभवे यद्यपि मिदं॰ चेन्द्रोदयस्यारंभे उत्पत्तिकाले अंबुराशिरिव किंचिदीषत्स्पृष्टधैर्यश्च्युतधैर्य यस्य तथा
भूतो हरस्तु बिंबफलवदधरोष्ठो यस्य तथाविधे॰ बिंबफलमधरपत्रो बिंबफलाधरो तथाभूता ओष्ठो यस्य तथा
विधे वा उमायाः पार्वत्या मुखे विलोचनानि व्यापारयामास संचारयामासेत्यन्वयः अत्रोदयादि क्ष्ये धैर्यम्
नेत्राक्षिक्याहारं भवेत्यर्थेनानुधावनं॰ विलोचनानीति बहुवचनेनोत्कंठातिशयो व्यज्यते॰ अत्र इदं पं मुखं वेति त्रि
पुत्रयारानं संचारस्यालाभायत इति कश्चित् ३७ व्रात्यतो निर्पर सुरामरः तस्य रावणस्य प्रतिवचनं॰ व्रात्यता
नाम अतिक्रमोऽवमाननस्तस्य त्यागो भवतामेवं भवतये भवतीति शेषः न तु व्रात्यसत्त्वानां॰ नामरेघ्नेजीवति तेषा राम
मनिष्टस्यासंभवादिति भावः भवतामिति बहुवचनेन सकलसमाहोपः अन्यथा॰ व्रात्यतातिक्रमस्यात्यागे तथा ४८

तादृग्यं जन्मप्रभृति सकलस्य हृत्स्य वेरीत्यर्थः । मित्रं जामदग्न्यः दुर्भिनाया ते ते । चक्षुष्कांतः करलोमवतीस्पर्थ्यः सामीप्या
भिप्रायेण वर्त्तमान निर्देशः तथा च तत्द्रोभे सकलराज्ञ्न सच्चायत्वोऽनर्थो दुर्वारः स्यादिति भावः । ते ३८ मधुरामी
तिस धिक्सूवणा कुपितस्य भीमसेनस्येयमुक्तिः अत्र प्रतिज्ञान कुरुकुलक्षयस्य भीमसेनस्य म्यामी मुक्तिर्विहेति
नम्मकां कुंप्रतीयते तथा च नज्ञ यो तरंव्यत्यमानं मुच्चारितं न नत्थान्वितं प्रतीयते दुःसभावाभावत्वं मया स्पेवे त्यव
धारणा गम्यते । एवमग्रेपि । गुरवः । तस्मात् । सुयोधनस्याऽऽ इति द्वितीया द्विवचनं । भवतो । ननु मम । प्रजानां का
त्ववुध्या राज्यत्यागात् अत्र क्रोधातिशयेन मध्यनारिक्रियासु वर्त्तमानतामिमानः भविष्यत्सामीप्ये वा वर्त्तमा
न च द्यपदेशाः दुःखेन यो धनीयत्वाभावाभिप्रायेण दुर्योधनपदं विहाय सुयोधनपदप्रयोग इति दृष्टव्यं ३९
वाणी रेति वानीरनिकुंजोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृणवन्तः गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदंत्यंगानीति संस्कृतं ।
गृहपार्श्ववर्त्तिवितसनिकुंजे दत्तसंकेतायानिकुंजोड्डीनपक्षिकोलाहलतर्कितनायकप्रवेशाया गुरुजनपा
रतंत्र्येण गृहकर्मनितिरंधनाद्व्यापृताया अवस्थावर्णनमिदं । नीतिवर्त्तमाननिर्देशादेवसादस्याविरामः सू
च्यते तथा श्रवणसमकालं तत्कार्यस्यावसादस्य कथनत्वात् अतिशयोक्त्युपाऽलंकार । तिशयोक्त्युपायते ४० मान्म
थं मिति । हे आर्या विद्वांसः भूधराणां पर्वतानां नितंबा मध्यभागाः किमु सेव्या भजनीया उत स्मरेतात्कं देर्यंनसे

सालस्मितयुक्तया विलासिन्यः प्रमदाः स्तासां नितंबाः कटिप्रदेशाः सेव्या इति संशये । मात्सर्यं मात्सर्ये एकतरपक्षपा
तेनेतरत्राक्षमत्वं उक्तं यस्य स्वः । मयि वा प्रश्नोत्तरे शापदि श्रमदानात मात्सर्यं मयपक्षपात्य विचार्य न त्ववद्वेल नेय
समर्थोऽहं प्रमाणागमयोः दासः हि नयथास्था तथा सप्रमाणामिति यावत् कार्यं कर्तव्यमुद्राहरं तु सयुक्तिकं कथयं
त्वित्यर्थः । किंचिदिति उत्तेक्षि च संशयार्थकं समप्यंतम । इदं वदत्व तिष्ठे निर्धार्य स्वयमाह त्वदिदं कौटिल्यं निर्धार्य वद
वित्यर्थः । उत्तरार्धमार्योत्तरत्वेन भावत्साक्षाणां नात्र भिप्रायं न विभ्रमः ॥ ४७ ॥ कथमिति हे अवनिप अवनिं पातिरक्ष
तीति तथा भ्रतराजन्य हि हि मां शत्रूणां श्रीः स्वीकृता गृहीता तत्र स्मादेतोरिदं योग्यं वा कथं युक्तमित्यिति शेषः पर
णोम्न्व यः ददर्यो यमिति पाठे स्वीकृते स्पष्टोऽर्थः कथमिति संबंधः कथं भक्तानां विद्विषां । निशातया तीक्ष्णया
असिधारया खड्गेन तं छेदनं तेन गलिताः पतिताः मूर्धानो येषां तादृशानां । कथमयुक्तोऽयं स्तत्राह हानिदिस्याह
नन्विति षतरत्यर्थे । यतो निहतारेर्भौ सितशत्रोरर्पितवल्लभा प्रिया असौ प्रसिद्धा कीर्तिः एभिर्वैरिभिः किं त्वरि
वेस्वगं प्रतिननीता अपि तु नीतेवेत्यर्थः कीदृशैः अपगतांगेहानां गेहित्यर्थः तथा च दीवत्वे वत्वपित्व द्वन्द्व
भायाहानां गेः शत्रुभिः स्वहस्तगतगर्वो ऽनुचित इति निंदामुखेन स्तुतौ पर्यवसाना व्याजस्तुतिरलंकारः ॥ ४८ ॥ पाम
कस्सवेति कस्यवान भवनिरोधोद्दष्ट्वा प्रियायाः सर्वरामधरं मम्ममरप ग्रा घापितिवादितवामेसहस्वसेना ४९

सुमितिसंस्कृतं॥परपुरुषखंडितांबरतयाकुपिते प्रोष्यागतेयस्मैसरव्यानिश्चयराघत्वबोधनायप्रतारणोक्तिरियंवा
रितासम्बरपग्राघ्राणांअधरदशनपर्यवसायिनिधुवनंचमाहूयादितिनिवारिताप्यवामानिनारिताचरणास्रति
कूला·सहस्वेसनंतरंपसुर्गंजनमितिशेषः इदानींअविचारदशायां·उपनायकासंनिधौव·तत्संनिधौमवं सुख
यासीःधनातुडुःखदमितिभावः प्रत्याख्यानम्‌ चेरिनि सीतांप्रतिरामस्योक्तिः हेप्रियेइतिभावनोपनीतांप्रतिसं
बोधनंप्रत्याख्यानेनिराकरणेकृचिर्यस्यास्तस्याःसंबोधनंहेरुचिरप्रत्याख्याने·तवकूरेणाद्व्यासारावतोनसमुचितंकूरयोग्यंकृ
तंकृतं·तच्चत्वयानतथासोढं·यथाकुलस्योजनेनमल्लाद्वाराः·उच्चैःस्त्रेतरिपशिरोधतेश्लाघनीयत्वात्‌अन्यथाल्लां
छनेनम्रीभावापत्तेः·रामेणातु मयाप्रेम्णाउचितंयोग्यंनकृतं·किंभूतेन·प्रियंतीवितंयस्यतथाभूतेन·पुनः
कीदृशेन·संप्रतिअस्याःदशायांसमर्थेषुदुःखंविस्रनीयास्यता·प्रतीकारासमर्थत्वात्‌तथातवेद्यायसंविपन्ना
नांसाविप्तिरागद्रष्ट्रा·स्नेहातिशयेनतन्मयीभावादितिभावः ४४ विवरीअइति विपरीतरतेलंबमानं शिखामुहृष्ट्वा
नाभिकमलस्थं हरेर्द्विजितानयनंरसाकुलासहीतिस्मयमयति रसेनसुरतरसावेशेनआकुलासुरतान्तिविहि
तुमशक्तात्·स्मयगयन्ति·आच्छादयति·शेषंस्पष्टार्थम्‌ ४५ भ्रमधम्मिअइति भ्रमधार्मिकविश्रब्धःसम्प्रुनको
ऽयमारितस्तेन गोदानदीकच्छनिकुंजवासिनादृप्तसिंहेन सोप्युणोइतिपाठेसस्त्रेतिसंस्कृतं·कुसुमायुधवचया

उ॰ चं॰
५०

50

र्थं कुंजे धार्मिकपरिभ्रमणेन खंडितसंकेतायास्तन्निवारणायोक्तिरियं । हे धार्मिक विस्रब्धो निःशंकः सन् भ्रम
ग्रामे इति शेषः धार्मिकेति सानुप्रयोक्तिः परमेवोघातकस्य तत्त्वायोगात् कुत इत्यत आह स श्वा यद्भयात् ग्रामे
भ्रमणं त्यक्तमासीत् अद्य तेन गोदानद्याः कच्छे जलप्राये देशस्थे संबंधिनि कुंजवासिना दर्पयुक्तेन सिंहेन मा
रितः तेन निश्चिद्धार्थ केनापि ख्यापयानोच्यत इति सूच्यते ॥ ४६ ॥ इति श्रीमल्लनसूनुपारव्यश्रीरामचंद्रात्मजवैद्यना
थकृतायामुदाहरणचंद्रिकायां पंचमोऽङ्कः समाप्तः ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रथममिति । मालतीमाधवे चंद्रोदयवर्णन
मिदं । मृगलांछनश्चंद्रः क्षणदामुखे रजनीप्रारंभे प्रथमं तावदरुणच्छायः आरक्ताकांतिः तावदित्यवधारणे ।
अरुणच्छाय एवेत्यर्थः ततस्तदनंतरं कनकप्रभः पीतः तदनु । तस्य पश्चात् विरहोत्ताम्यत्तन्वीतस्याः कपो
लतलस्येव द्युतिर्यस्य सः पांडुरवर्णः ततः सरसायाः स्निग्धाया बिसिन्याः कंदो मृणालं तस्य छेद इव तच्छविः कां
तिर्यस्य अतिधवलत्वात् क्षामतो तत एव ध्वांतस्यांधकारस्य ध्वंसे क्षमः समर्थः अत एव विपक्षतया उदयतीति ।
अत्र स्वभावोक्त्युपमयोः संसृष्टिः तकाराद्यनुप्रासप्राधान्याच्छब्दचित्रता ॥ ४७ ॥ ॥ ते दृष्टीति । ते प्रसिद्धाः प
क्ष्मलेपक्ष्मबहुले दृशौ यासां तत्संबद्धा तासां कामिनीनामलकाः केशाः तथा एवला दृष्टजनाश्च दृष्टिमात्रे
पतिताः दृष्टिमात्रगोचराः अपि न पुनर्मनसा भावितस्वरूपाः व्यवहारगोचरा वा अलोके कस्य क्षोभाय क्षेयंना

राम
५०

त्र१

या यमुस्थत्वाभावापचनमवंतीति शेषः अपि तु सर्वस्य सोभायभवंतिः ते के ये कुटिलतामिव कालतां न त्यजंति यथा कुटिलतां न त्यजंति तथा कालता
मित्यर्थः कुटिलता कुंचितत्वं वक्रता च कालता श्यामता यमरूपता च कीदृशाः नीचाह्नस्राः हृदुद्राश्च हृतिमविनयायनीचां गतां प्राप्ता वा सदैव सर्वदै
व विलासेन सहितं यथा स्यात्तथा अलीके ललाटे लग्नाः खलपक्षे विलंरंधं बवयोरभेदात् तत्र अस्तनमासः प्रहारस्त्रसहितं यथा स्यात्तथा अलीके मि
थ्यावचने लग्ना आसक्ताः इत्यर्थः अत्रार्थश्लेषसमुच्चययोः प्राधान्याद् दर्थचित्रता ४८ इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यश्रीरामभट्टात्मजवैद्यनाथोन्नीतायामुदा
हरणचंद्रिकायां षष्ठउल्लासः ॥ शृंगारास्वादसाम्राज्यसमुल्लासनसुंदरं दधानं मधुरां रीतिं कुर्मः काव्यमिवाश्रये १ अनंगेति अत्र लोचनैरित्यध्याहा
र्यः तृतीया चोपलक्षणे तथा च तैरुपलक्षितया तन्वंग्या आलिंगितः स नायकः कदा कार्तार्थ्यकृतां लभते प्राप्नोतीत्यन्वयः कदा आद्ययोगे लट कीदृशैर्लो
चनैः अनंगस्य मंगलगृहं चासावपांगश्च तस्य भंगिभिः प्रकारविशेषैस्तरंगितानि संजाततरंगाणीति तैस्तथा लूनैः यद्वा तरंगितैरिति त्रिजंताद्भावे क्तः ते
नापांगभंगीनां तरंगयुक्तीकरणेनोल्लक्षितयेति तन्वंग्येत्यस्य विशेषणं अथवा आचारक्विंताद्भावे क्तः तेनापांगभंगीनां तरंगवदाचरणेनोत्तरोत्तरा
विच्छेदरूपेणोल्लक्षितयेत्यर्थः करणे वा तृतीया तन्वंग्यालिंगितः सन्तरंगितैः कार्तार्थ्यं कदा लभत इति तन्वंग्या तरंगितैर्दीर्घभूतैरालिंगित इति वार्थः इति
४९ एतदिति पल्लीपतिपुत्र्याः कुचयुगं दिदृक्षोः कस्यचिद्विदग्धोक्तिरियं हे पल्लीपतिपुत्रि पल्लीवीथी क्षुद्रग्रामो वा तत्स्वामिनः पुत्रि एतन्न दृश्यमानं मर्था
त्नवकुचयुगं पुलिंदानां शबराणां मध्ये सुंदरं तस्य करस्पर्शेक्षमं योग्यं पतितोलक्ष्यते तत्र स्मात् कुंजराणां करिणां कुलं समूहस्तांयच्चैरादृतमाच्छन्नं माकृ
था इति अनुनाथते याचत इत्यन्वयः या च न हेतुगर्भं कुंजरकुलविशेषणमाह कुंभेत्यादि कुंभयोर्या अभयस्याभ्यर्थना प्रार्थना तया दीनं तथा च कु
चयोः पत्रानावृतत्वेन दा सक्तचेतसः शबरस्य मृगयावेशप्रमादभयलीमइति भावः तदा सक्तमनसः प्रहारपाटवं न स्यादिति वा कीदृशं कु

५१
51

चयुगं· मंदमीवद्द्विपक्केतेन कठिनं यांउरं चपत्तिंदुकफलं तद्वत्तनयाममुद्रं मध्यमा गोपस्य तथाभूतं च तदायां उरई वस्त्राऊरः प्रांतो यस्य तथाभू
तं· हंतेति हर्षलक्ष्य तद्रस्यनेनात्वयि सचाभयदानयोग्यत्वात· पल्ली यत्तिपुत्री स्तेनभीतत्राणो विसंध्वंस्यते ५० यथेति अपयथा पादशो दारू
णाचारः दारुणाः क्रूर आचारयाचरतां हिंसादिर्यस्य तथाभूतः सर्वदैव नकदाचित विभाव्यते दृश्यते तथा तदनुरूपः आस्पदं वं उपास्यः पिशाचो ऽथ
वाराक्षसइतिमन्यइस्यन्वयः यथा· पतः तथा· ततइस्यर्थ इति केचित· ५१ तीर्थेतिस्मन्तः तिः पुण्यं तद्दशान्सुराणां स्नातस्विनी नदी गंगा तां प्रति हं
तिगच्छती र्थः शोकं स्मृतं ५२ यावकेति यावकस्यालक्तकस्य रसेन आर्द्रो यः पादानेन यः प्रहारस्तेन शोणिता आरक्ती कृताः कचाः केशा यस्य तथाभू
तेन रुदितेन विये णारूक्षिरभ्रमासाध्वसेन भेयेन तरलाम्याकुलास्त एव मुग्धा विनीक्षद्दयं साध्वसाकुलेस्यालोचनस हसा अप्रसाधे वपरिचुवि
तेर्स्यथः सहसा शीघ्रमितिवा· विलंवे भ्रमायगमसंभावनात ५३ तपस्विभिरिति यागतित्तपस्विभिः सुचिरेण चिरकाले न लभ्यते पाप्य
त्वततः प्रपतेनस्तत्रिभिः अनेकदिनसाध्यसत्रास्व्ययज्ञकादिभिरिष्यते कालांतरभावित्वात्पुनस्तद्दैव लभ्यते तां गतिं रणाः संग्राम एवाध्वमेध
त्तत्रयपशुतां वध्यतामुपागतास्त एव यशस्विनः आप्नुशीघ्रं प्रयांतीत्यन्वयः ५४ उत्फुल्लेति उत्फुल्लं विकसितं यत्कुपलं तस्य केसराणां परा
गोधूलिस्तद्वत्तगोरद्युतिः कांतिर्यस्यास्तथाभूतेरिति गौरीविशेषणं· ममाभिवांछितमितिसंबंधः ५५ अवंध्येति दुर्योधननिग्रहाय युधिष्ठिरमु
द्वेषपसादोपृथाद्पमुक्तिः द्वेहिनः शत्रुमित्ररूपाः यथाक्रममवंध्यः अनिष्फलः कोपो यस्य तथाभूतस्य· एवमायदा निहंतुं नाशयितुं दीतुरि
तिपावतस्वयमेव प्रयत्नं विना वश्या भवंति· उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनायिद्रढयितुमाह· अमर्षेत्यादि· अमर्षः क्रोधः सचावंध्यो वोध्यः तच्छु
न्येनमवादशोन विच्छिपात्तु णाजनस्याघातिशत्रुरूपस्य दरो भयं न भवति· तथा जातहार्दस्नेहो यस्य तेन मित्रेणांजं तु नाजं तुमंत्रेणाअदात्रेति

त२

रम.
५१

यावत्तज्जनस्यार्थोऽतिमित्ररूपस्मादरो न भवतीत्यकारप्रश्लेषेणार्थः · भयादरयोश्चाभावकथनं नमं स्यंतरेणावश्यत्वाभावात् गावोक्तः इति द्रष्टव्यं ५६ हाधि
गिति राज्ञो स्वप्ने उर्वशीदृष्टवतः पुरूरवस उक्तिरियं · यत्र राज्ञो सा उर्वशी हृषा शशिमुखी चंद्रमुखी मया दृष्टा सा किल तामसी तमस्विनी कल्पिते ति लिं
गविपरिणामेन संबध्यते धात्रेति विभक्तिविपरिणामेन · किलेत्यकवौ · अलीके वा शशिसत्वेन मस्वितानो चित्यात् अतएव हा इति खेदे · धिगिति निंदा
यां · तथा तस्या विच्छेदो विरहस्तद्रूपया रुजा व्याधिनांधकारिजं संजातांधकारं इदमनुभूयमानकालरूपवस्तु दीर्घं दुःखदायित्वेन निंद्यं दिनं प्रकाशमयं क
ल्पितं हा धिगिति सर्वत्रापि योज्यं · इत्यं धाता विधिः कृपालेशोऽपि हे सदैव सर्वदैव विधुरः प्रतिकूलः । किं कुर्मः विधेरवर्जनीयत्वादिति भावः न चेद्विधुरः तत्तदाः धुना
मेममजीवलोकः जीवनाखिलकालस्तादृश्यो भवतीमयः पूर्वोक्तप्रियादर्शनयुक्तः त्रिस्वरूपः कथं नो न भवतीत्यर्थः · कल्पिते सत्र मयेत्यस्य कर्तृत्वेनान्व
यप्रदर्शनं तु केषांचिदविचारितरमणीयमेवेति किल संभाव्यवार्त्तयोः हे त्वरूप्योरलीके चेति हैमः ५७ जंघेति · भर्तुः शिवस्य नर्त्तनानुकारे तालल याश्रितं त
त्तेनानुकरणादरणायां भवान्याः अभिनवः इदे प्रथमतया नृत्तसंप्रहृत्तः दंडपादः प्रसत्योर्ध्वीकृतो तत एव दंडाकारः पादो जयतीति संबंधः नृत्तसंप्रदायाभिनयोन
त्तं तालल याश्रितमिति संगीतरत्नाकरः प्रसत्योर्ध्वीकृतः पादो दंडपादोऽभिधीयत इति च · कीदृशः निजा भवानी संबंधिनीतनुरेव स्वच्छालावण्यस्य वा
पी तत्संभूतं पद्मं भोजं तस्य शोभां विदधत विशेषतो विभ्रदित्यर्थः एतदेव विशेषणचतुष्टयेन समर्थयति जंघेत्यादिना जंघाकांडमेवोरूमहत्तनालंय
त्र · जंघाकांडं च ऊरू च तयोः समाहारो जंघाकांडोरु तदेव नालं यत्रेति वार्थः एवं नखकिरणा एव लंसंति केसराणि तेणामाल्पायं नया कराल्लोदनुरः प्रस
ग्रस्याईस्या लक्तकस्याभानां कांतीनां प्रसरा एव किसलयानि नवपत्राणि यस्य सत्तथाभूतः । किसलयपदस्य प्रसयपत्रेपि गौणप्रयोगः मंजु मनोज्ञं मंजी
रं नूपुरमेव भृंगो यत्र सः इति · एवं च सत्तुपमानधर्मस्याभोजशोभाया दंड्यादेसमारोपः समर्थितो भवति · ओ स्त्राभस्मेत्यादि रूपके रिव राज्ञो कापालिकी

५२

52

समासोक्तेः तत्र प्रधानीभूतस्यारोपस्योपमानारोपरूपत्वात् रूपकत्वं इह तु तदभावान्निदर्शनारूपत्वं इत्येतावानयं विशेषः तत्रोपमानाप्रसिद्ध्या ऽस्या यांक
ल्पनासंभवात्कथमेषा निदर्शनेति वाच्यं वक्ष्यतोऽप्रसिद्धावपि कविसमयप्रसिद्धिवलेन वक्तुरुपमाद्द्योतनात् यथा वा राघवपांडवीये तदा तदालोकनत
त्पराणां मुखैर्वधूनां निचिता गवाक्षाः ॥ विकासिहेमांबुजनिर्भराणां सरोवराणां समतामवापुरिति हेमांबुजस्यासानिसरोवरालौकिकविसमयप्रसिद्ध्यान्या
श्रित्य तदुपमा वधूमुखैर्यासेषु गवाक्षेषूक्तानिबध्येतु रास्यादिवत्तस्यदीनाः शरधनुर्मंडलमध्यभाजः । जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्द्धभाजः परिविविणोऽ
र्काः इत्यत्र तमध्याह्नार्का निबध्यंते तीनां जाज्वल्यमानानां वारिधाराणां कविसमयप्रसिद्धिरपि नास्तीति नोपमानिर्वाहः एवं च स्वच्छलावण्यमिव पाऽस्यप्र
सिद्धावपीनत्वसंभूतं भोजशोभामिति किंचकस्य तयोपमानप्रसिद्धिः यथा दन्महेशो कं नादराणि यं पत्तु तेनोक्तं पद्मनस्य शोभावस्य नं भोने दे इयादेनालादि
रूपकं वाधितमतो जंघाकांडमुरूनालमिव पत्रे स्वे वं पुरुषव्याघ्रो देश इतिवदुपमितसमाससगर्भवहुव्रीहिणा ध्यात्स्येपमिति तदयुक्तं उपमाणां व्यंग्यत्वेन प्राथ
मिकवोधाविषयत्वात् तद्विषयीभूतं भोजशोभावत्वस्य समर्थनायनालादिरूपरागस्यापेक्षितत्वादिस्यनं विस्तरेण ॥५८॥ साधनमिति यस्य राज्ञः समहत्
साधनं सैन्यं विलोक्य तेपदस्य स्यनविलोकयतेऽस्यसाधारणमित्यर्थः तस्य धीशालिनो नीतिज्ञस्य अरालितां कोपेन कुटिलीकृतां भ्रूवं कोऽन्यः सहेतेत्यर्थः अ
त्र साधनशब्दः प्रयंजनरूपार्थान्तरोपस्थापकतया ध्वीडादापि १० लीलेति अन्यस्य वनितया नत्वस्य पाववनितया तदैव क्रोधातिशयात् निःशंकं दृष्टो । धरो
यस्य तथाभूतः कश्चित् लीलार्थेन तामरसेन कमलेनाऽर्थात् स्ववनितया आहतः सन् केसरैस्तद्गतपरागैर्दूषिते आकुलिते ईक्षणे यस्य तथाभूत इव
छलेन नेत्रे व्यामील्याऽऽस्थितः ततः तदीयधूर्त्तत्वानभिज्ञतया कुमलितेन तदाकारीकृतेनाननेन तस्य नायकस्य तत्रेतिपाठे नेत्रयोः वायु फूत्कारं ददती स्थिता
सा मुग्धा तेन नायकेन नतिं क्षतेऽप्रणामं विनैव नैव अनिशं चिरं चुंबिता तत्र हेतुः आं सा धूर्त्ततया यवेत्ति अस्याः कोपोऽपगत इति भ्रांतिः कोपानयगत इति

भ्रांतिः कोपानयनमेपि मानपराधत्वदृशापामपि निरागाधं चुंबेयमिति धूर्त्तता· दीपिकारक्ततांतिविनेव पचुंबनं तत्र प्रयोजकसंदेहः तत्र भ्रांतिमुग्धायाः
नेत्रयोर्दूषितत्वज्ञानरूपा· धूर्त्तता तु नायकस्य स्फुटैव· यद्यप्युभयोर्विप्रयोजकत्वाद्विकल्पः संदेहो वा न युज्यः तेतथाप्यन्यतरस्य प्राधान्यविवक्षया तदुप
पत्तिरित्याहुः· अन्ये तु भ्रांत्या स्वयं वा धूर्त्ततया वा पुंददत्तोस्थितेतस्यान्वयमर्थः ए तन्मते तु धूर्त्ततया तथास्थिता यानर्त्तिविनांचुंबनाभिधानस्य निरभिप्रायकत्वदो
षतु भ्रांत्या नेत्रनिमीलने अग्रेकांता मुखस्य सर्वपितद्भावभ्रांत्येजिघ्राम्यामीनं· तदभिप्रायं तत्र विघ्नः नहि तथाविधभ्रांतेर्निशांचुंबने हेतुत्वं कथमपि संभावयि
तुं शक्यते· अत्र च तमते परमात्मानं· पुरुषाद्धनमतइत्यादि शिष्टप्रयोगदर्शनादते शब्दयोगे पि द्वितीया न विरुध्यते ११ मदिति विक्रमोर्वशीये उर्वशी
विरहितः पुरूरवसस्तुक्तिरियं मदुन्नां मदेन यवनेन विभिन्नो विकसितः घनो निविडः मांसल रुचिरश्चासौ कलापो मयूरपिच्छमत्स्त्रिया याउर्वश्या विनाशाद
दर्शनात् अद्य नितः सयत्नः सदृशा हितो जातः इत्यन्वयः सकेशपाशो मनके शपाशउर्वश्याः केशपाशे समिति एव वहीमपरः कं हरेदंनु जयेन क्रमपीत्यर्थः।
वित्ततकलापसाम्यापविशिनष्टि· रतीति· रतौ विलुलितः शिथिलो बंधो परस्य तथा भूते· तथा कुसुमैः सनाथे युक्ते· तेन चंद्रकसाम्यं वर्हे इति त्वयथाठः पि
च्छं वर्हे नपुंसके इत्यनुशासनात्· एवं चैतत्पाठानुसारि घनरुचिरेत्यादो कलापपरं वर्हीणपरं ववपक्षपरं ते न मे सहहत्री हरितिम हेशव्याख्यानमनादेयम्
१२ आलिंगितइति· संपराये युद्धे जयश्रिया आलिंगितस्तत्र भगवान् पूज्यस्त्वं आशीःपरंपरां आशीर्वादपरंपरां अर्थ्यो जितशत्रुप्रयुक्तां करोषि कृत्वा आकर्णय
रूपां कुर्विति संबंधः तत्र संपरायं इति वा· अत्र वयोर्भेदाद्वंद्वनीयामित्यर्थकं बंधाशब्दस्य द्वितीयां तद्रूपं किं वा हृदि गृहीतमहिला· यामितिरूपा वि
बपसमर्थके वदीयादस्य समर्पितमिति संदेहः १३ सम्यगिति· सम्यक्ज्ञानं तत्त्वज्ञानमेवमहाज्योतिस्तेन दलितो नाशित आशयो मिथ्याज्ञानवासना
यस्य तन्नाम्नो नरस्य विधीयमानं क्रियमाणामप्येतत्कर्मविहितनिषिद्धरूपं बंधनबंधजनकं न भवेदित्यर्थः १४ राकेति· राका पूर्णाचंद्रा पूर्णिमा त

५२

53

सम्बंधीयो विभावरीकान्त इन्दुस्तस्य संक्रान्ता द्युतिर्यत्र तथाभूतं तवं मुखं तपनीयस्य सुवर्णस्याभिल्पलापाः शोभा यत्र स्मा कटिर्नितंबस्थमनोहरत इत्य
न्वयः १५ शरदिति · हे तन्वि ते तव मुखं कर्तृ शरत्काले संफुल्लाम्भोजः पूर्त्तिमासंबंधी शर्वरीप्रियश्चंद्रस्तं च पेठापातनं स्पर्कं जलप्रहारं जलप्रहारस्या
तिथिं पात्रं करोतीत्यन्वयः · अत्र मुख्यार्थबाधात्तचपेटशब्देन निर्जितत्वं लक्ष्यते · तथा च निर्जितत्वस्य पदापातनं संबंधस्तस्मात्त्रं करोतीत्यर्थः पर्यवस्यति
१६ अत्रीति हे भूपाल तव चेष्टितं चरित्रं अत्रेर्मुनिविशेषस्य लोचनात्संभूतं यत् सोतिश्चन्द्ररूपं तस्योद्गमेनोदयेन भासनशीलैर्ण्णतिकुमुदैः सदृशं अत्यर्थं
अतिशयेन शोभत इत्यर्थः १७ मूर्द्धामिति · रामसेनपालं कार्यावेष्टितापाएव रास्योक्तिः मम मूर्द्धा दोष्णां हस्तानां च इह अस्मिन् वा न रायादानकेनरी
रक्षणोयत्रयासः एतदेव फलं किमित्यन्वयः । किमित्यनेनोक्तमनोचित्यं समर्थयितुं मूर्द्धदोष्णां चैकमेण विशेषणाद्वयमाह उद्धृतेत्यादिना उद्धृत
मुद्धृतं यत्कलत्रकर्ण्णनं तेनाविरलासां द्गगलात् गलं तीयास्त्रक्षस्य संस्ना अविच्छिन्ना धारा तया धौतो प्रक्षालितो यो ईशांघ्री शिवचरणौ तत्प्रसादेनोप
नतो लब्धो योजयस्तेच जगति जातो मिथ्याभूतो महिमा येषामिति मूर्द्ध विशेषणं · कैलासकम्प उल्लासने उद्धरणो या इच्छा तस्या व्यतिकरस्य संबंध
स्य पिशुनः सूचकस्यास्मो उत्सर्पी उत्कर्षो दर्पस्तेनोद्धुराणां समर्थानामिति दोर्द्दमां विशेषणं · कैलासेन विमानगतिनिरोधे तमुद्धर्तुं मां दोलिनवा
न रावणा इति पुराणकथा तथा चैवंविधानामेतत्फलमनुचितमित्यतो महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वस्य विधेयत्वं विवक्षितं · अत एव समासे गुणी
भावेन तदनिर्व्वाहाद्विमृष्टविधेयांशत्वदोषः अर्वाचीनास्तु · मूर्द्धामित्यस्य सान्निध्यात् रू · न्नैनैवान्वयो न तु किमेतत्फलमित्यनेनापि · स्वनुवंगा
कल्पनापत्तेः छिन्नानं जयप्राप्तमहिमत्वाभावेन विशेषणानुपपत्तश्च · एवं च विशेषणाद्वयमपि दोष्णामेव · दोष्णामेषामित्येव च पाठः दोष्णां चैषा
मितिपाठस्तु न दोषाद्वय इत्याहुः तदयुक्तं · तात्पर्यग्राहकचकारसत्त्वेनानुषंगस्य प्रामाणिकत्वात् · छिन्नानामेव मूर्द्धां पुनरारोपणोनद्धिर्न्नीयमाण्म

पद्दू१

रा०म०

५२

ष्यभावात् सा जात्येनापि तथा व्यपदेशसंभवाच्च १८ सत्तामिति निकुमारसंभवे कामस्य हरं प्रत्यभियोगे सहायभूतां पार्वतीमदृष्ट्वा तस्या वरराज
कन्येति कुलकादिनोपक्रम्येतत्सर्वं · किं भूतास्त्वा वरराजकन्याः शितवातस्त्रस्तां विगलितां केसरैर्वकुलस्य संबंधि पुष्पमालारूपां कांचीं पुनः
पुनः वारंवारं अवरोपयंतीं नितंबे निवेशयंतीं कामिव स्मरेणान्यासीकृतां निक्षेपीकृतां कार्मुकसंबंधिनीं द्वितीयमौर्वीमिव · अत्रैव किमिति म
त्तानान्यत्रेत्यत आह स्थानविदिति · आत्मप्रयमादुत्पेन गुणप्रकर्षशालिना देवस्यानंसमर्पणयोग्यमिति जानते त्यर्थः · स्वात्मभूता पार्वत्येव स्त्री
यमौर्वीस्थापनस्थापनस्थानमित्येवं जानते त्यर्थ इत्यन्ये · मदं तेयनमेव शीकरिष्यामीति जानते त्यर्थ इत्यपरे १९ वपुरिति · तत्रैव वटुवेषधा
रिणः शिवस्य पार्वतीं प्रति वचनं · भो बालमृगाक्षि वरेषु यत्तरूपकुलधनादि समस्तं मृग्यते अन्विष्यते त्रिलोचने हरे तत्तव्यस्तमेकैकमपि किमः
स्ति अपि तु नेत्यर्थः बालमृगाक्षीति संबोधनेनैवंविधसौंदर्यशालिन्यास्तव विरूपवरप्रार्थनमनुचितमिति व्यसते · एकैकस्याप्यभावं दर्शयति व
पुरित्यादिना · विरूपाणि विषमाणि · सोमसूर्याग्निरूपत्वात् भीषणानि वा अक्षीणि यस्य तथा भूतं वपुः विरूद्धं रूपं सर्पकपालादिवेषोऽस्तीति च
यस्येति केचित् · अलक्ष्यमज्ञेयं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता · अस्तीति शेषः · दिगंबरत्वेन नग्नतया च वसु धनं निवेदितं कथितमित्यर्थः · दीपिकाकृत
स्तु · यत्र त्रिलोचने अस्ति तत्व्यस्तमपि किं वरेषु मृग्यत इत्यन्वयो युक्तः · यथा श्रितान्वयेनुरूपाभावादेः स्फुटत्वेपि न्यासोन युज्यत इत्याहुः २० आ
नंदेति · विरक्तं नायकं प्रति नायिकासखीनामियमुक्तिः या अस्मत्सखी [illegible] भवता सर्वदैव क्षणमपि अमुक्ता · न त्यक्ता · तस्या उदंतो वार्तानीत
[illegible]नापि तव संप्रत्यधुना नांतिं ग्लानिं जनोति · रे रागपादतो स्मानधिक्कधिक्कधिक् · एवंविधसखीः स्वदर्शितान् अतिशोच्यावयमित्यर्थः । किं भू

नासखी· आनंदस्य सिंधुः समुद्रः· अतिचापलशालिनश्छिन्नस्य संदानं बंधनं तस्यैकं सदनं स्थानं। तत्रैव चित्तस्य विश्रांतेरिति· सीतावार्त्तातान
दुःखितं रामं प्रति लक्ष्मणस्येयमुक्तिरिति केचित्· तन्मते यथा पूर्वं क्षणमपि न वियोगस्तद्वार्त्तापि सांप्रतं दुर्लभेति प्रतीकारासमर्थानस्मान् धिगि
त्यर्थः ॥२१ नवेति· विक्रमोर्वशीये विरहिणः पुरूरवस इयमुक्तिः अयं नवो जलधरः संनद्धः कवची हंतुमुद्यतो वा दृप्तनिशाचरो न भवतीति शेषः
एवमग्रेपि विशेषदर्शनेन पूर्वं संजातभ्रमविषयनिषेधानंतरोगम्यमानभवनक्रियान्वयादूह्यम्· इदं सुरधनुः इंद्रधनुः दूरमाकृष्टं तस्य शरास
स्य शरासनं न· नामेति पाठे नाम वितर्के· अयमपि पदतीव्रधारासारो धारावर्षः वाणपरंपरा न· कनकस्य निकष निकषः कषणरेखा तद्वत्स्निग्धा दीप्ति
मती विद्युत· मम प्रिया उर्वशी न भवतीत्यर्थः· केचित्तु नत्वकाकातंत्रदारोपपर्यवसितानेव वा स्मार्थानाहुः ॥२२ तुंगोयेति अगम्भुः अलब्धः· असक्तोऽ
नासत्त्वः शेषं स्पष्टं ॥२३ सुधेति· सुधाकरश्चंद्रस्तस्य कराः किरणास्तदाकारं निर्मलतया तत्सदृशं विशारदं प्रगल्भं च विचेष्टितं यस्य स तस्य· आकारस्य
विशारदं विज्ञातृ आस्पदमिति यावदिति दीपिकायां· असौ एकः अकार्यमित्रं· कार्ये उपाधौ मित्रं कार्यमित्रं पश्चान्नञ्समासेन कार्यनिरपेक्षं मित्रमित्य
र्थः· तस्य किं वर्णयामहेऽर्थात्गुणान् विद्वत्सु प्रगल्भो विशारदो विचक्षणः ॥२४ चिरेति· कांता चिरकालात्प्रयापरिप्राप्तिः समागमस्तेन लोचनयोरानंद
दायिनः कांतस्य गलग्रहं गलस्य ग्रहो ग्रहणमालिंगनं विदधातीत्यन्वयः· अत्र गलग्रहशब्दो रूढ्या रोगविशेषोपस्थापकतया विरुद्धमतिकृत् ॥२५ नत्र
त्तमिति· दाशरथिप्रदृष्टिपरशुरामोक्तिः· धनुर्भंजता भंजता तेन प्रकृतेन दाशरथिना प्रदिनाम भगवतो भवानीपतेर्देवान्तत्रस्तंभीतं तत्सु त्रस्तः स्कं
दः अथवा स्कंद इव प्रियोऽहं शिष्यः कथं विस्मृत इत्यन्वयः· प्रदिनामशब्दोऽखंडः संभावनायां· एतत्संभाव्यमित्यर्थः कोपाविष्टेनेति विशिष्यतामग्रहणं· भवा

रा· म·
५४

नीयतेरत्रासेहेतुगर्भं विशेषणं भूतेत्यादि· भूतेषु पः कारुण्यं संतानः कृपासमूहस्तेन शांतश्चात्मा यस्य तथाभूतात्· मदांधोपसर्गात्कामुरस्तस्यवधाद्वि
घ्नस्यदेवगणास्यदन्तः उत्सवोयेनेत्युत्कर्षगर्भंस्कंदविशेषणं· स्कंदइवप्रियइत्यनेनधनुर्भंगोपेक्षासंभावनाविरहसूचनं· अहमित्यनेनक्षत्रियकुलांत
कत्वसंक्रमितवाच्येनधनुर्भंगकर्तुःसाहसकारित्वातिशयोव्यज्यते· २६ गौरपीति· सः अंविकामारमणोमहेशंवोयुष्मान्पापादित्यन्वयः सकः यद्बाह
नतां प्राप्तवत्तोगोर्दृषस्यापिसविधेनिकेटे सोपिप्रतिकरतपाप्रसिद्धोपिगिरिसुतायाः पार्वत्याः सिंहोनिरहंकारः सौम्योभवतीतिशेषः २७ सेति· वि
रहिणोमपूराणांयन्निर्हृदिनं अव्यक्तशब्दस्तदंहस्तघोषःपः कालोघनसमयएवकालांतकस्तत्समुपागतइत्यन्वयः २८ सोध्येष्टेति· भद्रिकाव्यागत
मिदंपद्यम्· सराजादशरथः वेदान् अध्येष्ट अधीतवान्· त्रिदशान्देवान्· षड्वर्गः कामक्रोधलोभमोहमदमत्सर्याणांषण्णांवर्गस्समुदायस्तमजेष्टविजित
वान्· नीतौ· अरंस्त रेमे· अरीन्समूलघातमवधीत्· समूलंहतवानित्यर्थः २९ सशाविति· सप्रसिद्धोडुण्ढवनइंद्रोवोयुष्माकंभातुकानांमंगलानां
परंपरांरातुददातु· चपरं अशस्यतान् अनेकमूकतादिभिःमूकवधिरतादिदोषैःकारणभूतैर्यत्तुखंडयतुनाशयत्वित्यर्थः अनेडमूकउद्दिष्टः शठेवाक्श्रु
तिवर्जितइतिमेदिनी· यत्तुनएडमूकः वधिरोयस्मादितिव्युत्पत्तिप्रदर्शनंतद्भ्रांतिविलसितं· एडमूकशब्दस्यापिमूकवधिरेशक्तत्वात्· एडमूकः स्म
तोधीरैःशठेवाक्श्रुतिवर्जितइतिविश्वकोशात्· ३० सायकेति· हे अवनिपराजन्नेतवश्लोकोयः अलसःचेद्रस्यक्वचिवद्भास्वरोभातितत्रांशोमनेतरा
मित्यन्वयः· कीदृशस्य सायकः खड्गः सहायोयस्यतथाविधोवाहुर्यस्यतथाभूतस्य· मकरध्वजेनसमुद्रेणानिपमितापरिच्छिन्नायाक्ष्मामाभूमिस्तस्याअधिप
तेः सार्वभौमस्येत्यर्थः· अत्रसायकमकरध्वजसमाभ्यजक्ष्माक्षश्लोकशब्दानांशरमदनक्षांतिपद्यपद्येषुप्रसिद्धिर्वाउत्प्रेक्ष्मानार्थतिरोधानम्· साय

कः शारदवद्रूपोऽरि इति विश्वः ३१ कुविंद इति राजानं प्रति कवेरुक्तिः हे विभो त्वं तावत् कुविंदः कुं पृथ्वीं विंदति लभत इति लभत इति कुविंदो लब्धपृथ्वी
कः अभितः समंतात् गुणानां शौर्यादीनां ग्रामं समूहं पटयसि पटं करोषि व्याप्य प्रसारितवान् अत एव एतेन ग्राः वंदिनो दिशि दिशि तव यशो गायंति
तथापि एवंविधे वैभवे स्यापि तव कीर्त्तिस्त्रीदृह्लोके विगतमाच्छादमावरणं यत्र तथा भ्रमतीति व्याजस्तुतिः कुरूपत्वादुपेक्षामार्शंकापरिहरति शरदि
तिशारतकोत्कावतगोराशि स्फुराणि दृश्यानि विकटानि संदराणि पानि सर्वांगाणि तैः सुभगा सुंदरीत्यर्थः अत्र कुविंदस्तं तुवायस्त्वं गुणग्रामं तंतुसमूहं अ
भितः समापसव्यानुरीचालनेन पटयसि पटं करोषि अत एव तत्तो लब्धवस्त्राः एते नग्रा वस्त्रहीनादिना दिशि दिशि तव यशो गायंति तथाप्येवं वस्त्रस
मृद्धावपि तव कीर्त्तिरूपा स्त्री विगताच्छादमं वस्त्ररहितं भ्रमतीत्यर्थात् संस्तूयमानस्य सज्जोऽपकर्षो मर्कं प्रतीयत इत्यनुचितार्थत्वम् ३२ ग्राम्येति अर्थवि
षमाम्बः विषमसंख्यो ऽम्बापस्य सः सप्ताश्वः सूर्यं इति यावत् विष्णुधाम विष्णुपदो आकाशमाध्यप्राप्य स्फुटं स्वं यश्चा नियन्त्राणि येषां तेषां कमलानां
निद्रां संकोचं पलायनं तत्स्यन्तं करोति पद्मानि विकासयतीत्यर्थः कीदृशं विष्णुधामो ऽभ्रं भ्राजत इत्यभ्रभ्राट् जलदः प्रकृष्टो ऽभ्रभ्राट् यत्र तथाभूतः अत्र
ग्राम्यभ्राट् शब्दः प्रकृष्टजलदत्वेन प्रकारेण वाचक इति प्रदीपकृतः तत्तेषामत्ते स्यादिप्रकाशग्रंथे ग्राम्यस्यानंतरं भ्राडिति पाठश्चंडीदासोक्तः संमतः यथा
स्थितपाठे तु ग्राम्यशब्दस्य प्रकृष्टजलदवाचकत्वं गम्यते तत्रोपपत्तिं केचिदेवमाहुः ग्राम्यपोगतायमर्थः इत्यनुशासनात् ग्रामस्यैव वोधो न प्रकृष्टाभ्रस्येति
अस्ये पुनर्नामपदपूर्ववर्त्तिनः प्रशब्दस्य नामार्थतावच्छेदकनिष्ठप्रकर्षबोधकत्वमेव यथा प्रज्वलः प्रमधुर इत्यादौ ननु नामार्थगताः प्रकर्षबोधक
त्वमित्याहुः तदुभयमप्यसत् प्रशमप्रत्वलादिशब्दानां प्रकृष्टशमबलादिरूपार्थबोधकानां निरंकुशं कविभिः प्रयुज्यमानानां दर्शनात् अनुशासने

प्यादिपदसत्वेन विरोधाभावात् तत्स्मात्सदीपकं तां मारध्येव रमणीपेत्सलंपक्लुप्तितेनं ३३ भूपतेरिति· भूपतेः कंपतेः कंपनासेनाउपलक्षितेति आग
छंतीं वां मं भ्रुकुटीविषमं लोचनं यस्यास्तादृशी· तत्र तत्र हरोः शरैरहूत्सा हवती च मोहनं व्याकुलीभावमर्थात् शत्रूणां मादधौ चकारेत्यर्थः अत्र रमणी
पोयगच्छंती कंपयुती सुंदरलोचना तत्र तत्र हरोः कामशास्त्रोदितजघनताडनैः रूसाहवती मोहनं सुरतमादधावित्यर्थो नरं श्रीराजनकं प्रतीपते ३४ ते
न्येरितियेषां करवीना भितराध्यं ग्रहे इ तरतिवद्धार्थग्रहप्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः स्यात्तेन्येवीतं वार्दितं समभ्रतिभक्ष्यंतिपरेषामुद्रागंपुसं चमुंजतइत्यन्वयः·
अत्र प्रवर्त्तनशब्दपुरीषोत्सर्गरूपमर्थांतरं जुगुप्सितं व्यंजयति ३६ पितृवसतिसितिति· शोकपीडिंतायाः कस्याश्चिदियमुक्तिः अहं परिवारजनेन सहतां
पितुर्वसतिगृहं व्रजामि गच्छामि· पक्षेपितृवसतौ यावकान्वयेपवित्रे वशोयावकानांयाविश्मकारकाणां पित्रादीनामन्वये संबंधे सती तिवाहृदयं नशोषितं शो
करूपं शल्यकं कुत्सितं शल्यं यस्य तथाभूतं सत्पदितत्कालं भवतीत्यन्वयः· अत्र पितृवसतियावकान्वयशब्दैः श्मशानवह्निसंवधरूपामंगलार्थको ३७ सु
रेति· सुरालयो देवगृहं· मदिरां मदिरां वा तत्रोह्लासो हर्षस्तत्परः· प्रामापर्यास्याम्पूर्णं कंपनासेनायेन· प्रामंपर्पमिवद्रुकंपनं कंपोवायेनसः· मार्गणा वाणाः
मार्गणां याचनं वा तत्र प्रवणो रतः· भास्वती उज्वला भूतिः समृद्धिर्भस्म वा यस्य सएवंभूत एषराजा जनो वा विलोक्यतामिति संदेहः ३८ तस्येति कस्यचित्सखायं
प्रतिमित्रदूत्यां तोक्तिरियं· हे सखे तस्याः स्मन्मित्रस्य सः नायिकाविशेषसंगमविषयकोपलः· प्रियस्य तस्यापि कासंगमस्य प्राप्तोसत्संपुलितः किंभूत
स्यः अधिका मात्रा प्रमाणं यस्य तथाविधउपायो दूतीसंप्रेषणादिर्यस्य तथाभूतस्य· तथा तीव्रः संवेगस्त्वरा यस्य तथा तन्नाजुषः कीदृशो पत्नः दृढभूमिः
दृढास्थिराप्रतिबंधकानयत्नेयाभूमिर्विषयः संगमरूपो यस्य सः इति प्रकृतोर्थः इतरस्तु· हे सखे नस्य पुरुषस्य सः चित्तैकाग्रताख्निर्विषयकोपलः प्रियस्या

५६

56

तत्साक्षात्कारस्य प्राप्तौ तस्यां फलितः मोक्षरूपफलभाक् जातः फलप्राप्तौ हेतुगर्भं विशेषणद्वयमाह अधिमात्रेत्यादि अधिमात्रं प्राग्भवीयसंस्कारादृष्ट
वशादुत्कट उपायः श्रद्धादिर्यस्य सः तथा तीव्रः परमः संवेगो वैराग्यं यस्य स तथा तत्रानुगः तदुक्तं पातंजलभाष्यव्याख्यायां वाचस्पतिमिश्रैः उपा
याः श्रद्धादयो मृदुमध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशाद्येषां ते तथोक्ताः संवेगो वैराग्यं तस्यापि मृदुमध्यतीव्रता प्राग्भवीयवासनाऽदृष्टवशादेवेति अ
प्युपायश्च श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषामिति सूत्रोक्ता वेदितव्याः एवं च मृदुमध्याधिमात्रोपायानां त्रयाणां प्रत्येकं मृदुमध्यतीव्रसंवेगे त्रिभि
र्भेदैर्नव योगिभेदा भवन्तीति एवं च तीव्रसंवेगानामासन्न इति सूत्रात्फलप्राप्तिर्युक्तेति भावः कीदृक्फलः दृढभूमिः दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारैर्व
न्ययादृढाव्युत्थानसंस्कारैरनभिभूता भूमिर्विषयस्थितैकाग्रतास्थितिरूपो यस्य सः व्युत्थानं च चित्तस्य समाधिभ्रंशस्तयावच्छिन्नमिति अत्र च भद्रा
त्मन इत्यादिवत्प्रकृतनायकस्य योगिनिरूपितोपमा व्यज्यते तत्राधिमात्रादिशब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः यत्तु दृढभूमिर्दृढाभ्यासदार्पी तीव्रसंवे
गिता समाधिविशेषः अधिमात्रानामा क्रियाविशेष इति महेशव्याख्यानं तदप्रतीतत्वदोषविलसितमित्युपेक्ष्यम ३९ तां तूलेति तां तूलेन भृतः पू
र्णो गल्लः कपोलो यस्य सोऽयमानुषः मदैव यथा खादनं भक्षणं पानं च करोति तथा तु तथैव मल्लं समीचीनं जल्पति वदतीत्यर्थः नैसर्गिकत्वं चात्र सा
धर्म्यं अत्र गल्लादिशब्दा ग्राम्याः ४० वस्त्वेति सर्वां विबोधयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिः हे सखि वस्त्वमंबरं आकाशं तस्य वैदूर्यमणिः सूर्यस्तस्य चरणैः पा
दैः किरणैः निष्कंपा निश्चला भूमिः सन्तं निरस्तं सत्त्वरजोभ्यां परं तमो यस्यास्तथाभूता रचिता कृता सांप्रतमधुना नेत्रयोर्द्वंद्वं वेदय बोधय उद्घाटये
त्यर्थः अत्र वस्त्रादिशब्दानां स्ववाचकांबरादिपदवाच्यत्वरूपशक्त्यैव धेनाकाशादिपुलक्षणारूढिप्रयोजनान्यतराभावान्निरूढेति अथवा

ए.म.
५६

स्वशक्यवाच्यकत्वसंबंधेनांबरादिपदं लक्षयंते। नेन च गगनप्रतीतिः द्विरेफपदलक्षितेन भ्रमरपदेनैव भ्रमरस्य प्रत्ययमेव लक्षितलक्षणापक्षोऽग्रथ
हस्वं मतः। पदैकदेशोदाहरणोक्तिमुच्यते। स्म भूपाले मादेव वचो वा गोविन्मत्र वचःशब्देन गीः शब्दो लक्ष्यत इति व्याख्यास्यमानत्वादिति महेशेनोक्तं।
तदयुक्तम्। तत्र गीर्वाणशब्दस्यैव सुरेषु रूढत्वेन पारूढत्वेन वचःशब्देनार्थबोधं नायोगे नागीः शब्दलक्षणाया एनोचितत्वेन वैषम्यस्य स्फुटत्वात्। अर्थ
स्पशक्येव वचःशब्दो ध्यनयानत्र लक्षणाया अप्रसक्तेः स्वाः अत एव तत्रैव शब्दो लक्ष्यत इति स्फुटमुक्तं न त्वत्रेति बोध्यम्। ४१ धम्मिल्लस्येति। कुरंगशा
वाक्ष्याः धम्मिल्लस्य केशपाशस्य शोभोत्प्रेक्ष्य अपूर्वी अपूर्वा अद्भुतायां वंधे व्युत्पत्तिः कौशलं वंधस्य व्युत्पत्ती रचना वा तस्या हेतोः क्रमसमानसंनरस्यतिह
प्यतीत्यन्वयः। अपूर्वी वंधव्युत्पत्तिर्यस्येति धम्मिल्लविशेषणं वा अपूर्वी वंधे अर्थाद्धम्मिल्लस्य व्युत्पत्तिर्निपुणता यस्या इति नायिकाविशेषणं वा। अ
त्रानामन्त्रतया क्लिष्टत्वं। ४२ न्यक्कार इति। रामेण राक्षसक्षये क्रियमाणे अस्तु ध्वांतः करणस्य रावणस्य स्वाधिक्षेपोक्तिरियं। अयमेव तत्संतीति शेषः। अ
यमेव मे न्यक्कारो निंदा। अन्येषां परामवादिः मम पुनर्वशीकृतजगत्त्रयस्यारिपत्वमेव न्यक्कार इत्यर्थः। वृद्धवचनेनैतावत्कालमेकोऽपि रिपुर्नासीत्तां
प्रतमकस्माद्बहवो जाता इति न्यक्कारातिशयो ध्वन्यते। तत्रापि। तेष्वपि रिपुमध्ये असौ एक तापसो मनुष्य इति शेषः। तापसत्वेन निर्वीर्यत्वं त्रानमित्तत्वं
चसूचितं त्या च तपस्विसहत्त्व भक्षकस्य ममैकस्तपस्वी रिपुरिति तत्रेव न्यक्कार इति भावः। सोपि तापसोऽपि अत्रैव। मत्समीप एव राक्षसकुलं निहंति न
तु वालवृद्धस्त्रीविकृमपि त्यजतीति न्यक्कारातिशयः। अहो आश्चर्यं एवं सत्यपि रावणः जीवति। अथवा अहो इति खेदे। रावणो जीवति। का का न जी
वतीत्यर्थः। शक्रजितं इंद्रजितं धिक् धिक् इति वीप्सया निंदातिशयः। प्रवोधितेराजंताद्भावेक्तः। तेनोमुतुप। प्रवोधनकर्मभूतेनेत्यर्थः। एवंविधेन कुं

५७
57

भकर्णो न किं प्रयोजनमिति शेषः। एवं त्वर्गं एव ग्रामटिका क्षुद्रग्रामस्तद्विलुंटनेन तथोक्तेन ईर्ष्यापुष्टैरेभिर्भुजैर्विंशतिसंख्यैः। किं प्रयोजनं न किमपीत्य
र्थः। भुजैरिति बहुवचनेन बहुत्वस्य विभुजैर्हि भुजं शत्रुं प्रति स्वतीकाराक्षमतया न्यक्कारो ध्वन्यते। अत्र च किंपदेदेन भुजवैयर्थ्यं वृथापदेन चानुक्तेन तत्वैयर्थ्य
मुक्तमिति न पौनरुक्त्यं वृथात्वस्य पूर्वमसिद्धत्वाद्धेत्वनुवादासंगतिः। वृथोक्तेनानौ वैफल्यस्योचितत्वात्तदभिधानासंगतिश्च नित्युक्तेन दर्शितेति। अत्रायं प
दस्य कार्यपदयोर्हृद्देश्यविधेयार्थकत्वेन विवक्षितयोः पौर्वापर्यविपर्ययो दोषः। यच्छब्दप्रयोगः प्राप्तस्य मित्याद्युद्देश्यलयात्रानुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदी
रयेदित्यादिहृद्वचनेन तयोः पौर्वापर्यस्य नियमितत्वात्। ४३ अपीति नायकागमनेऽपि स्वनिवेदयन्त्याः सख्याः इयमुक्तिः। तवेत्यस्य तत्र पदेन त्र प्रयोज्यान्वयः
हे सुभगे यो नायकस्तव दृशोरपाङ्गसंसर्गनिन्नातसंवद्वृत्तरंगितचालनं। तथा भ्रुवोरालेकुटिलेश्च ते विलासेन वेल्लितं नर्तनं। एवं तनोः विलासरि संवीगान्या
पि रोमांचनमेवं कञ्चुकं च तनोतीति। यादृश्यन्नदृष्टे तवैवं भवतीत्यर्थः। असौ स नायक आगत इत्यन्वयः। अत्र यत्तनोत्यस्मावागत इति यच्छब्दार्थानुवादेन तद्दर्थप
रामर्शकतयाऽसाविन्यस्य विधेयमर्पकत्वमभिप्रेतं तं संभवति। यच्छब्दसान्निध्येन प्रयुज्यमानत्वात्तदादेर्यच्छब्दार्थगतप्रसिद्धिबोधकतयाऽनुवाद्यकोटिप्रवि
ष्टार्थकत्वात्। एवं च यच्छब्दः स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दाद्यभावात्साकांक्ष एवावतिष्ठते। तदाहुः यत्तदोर्नित्यमभिसंबंध इति। स वाक्यमुपात्तयोः स्यादेव। अनुपादान
नुत्रिप्रकारं। यच्छब्दस्येव तच्छब्दस्येव उभयोर्वेति। तत्र यच्छब्दानुपादाने प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपात्संबंधः। क्वचिच्चानुपात्तस्य
तच्छब्दस्य यच्छब्देनोत्तरवाक्यगतेनाक्षेपात्। क्वचिदर्थसामर्थ्यादुभयोरप्यनुपात्तयोराक्षेपादिति। तदेतत्तत्रतत्रोदाहरणेषु स्फुटीकरिष्यते। ४४ कातर्यमिति। र
घुवंशे राज्ञोऽतिथेर्वर्णनं। कातर्यं कातरता। केवला शौर्यहीना। केवलेति लिंगविपरिणामेन शौर्यमित्यनेनापि संबध्यते। सिद्धिं अर्थात्कार्यस्य। उभा

सट

भ्यां नीतिशौर्याभ्यां· अन्विष्येथा। अन्विष्टवान्· सः प्रक्रांतो राजा· चापलचेष्टितमिति पाचे· वांपत्नं चपलतानमध्ययुक्तं चेष्टितमित्यर्थः चपल एव चापल:
स्वार्थे ण प्रत्ययः तदीयचेष्टितमित्यर्थः इति महेशः ४५ द्वयमिति कुमारसंभवे बहुवेषेण पार्वतीं छलयतो महादेवस्योक्तिः कपालिनः कपालधारिणः
।शिवस्य समागमप्रार्थनया हेतुभूतया संप्रति तवैवं निश्चयेन इति हूं प्रशोचनीयतां गतं प्राप्तं· द्वयं लेखैव चंद्रकला शोच्या आसीदित्यर्थः· कलावत अंश
द्वयस्य प्राप्तिद्वंद्वं कला अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी आह्लादकतया नेत्रयोश्चंद्रिकारूपा त्वं चेत्यर्थः अयमतमिति भूतनिर्देशेनावश्यभाव्यत्वं सूच्यते·
कपालिनः नेत्रकौमुदी त्वेतामं च शोचनीयत्वस्य युक्ततान्वयत इति ४६ उत्कंपिनीति· रत्नावल्यां वासवदत्तां दग्धां संभाव्यतामनुध्यायतो वत्सराज
स्योक्तिरियं· हे प्रिये क्रूरेण दहनेन दारुणतया त्वं सहसैवा कस्मादध्यानवीक्षितासि· सेदर्पातिशयशालिनी मस्तवदर्शने सति क्रूरेणापि दहनेन दग्धु
मशक्यत्वादिति भावः अदर्शने हेतुमाह धूमेति· धूमेनाचिततो युक्तः· धूमान्वितेनेति पाठः स एवार्थ एव· किंभूता त्वं· उत्कंपिनी· उत्कर्षकंपवती· भयेन परि
स्खलितः अंशुकांतो वसनप्रांतो यस्याः सा तथाभूता· प्रतिदिशं विधुरे कातरे ते अनुभूते लोचने क्षिपंती। विधुरे विप्रलेइ इति दीपिकायां मयानवीक्षिता
सीति केषांचिद्व्याख्यानं तु धूमांचितेनेत्यस्य निरभिप्रायकत्वापत्त्या विरुद्धमतिकारित्वेन चोपेक्षणीय ४७ साध्विति पुष्करैः पद्मैः साधुकृतं यत अभिराम
तयोः सौंदर्येणाधिके चंद्रमसि सति मीलितं मुकुलितं· पुनरिति त्वर्थे· तेन चंद्रेण तु साहसं धार्ष्ट्यमनुष्ठितं कृतमित्यर्थः। किंभूतेन ऊपिनि उत्कर्षशालिनि
कामिनीमुखे सति उद्यता उदयं प्राप्नुवता· अत्रोत्तरवाक्यगतेन पक्षद्वयेन पूर्ववाक्ये तत्साधुकृतमिति तच्छब्दाक्षेपः ४८ येनामेति· भवभूतेरियमुक्तिः नदस्य
स्पदोहृयोश्चेत्येकत्वे बहुवचनं· तेन ममेत्येकवचना विरोधः नामेति क्रोधे कुत्सने वा· नाम प्रकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सनेऽस्य परोक्तेः येनाम के चि

ज्ञानाद् इह लोके मम भवत्तां अवधीरणां ग्रथयन्ति कुर्वन्ति ते किमपि जानन्ति अपि तु न किमपीति काक्वा अर्थः । अत एतान् प्रति एष यत्नः । मालतीमाधवाख्य-
प्रकरणारंभः प्रयोजनं भवतीति शेषः । अत्र ग्रंथस्य परार्थत्वात् विशेषनिषेधस्य यशोधाम्युत्तमफलकत्वात् कं प्रतीति जिज्ञासायामुत्तरार्द्धं कालोऽयं निरव-
धिरनंतः इति हेतोः कोप्येकः मम समानधर्मा पउत्पत्स्यते पृथ्वी विपुला विस्तृतेति हेतोः श्लाघिता तं प्रति यत्न इति प्रत्नः छंदः पोर्वा शब्दस्य वाध्याहारेणायोजनी-
यं इयता कालेन अनुत्पन्नस्य कथमुत्पत्स्यमानत्वं वियमानत्वे वा कथमदृश्यत्वमित्याशंकाद्वयं क्रमेणाह गुह्यतयेन परिहृतं केचित्तु · नोऽस्मत्संबंधिनि · इह नाट-
केऽपि नाम केचिद्धि रक्का आत्मनिष्ठा अवज्ञां प्रथयन्ति ते किमप्यनिर्वाच्यं तत्त्वं ब्रह्मस्वरूपं जानन्तीत्यर्थमाहुः ॥ ४९ ॥ आसा विति · आसोद्दृश्यमानचिह्नो वसंतका-
लः लंकातो हनूमान् निर्गतः कीदृशः मरुता वायुना चुंबिता संस्पृष्टाः केसरा वकुलानागकेसरा वा यस्मिन् तथाभूतः हनुमत्पक्षे मरुता पवनाधिष्ठात-
देवतारूपेण पित्रा चुंबिताः केसराः स्कंधस्येत्यर्थः प्रसन्नताराधिपस्य चंद्रस्य मंडलं अग्रणीः अग्रेसरो यस्य प्रसन्नताराधिप एवं मंडलाग्रणीर्यस्येति
वा तथाभूतो वसंतः पक्षे ताराभिधायाः स्त्रियो धिपः सुग्रीवः तस्य मंडलं राष्ट्रं सैन्यं वा तत्राग्रणीर्मुख्यः · वियुक्ताभी रामाभिः रमणीभिरातुरया कान्तया दृ-
श्यावीक्षितो वसंतः ॥ विरहोद्दीपकत्वात् · पक्षे वियुक्तेन रामेण आतुरया उत्सुकया दृश्या वीक्षित इत्यर्थः ; ५० करवालेति योऽसौ प्रसिद्धः कर्णः स भूपति-
ना दुर्योधनेन यदि तत्र कार्ये सेनापत्ये विनियुज्येत ततस्तदाहतं तर्पणं च राज्यं सामादिकं हतं स्यात् सफलं स्यादित्यर्थः कीदृशः करवालेन खड्गेन करा-
लो भीषणो दोः बाहुरेव सहायो यस्य तथाभूतः · तथा पृथिसंग्रामे विजयार्जुनयोः पार्थकार्त्तवीर्ययोरेको मल्लः प्रतीकारसमर्थः · विजयनामा योऽर्जुनः
पार्थ इति वा · विजयार्जुनेक मल्ल इति पाठे विशिष्टस्य जयस्यार्जने संपादने एक मल्लः प्राधान्येन समर्थ इत्यर्थः · अत्रासावित्यत्र कापुनः स इति न छ

ध्वनिर्ईशानन्दच्छब्दार्थकत्वं तस्य नास्तीति निगम्यते ५१ पदमिति ५२ मैश्वर्यं प्रतिभक्तस्योक्तिः हे ईश इदं निखिलमर्थमंडलं प्रपंचजातं यः पुरुषः अविक-
ल्पं । विकल्पः संशयस्तद्रहितं यथा स्यात्तथा भवद्वपुर्भवत्स्वरूपं पश्यति · बाधायां सामानाधिकरण्यं परमार्थतोऽसत्त्वेन तद्बाधेन भवं तमेव पश्यती-
त्यर्थः यथा शुक्तेर्जलस्य प्रपंचस्य परब्रह्मस्वरूपताभावादसंगतेः अस्य आत्मैक्यदर्शिनः नित्यसुखिनः प्रकाशमाननित्यानंदस्यात्मपक्षे ता आत्मस्व-
रूपेण जगति प्रपंचे परिपूरिते वा मे आच्छादिते बाधितम् इति यावत् · कुतः । कस्माद्भयं न कुतोपीत्यर्थः । द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः । विकल्पं · विविधकल्प-
नायो गिरिदमिति केचित् । अत्र पक्षे दृश्यवद्दृहितो यानन्नतादिदं शब्दस्तदर्थपरामर्शकः ५१ पन्नदिति · वेणीसंहारे भीमस्योक्तिः अस्य भूपतेर्युधिष्ठिरस्य
तस्य सिद्धं पत्तं ऊर्जितं तेजो द्वन्द्वं अस्य युगंशा त्रेतेजः प्रतापरूपं आसीदिति शेषः तदाद्यूतप्रसंगे अद्येऽयाशकैर्दीव्यता श्रीडतामुनेन यातानूनं तदपि तेजः हा-
रितं अर्थाच्छत्रुभिर्गृहीतमित्यर्थः शत्रुसंहारितमेव · तदेव नूनं तेजोपीत्यपिशब्दार्थः अत्र पक्षे शानंतरवर्ती तच्छब्दो विप्रसिद्धिपरामर्शकः । किं पुनरिद-
मादि रितियोस्य विस्मर्तो कदेशो वज्रलेपायितम् इति सिद्धं ५२ कल्याणानामिति · मालतीमाधवे सूत्रधारस्य सूर्यप्रार्थनमिदं · हे विश्वमूर्ते सर्वात्मक सूर्य-
सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति श्रुतेः त्वं कल्याणानां तद्भूतनामिति यावत · आपुष्यर्थमिति वत्कारतो कार्थोयवाशात् महसां तेजसां भाजनमाश्रयो-
सि · अथ न स्सारं भेमपि धुयोनित्यमार वहन क्षमां लक्ष्मीमशमतिशयेन धेहि अर्पय · हे देव प्रसीद · हे जगत्त्रा त्राथ नम्रस्य प्रणतस्य मे मम पापयतज्ज्ञात-
मज्ञातं च पापं तत् प्रतिजहि नाशय भो भगवन् भूपसे वदृत रायमंगलाप्रश्नेयसे भद्रं प्रकल्पं भद्रंशो भनंकर्म वितरदेहि · भद्रं यथा स्यादिति कि यावि शेष-
णं वा · त्वमिह महसामीशिषे त्वं विषत्से पुण्यां लक्ष्मीमथमपि द्दृशांधे हीतिपाठे तु इह लोके त्वं कल्याणानामीशिषे कल्याणानि नियमयसीत्यर्थः अधी

गर्थदयेशां कर्मणीति कर्माणि षष्ठी· पुण्यं पुण्यफलं· विषक्रेकरो विदद्दासीतियावत्· दृशं· कृपार्दृष्टिमित्यर्थो वो ध्यः· अत्र यस्य सद्दृश्ये नज्ञान
त्वाज्ञानत्वाभ्यां रूपाभ्यां परामृष्टस्य सकलस्य पापस्यैकेनैव ज्ञत्वस्य देन यापत्वेन रूपेण परामर्शोपपत्तेर्न द्वितीयतत्पदापेक्षा· यत्तच्छाम एकरूपेयो
व परामर्श इति नियमे मानाभावात्· प्रदीपकृतत्त्व· यद्यदिति न यद्द्वयं· किंतु नित्यवीप्सयोरिति सूत्रेण पदोद्दिष्ट्वात् यत्तो यमादेशः· तथा चादेशि
ना एकेन पञ्चदिनत्वस्य देन चैकरूपेणैव पापपरामर्शः आदेशस्तु स्वाकल्पेनान्वयेतत्सर्वमाह कर इत्यैकत्वैव तेन न तदुपपत्तौ न तच्छब्दापितदपेक्षे
।त्याकृतिस्पलविकृत्तेरेणा ५३ किं लोभेनेति· राम एव वनवासे हेतुचिंतयतो तस्मरणस्यो क्लिश्यम· स ऽ। चिनयार्जवादिमत्वेन च सिद्धो भरतः लोभेन
विलंघित आक्रांतः ।कि· येन भरतं न एतत् वनवासादिकं एवं कपटेन मात्राकारणभूतया मातृद्वारेतियावत्· कृतं संपादितमित्यर्थः· येन पुत्रलो
भरूपेण हेतुना मात्रा कर्तृभूतया एतदेवं वरप्रार्थनच्छलेन कृतमिति वा अनेनौचित्यकारित्वेन कोपाज्ञामग्रहणं· अथवा मे मध्यमामाताकेकेय्येव स्त्री
णां निसर्गसिद्धो लघुतां स्व इतां गता प्राप्ता किमिति वितर्कः एवकारेण भरतव्यवच्छेदः· पुनर्विमर्शनहमिच्छेतदिति· एतन्मम चिंताविषयीभूतं द्वैत
यमपि भरतस्य लुब्धत्वे· मातुः क्षुद्रत्वं च मिथ्या· कुत इत्यत आह आर्येति· इति शब्दो हेतौ· असौ गुरुर्भरतः विमर्शेन कोपायगमान्मान्यत्वेन नामा
ग्रहणं आर्यस्य श्रेष्ठस्य रामस्यानुज इति हेतोर्हतं· माता तातस्य दशरथस्य कलत्रं भार्येति हेतोर्हिता पंचेत्यर्थः· तर्हि केनैतत्कृतं तत्राह अनुचि
तमिति। विधात्रा अनुचितं कृतमिति मन्ये इति संबंधः ५४ श्रितेति· सामोपायलब्धसिद्धीनां राज्ञां वर्णनमिदं· अद्यते राजानो विग्रहस्य प्रद्वस्य
ह्ययतोनत्यागेन रात मस्तु खं दुःखं ये यांत यथाविधाः शेरते निश्चिततया निद्रां कुर्वतीत्यर्थः कीदृशाः ।श्रिताक्षमाक्षोतिर्येस्तथाभूताः रक्षाऽनुरक्ता

भूः लक्षणया तत्कृतनिखिलजनोपेक्षिता दृशाः। शिवेन कल्याणेनालिंगिता मूर्त्तिर्ययेयं तथा भूतेति। अत्र श्रिताक्षमा भूमिर्येन तथा भूता रक्त
स्य रुधिरस्य भुवस्थानानि। शिवाभिः क्रोष्टीभिरालिंगितमूर्त्तयो विग्रहस्य शरीरस्य क्षयरोगेन शेनगता असवः खानादिषाशि चयेषां तथाभूताः
योद्धार इति विरुद्धप्रतीतिः ५५ अलमिति। कस्यांचित्कामिन्यामनुरक्तस्य कामुकस्येयमुक्तिः। चपलतादिहेनर्वाङ्गना संगमनिरूढतया योनिनीयाः तथा
चातिचपलत्वादस्थिरत्वात् स्वप्नः स्वप्नसृष्टिः मैत्री दिनाऽसदर्थप्रकाशनं मायायास्तत्सदृशत्वात् परिणतिविरसत्वाद्विरहादिदुःखानुबंधित्वाच्चांग
नायाः संगमेन अलं प्रयोजनाभाव इति तत्त्वं परमार्थं ज्ञातवतो ऽनेकवारं यद्यपि यद्यपि आलोचयामस्तदपि तथापि अंतरात्मा हरिणाक्षीन विस्मरती
त्यन्वयः अत्र त्वादित्येकदेशः अतिकदः ५६ तदिच्छेति। कुमारसंभवे कामं प्रतीदमुक्तिरियं हे काम तत्तस्मात्तसिद्धौ कार्यसिद्ध्यर्थं गच्छ। कार्यं किं तत्राह
देवानां सर्वेषां नममेव कार्यस्केदोस्यन्निरूपंकुरु। शिवयोः संगमे कलम्भे स्मिन्नर्थे किं मयेति शंकायामाह। अर्थीयमिति। अर्थं निरेण उमामहेश्वर
संगमे न लम्भ एव लभ्योपि अस्यैकदेशः निरूप्योर्थः अंगस्य तस्य लब्धे लाभाय प्रसयः शिवस्य पार्वतीवशतासंपादनेन कारणं अर्था तत्त्वामपेक्ष
ते। अत्रोमामहेश्वरसंगमस्य वस्तु मयोग्यत्वाद्दृष्टांतरत्वेनोक्तिः कः। किमिव। वीजांकुरः उदपात्प्रागंभोजलमिवेत्यर्थः। अंगेति कामसंबोधनमिति
केचित्। उत्सयमुत्तमंत्वामिति एचिसाठः अत्र चतुर्थ्यंतपदद्रूपेकदेशः ५७ पश्येति। तत्रैव हिमालयवर्णनम्। पश्य हिमालयः। शिखरैः करणीभूते
र्मां नुमन्ना गैरिकादिधातुमतो भावस्तत्तां विभर्त्तीत्यन्वयः कीदृशी अप्सरसां विभ्रमार्थं विलासार्थमंडनान्यलंकरणानि तिलकपत्रिकादीनि तेषां
संपादयित्री विभ्रमेणासंध्याकालभ्रमेण पानिया निमंडनानीत्यर्थः अत एवाकालसंध्यो त्प्रेक्षेति केचित्तु तथा वलाहकानामेघानां छेदेषु खंडेषु वि

६०

60

भक्तो रागोपस्मात्तथाभूतं· अकालसंध्यामिवेत्युत्प्रेक्षा· तदकालेपि नुहृद्रासनात्· अकालसंध्या वर्षासंध्येति दीपिकायां· चित्रमेघच्छत्रः संध्यातु
स्यकाल इति महेशः· एतन्मतेनूपमापि संभवति· संध्याया अपि निमित्तत्वेन मंडनसंपादकत्वात्· वलाहकच्छेदेषु विभक्तो रागोपस्मामिति विग्रहात्तु
विशेषणाद्वयान्वयो बोध्यः· अत्र मते त्स्येकदेशः· स्त्रीवार्थेमुत्प्रसिद्ध इति निहतार्थता ५८ आदाविति· रुदंत्या विरहातुरायाः कस्याश्चिद्रूणनमिदं· कु
रंगेत्र गाकाममतिशयेनाश्रुपयसासंपृक्तैवदृशां निषेकं कुरु तद्दलन्वयः उत्प्रेक्षते· चेतोभुवो देवस्य मदनस्य मल्लीनां वाणाविशेषरूपाणां या
नकर्मैवेति इवशब्दस्यार्थवशाद्विलक्रमत्वं· धाराते क्षणायासे र्यंके नलिप्याः अंशो संतापपयसाक्षालनं यानकर्मस्वरूपं· तत्रलेपतापयोः संपाद
नाय दृशां विशेषणाद्वयमाह आदाविलादि आदौ प्रथमं अञ्जनपुंजेन लिप्तवपुः स्वरूपं यासां तथाभूतानां· मल्लीनामपि पंगाइ चूर्णाजनेन लेपा
तथाभूतत्वं· ततोनंतरं श्वासानिलेनोल्लासितः संधुक्षितोऽत एव प्रोत्सर्पन् सर्वांगव्यापी यो विरहानलस्तेन संतापितानां चेति भिन्नक्रमश्चकारः·
मल्लीनां तु भस्त्राश्वासानिलोल्लासितेन प्रोत्सर्पता विरहसदृशेनानलेन संतापितत्वमवसेयम्· अत्र दृशामिति बहुवचनमनर्थकम् ५९ चा
पेति· रावणहंतस्य परशुरामं प्रतीयमुक्तिः· हे राम तव चापाचार्यः धनुर्वेदाध्यापकस्त्रिपुरविजयी महादेवः तथा कार्तिकेयः स्कंदो विजेयो वि
जितः शत्रैराग्यस्ततउ भारितो उदधिः सदनं गृहं इयं भूः पृथ्वी हंतकाः ग्रासबोडशकरूपानि थिमिक्षात्महृत्क्षत्रपायदत्ते त्यर्थः· एतदत्स्त्येव· नवास्या
प्यत्र संदेहः· किमुक्तिं तु रेण कामामातुः कंठबाधां कंठच्छेदनं कृतवतां तवपरशुनावद्धस्पर्द्धैस्वैइहास्तनामारावणास्य खड्गो लज्जते इतिभंग्या एवं विध
निंद्यकर्मकारिणा त्वया सह स्पर्द्धितु रावणो लज्जत इत्युक्तं भवति· हंतकारो तिथिदानमंत्रः· तत्संबंधात् भूदेवतयेति महेशव्याख्यानं तु· ग्रासप्र

राम·
६०

मारणाभिक्षास्त्रादयं ग्रामश्चतुष्टयं ग्रामसंचतुर्गुणं प्राहुर्हेतुकां द्विजोत्तमा इति मार्कंडेयपुराणवचनानालोकननिबंधनत्वादनादेयम्· अत्र विजे
य इति पत्रस्य यः कृत्यपर्यायार्थो वा च कः ६० अतिपेलवमिति· शठः कालकूटेन विषेणाघटितमिव हृदयं यस्य हृति· तथा च कृत्रिमतया तत्काममग्रहैय
मिति मित्रं यस्यामस्योपदेशोऽयम्· अत्र पेलवे स्येकदेशो कपाटभावाया तृष्णारूपगुणयोगबोधकतया व्रीडादापी ६१ य इति· कस्यचित महापुरुषस्य प्र
शंसनमिदं· सोयं पूर्वोक्तगुणवान् महापुरुषः कस्यचिदेवपुण्यशालिनः पुंसो दृशोः पततिगोचरीभवतीत्यर्थः सकः यः सुरसरिद्गंगा तन्मुख्यानि त
त्र धमनानि तत्स्यभूतीनि वापानि तीर्थानि तेषां सार्थसमूहे स्नानेन तथा शास्त्रस्य वेदांतादेः परिशीलनेनाभ्यासेन यत्कीलितं संस्कारदाढ्यं तेन तत्पूयते
पवित्रो भवति· कीदृशः सोजन्यमानयोर्जनिहृत्सन्निस्थानं· तयोर्जनिहृत्सन्निर्यस्मादिति वा सेजन्यमान्येति पाठे सौजन्येन मान्यां जनिहृत्सन्निर्यस्येत्यर्थः
ऊर्जितानां बलवतां· ऊर्जितं बलं· ऊर्जितानां बलानामपि बलमिति वा· अत्र श्रूयेत्येकदेशो विद्युतरुधिररूपपूयव्यंजकतया जुगुप्सादायी ६२
विनयेति· हे अंग यः सततं विनयप्रणापये रेकैकेतनं स्थानं तादृशः तत्त्वगुणावत्त्वेन प्रसिद्धोऽभवत् सोघतस्याभिषेतमभिमतं पदमर्थान्नीचं समाग
तः प्राप्तः सन् तद्भूतपूर्वं वत्कथमीक्ष्यतां दृश्यतां· नीचपदप्राप्त्या गुणाविलोपादिति भावः तदेतत्सत्वाप्यं पति कस्यचित्पूर्वं प्रवृत्तमेत्री कस्य पुरुषस्य वृ
त्तांतकथनं· केचित्तु· नायिकायाः सखी पतिनामयकवृत्तांतोक्तिरियं· अंग हे सखि यस्तादृशो नायक आसीत्सोघतस्याः सपत्न्या अभिषेतं पदं समागतस्तद्भूत
भूतत्तद्भूतस्य वत्कथमीक्ष्यतां अन्यथा दृश्यते इत्यर्थ इति योजयंति· अपेते स्येकदेशो मंगलार्थः ६३ कस्मिन्निति· अस्य· पुरुषस्य· उत्तयते· दीप्यते· अत्र च
रेस्येकदेशो भूतपूर्वे चरडिति चरट्प्रत्ययो वा· चरे इत्व इति दातस्य धातुर्वेति संदेहात्सर्वसाधुदिति वाम्याधश्चरतीति वार्थ इति संदेहः ६४ किम्बिति· भूपा

६१

61

कं ८६

लमौलीनांमालात्वेनाध्यवसितायंक्रित्त्वमहामणेर्महस्थानीयमतो ऽस्य राज्ञः किमुच्यते किं वर्ण्यते न किमपि वर्णयितुं शक्यं यस्य तेजः वचो वा गो
गीर्वाणो देवैः सुदुर्लभं विभाव्यते ज्ञायत इत्यर्थः । यत्तु भूपालमौलिरत्नमालामहामणेरिति महेशेन व्याख्यातं तदसंबद्धत्वादुपेक्षणीयं । अत्र च चः श
ब्देन स्वशक्त्या निरूपित वाचकत्व संबंधेन गीः शब्द एव लक्ष्यते । गीर्वाण शब्दयोरेव मिलितयोर्देवेषु रूढत्वात् । न च शब्दलक्षणायां रूढिः प्रयोजनं वेति
नेयार्थत्वम् ६५ अकुण्ठेति । लापिका संगमोत्सुकस्य कस्यचिदिय युक्तिः हे कलकण्ठि । कलो मधुरस्वरस्तद्युक्तः कण्ठो यस्यास्तथाविधे इति दूती संबोधनं । वि
रहातुरतया कोकिलाया वा । मां कं वु कं काः षो त्वं सदृशगीवाया । नायिकायाः कण्ठेक्षणं कुरु । तदालिंगनशालिनं कुर्वित्यर्थः । कण्ठस्या ह्नि तदालिंगनोत्सु
कारूपामुद्रुः । कीदृशं मां । आकण्ठपर्यन्तं । अकुण्ठ अप्रतिहता उन्नतेनारंवर्द्धमानेति याव तत्तथाविधा या उत्कण्ठा तया पूर्णं व्याप्तमित्यर्थः । अत्र मृगणो
अप्रतिहता उन्नतेनारंवर्द्धमानेति याव तत्तथाविधा या उत्कण्ठा तया पूर्णं व्याप्तमित्यर्थः । अत्र मृगणो अटवर्गादित्यादिना प्रतिषेधात् ठकारः प्रतिकूलः
६६ देश इति । चेत्परसंहारे ऽश्वत्थाम्नः कर्णप्रतीपयुक्तिः यस्मिन् अरातीनां शत्रूणां शोणितरूपे जलैः पंचहृदा पूरिताः अर्थात्स्वशुरामेण सोयं कुरुक्षे
त्ररूपो देशः । तातस्य द्रोणस्य केशग्रहाद्धेतोः क्षत्रात क्षत्रियाद्वधः धृष्टद्युम्नात्तथाविधः कार्त्तवीर्यार्जुनाज्जमदग्नेरिव पराभवः । अहितानां शत्रूणां यादे
तयः शस्त्राणि तेषां घस्मराणि भक्षकाणि अत एव गृहणि श्रेष्ठानि मे मम भास्वंति भास्वराणि अस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि तामेवः यानि मत्ता जेनपतनुभ्यभा
त्त्वामानि । अतः क्रोधनो द्रोणात्मजो महत्क्षणो जनः । यत्र रामेणापरशुरामेणाकृतं पितृवैरनिर्यातनं तदेव कुरुत इत्यन्वयः । अत्र ऋौद्रे मृदग्धोवर्णाः
प्रतिकूलाः ६७ प्राणिति । हतपिनाकधनुर्भंगरामं प्रतिभार्गवस्येयमुक्तिः सपरशु क्षणाजत्वत्कण्ठपीठातिथिर्भवतीति संबंधः स कः येनाते न पर

राम
६१

शत्रा हरो देवः जगत्सु खंडपरशुरिति ख्यायते रिपुखंडनेन तन्नामत्वेन प्रसिद्धः कियत इत्यर्थः तेन पद्मनुत्पला खंडितं तत्परशुनात्वमपि खंडनी
यइति ध्वन्यते । कीदृशः परशुः प्राक्पूर्वं न प्राप्तो निशुंभो नमनं भंयो वा येन तथाभूतस्य शोभवस्य शंभुसंबंधिनो धनुषो या द्वैधाविधा द्वैधीकरणं तेन
विभवरूपः क्रोधस्तेन प्रेरितो यो भीमो भयानक्तो मार्गवस्य भमभुज एव स्तंभस्तेनायं विद्धः क्षिप्तः अत एवाशिथिलो वेगवत्तरः तथा उद्गताज्वालादीप्ति
र्यस्य तथाभूतः अत्रागच्छतः परशोरनिवारणीयत्वयोग्यता नापातिथितोक्तिः । तस्य च पीठारोहणोचितस्य तत्पीठत्वारोप इति बोध्यं । अत्र चतुर्थपादे गुरुस्य
रणोनभावो द्वैकान्तरोचित्स्येन मसृणवर्णविन्यासः पादत्रयेतु रौद्रप्राधान्यात्तदुचितो विकटवर्णविन्यास इति । ८८ धीर इति अत्र सदृइति सावधारणं । तेनात्र
जगति सएव नृपो धीरत्वादिगुणयुक्त इत्यन्वयः । वः । अस्य आकारो यस्य सः । यस्य मृत्साः सेवकावलेनोत्सिक्तादृप्ताः बुध्या प्रभया तेजसा चान्विता युक्ता इत्य
र्थः । अत्र पूर्वार्द्धे गौडत्वसामित्पाद्दिमर्गो यथा तादृक्तराईंचनस्रो यातवंधशैथिल्यम् । ८९ राजन्निति । हे राजन् भवत स्तानि चरितानि विभांति शोभंते या
नि रसात्तलेयातालेऽतः गभीरप्रदेशेनं दोर्घृतिं दधति धारयंति रइवस्त्राकाशमानीनि संतीत्यर्थः धीनीत्यनुसारिणी बुद्धिः दोर्बलं बाहुबलं ते उभे वि
जयस्य संपदं संपत्तिं एत्य प्राप्य भातः शोभेते । किंभूते आत्तते अतिविस्तृते । उचितयोरवसरयोरनुवर्तनी अनुसरणे आनत्वतीकुर्वाणे । यथोचिता
वसरानुसारेण प्रवर्तमाने इत्यर्थः ॥ उचितानुवृत्तिमिति काचित्पाठः । तत्र उचितानुवृत्तिं विजयसंपदं चातत्वती धीदोर्बले इत्यन्वयप्रदर्शनं तु दीपि
काकृतामयुक्तं । संनिहितत्वपासंपदमित्यनेनान्वययोग्यस्य एतस्येत्यस्याध्याहृतेनत्वामित्यादिनान्वयस्य उचितत्वात् । चकाराभावाच्च । एतस्य त्वएए
वेति पाठे तु निरवद्यं । एषु चरितेषु मध्ये । उचितेत्यादे धीदोर्बलविशेषणत्वं तु नुमागमप्रसक्त्यां ह्निनीइति हृष्यपन्ने प्रक्रमम् । अत्र पूर्वार्द्धे अनित्य

नै० ४

तयोरैहिकं संध्यभावः सकृदपि दोषः उक्तराद्धे· त्वाद्‌द्वेद्विवचनं प्रगल्भ्यमिथ्यानुशासनिकप्रगल्भ्यसंज्ञाप्रयुक्तत्वादसकृदेवेति ७० तत इति· पतिंवरां
प्रतिसख्या इयमुक्तिः ततः पूर्वोक्तास्तित्वनुरयमुदित उत्पन्नः कस्मात्क इव· उच्चैरस्तुच्चाद्‌दुदयाचलादिंदुरिव· कीदृशः उदारैस्तां महतां हारैस्तां हारिणीम
नोहारिणी यतिर्यस्य सः· इंदुस्तु उदा इहारवजनहारिद्युतिः एवंविधोयं निजवशं मुक्तामणिवच्चकास्ति दीप्यते· मुक्तामणेरपि वंशोस्ममुत्पत्तेः कीदृशः
उदात्ता उडूराकांतारमणीया कांतिर्यस्य तथाभूतः तथा अनखीः श्रेष्ठः अमूल्यश्चेति· अत्र यलोपासिद्धत्वप्रयुक्तः संध्यभावः ७१ वेगादिति नायका
धिष्ठितं संकेतस्थानं वोधयंत्याहृत्या इयमुक्तिः हे सखि अयं पत्रीयक्षी वेगाद्‌दुड्डीयगगने चलन् उन्नयते उन्नतो भवति ततस्तस्माद्दैवप्रदेशे हृचिंश्री
णिं अवस्थितिमितियावत कुर्वित्यन्वयः कीदृशः डामरमुड्डटचेष्टितं यस्य सः· डामरं डमरुवाद्येतद्वच्चेष्टितं यस्येत्यर्थः इत्यन्ये· अत्र चलं डामरेति हृचिं
कुर्विति चिंसन्निकर्षरूपसंध्यपस्यापि ताभ्यां लेडाचिंकुशाद्वाभ्यां पुंव्यंजनयोस्संकुरयोः प्रतीतिरित्यश्लीलः संधिः· लाटदेशभाषायां चिंकुशब्देन योन्य
ग्राभिधानादिति ७२ उत्कंपिनीति· अभ्यगं प्रतिकस्यचिदुपदेशोक्तिरियं· अत्र महद्देशस्यांते समीपे चारुरवस्थितिर्यस्यास्तथाभूता उर्वी महती नवीली
तहूपंक्तिरस्तीतिशेषः अत्र सज्जुपथास्तान्तथागंतुं न युज्यते तत्तस्मान्मनागीषत्‌शिरो नमय नीचैः कुर्वित्यन्वयः· श्रम नेद इति यागे जन इत्यध्याहार्यं·
अत्र संधेः श्रुतिकटुत्वं ७३ अमृतमिति· अत्र द्वितीयममृतपदं स्वादुतरत्वरूपार्थांतरसंक्रमितवाच्यं· स्वादुतरतायोगव्यवच्छेदो व्यंग्यः तथा चामृतं अ
मृतं स्वादुतरं अत्र कः संदेहः मधुन्यपि अन्यथा अमधुनि मधुन्येवेत्यर्थः मधुरात्पठेतियावत· चूतस्याम्रस्यापि प्रसन्नरसं स्वच्छरसं फलं अधिकं
मधुरं· कः संदेह इत्यपेक्षते· पुनरितिपर्यंतिस्वार्थकं· परंतु रसानां मंतरं तारतम्यं वेत्तीति तथाभूतः रसानामांतरं मर्मवेत्तीति तथाभूतो वा जनो मध्य

स्यः पक्षपातरहितः सन्निह जगति प्रियापादशानच्छदादधरात् तदपेत्यर्थः स्वादुमधुरं पदस्य तस्मात्सकृदेकवारमपि वदतु· तथा च न ताव
शं जगति विद्यत इति भावः अत्र हरिणीछंदः रसषड्वेदवर्णसमुचितायायते चतुर्थपादगते षड्हेति वर्णभंग इत्यप्यर्थत्वं ७४ जयश्रीतिपरस्परि
हर्तुं तीर्यते मनागपि नसौ दर्पगुणोन अथ केवलं परस्परदोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपत्त्र इति संस्कृतं·मानवंती प्रतिद्वन्द्वाः समाधानोक्तिरियम्· तथा
विधमेतत्कोमचेष्टितं यत्सौंदर्यगुणोन रमणीयताद्येगुणोन मनागीषदपि परिहर्तुं न तीर्यते न शक्यते· अथ च परस्परदोषः पूर्वोक्तापरिहार्य
त्वरूपः प्रतिपक्षैरपि चस्मचार्यादिभिः केवलं प्रतियत्नो गीकृतः न तु परिहृतः त्वत्कांतस्य तु कैवकथेति तस्माद्देवादन्सव नितासंगमेपि कोपानिश
यो न विधेय इति भावः अहेतस्य यमित्यर्थकमिति चंडीदासः अन्ये तु पः परिहर्तुमिति संस्कृतं प्रदश्यं यो नायकः सौंदर्यगुणेन अपराधत्रीलोपि
त्र्कुं न शक्यते· परस्परदोषोऽपराधः प्रतिपक्षैरप्यस्माभिः केवलं प्रतियत्नः पूर्वार्द्धोक्तप्रकारेण समाहित इति व्याचक्षते न त्र यथा स्थितपाठे य इति
संस्कृतप्रदर्शनं कथं संगच्छत इति चिंतनीयं· जोपरिहर्तुमिति हितदा प्राकृतपाठे न भवितव्यमितिः अत्रार्यायां द्वितीयस्य हर्तुमित्यं तगुणो
सगणास्यतीर इइ इति तृतीयस्यादिगुरोर्भगणस्य चाश्रयत्वं छंदः शास्त्रसिद्धंः ७५ विकसितेति· वसंतः मुनेरपि मानसं हरतीत्यन्वयः कीदृशः विक
सितानां सहकाराणामाम्रवृक्षाणां तारउद्गतो हारी मनोहरश्चयः परिमलस्तेन गुंजिता गुंजनयुक्ताः पुंजिताः पुंजीभूताश्च द्विरेफा भ्रमरा यत्र तथा
भूतः· अथवा तथाविधः परिमलो यत्र स चासौ गुंजितपुंजितद्विरेफश्चेति विग्रहः मुनिमनोहारकत्वसमर्थनाय वसंतगतप्रकर्षीधायकतया वि
वक्षितस्य तथाविधपरिमलस्य शब्दतो वसंतान्वयत्वं भवेत्यार्थतत्संबंधानुधावनस्यानुचितत्वात्· पुनः कीदृक्· नवकिसलयानि नवपल्लवा एव चा

६३
63

रुणि। मनोहरणिते: श्रीः शोभा यस्य सः। अत्राद्यपादांस्य स्पर्द्धिकारस्य गुरुत्वानुशासने पि तत्कार्यक्षमत्वमत्र व्यक्तं ७६ अम्लाना इति। कस्यचि
द्राज्ञो वर्णनमिदं। स एव अपुनर्वाविधिना पेः पदार्थैः सह उत्पादितः। ताः तदंतर्गताः गुणाः रूपाणां रत्नानां संवंधिभ्यो रोहणास्य रत्नोत्पत्तिस्थानभूतपर्व
तविशेषस्यापुर्वोभूमयः। अम्लानां विलक्षणाइत्यर्थः एवमग्रेपि। भूत। उपादानभूतपार्थिवभागः उपकरणानि। सकः। यत्र यस्मिन् दृष्टे सति द्विषां करत
लादस्त्राणि पतंति स्त्रीरत्नानि तं वक्ष्यलादस्त्राणि च पतंतीति संख्या मदित्यादि। भूतैस्तादिच द्विषां स्त्रीणां च विशेषणं। मोहश्च द्विषां भयप्रयुक्तः स्त्री
णां तु कामावेशादिति रूहवीर्यं। यत्तु पैरित्यत्र यद्धवगुणारत्नयन्मंत्रहितैरिति शेषः तदेवतत्सदत्रयाकांक्षारणादिति महेशेनोक्तं। तदयुक्तं। याभिश्च
याभिश्चपेश्च पैरित्येवं प्रमानत्रित्रये सानुशासनिकैकशेषाभ्युपगमे नैवोपपन्नो दिति। अत्र श्लोकांतस्य गुरुकार्यक्षमत्वं ७७ हानूयेति। दाक्षिणत्ये तदी
यानां विलासोपं। मुग्ध। सुंदर। सभांतरे समामध्ये रत्नभूत। त्वं कुगतो स्तितव संवंधिनएते ईदृगवस्थो वं यच कचन खंडेगता: स्म इति शेषः। मुग्धानां सुं
दरीणां विदग्धसभानां मंनरेरत्नभूते समर्थ इति महेशः। प्रत्येकं हा पदेनन्वयत्वादेः प्रत्येकं प्राधान्येन शोकोद्दीपकत्वं व्यज्यते। इदंदोधकहृत्तं हास्य
व्यंजकतया शोकानुगुणम्। ७८ तथाभूतामिति। तृतीयो ह्रासएव व्याख्यातमेतत्। अत्र वल्कलधरैरित्यस्य विशेष्यसाकांक्षत्वात् स्थितमित्यस्य
स्य च कैरिति कर्तृसाकांक्षत्वादस्माभिरित्यपेक्षितं। तं। तथा खेदमित्यनंतरमित्यमित्यपि अन्यथा खेदस्य पूर्वोक्तार्थहेतुकत्वालाभेन हेतुसाकांक्षता
यत्रैर्मात्स्यर्यानोचित्या परिपोषाद्वेति न्यूनपदत्वम। नच दृष्ट्वा विवेइत्यन्वयादित्यमिति व्यर्थमिति वाच्यं। दृष्ट्वेत्यस्य गुरुणोवान्वयात्। अन्यथाऽनौचि
त्यासंगतेरिति दिक्। ७९ स्फुटिकेति। कस्यचिद्विदग्धोवर्णनं। सप्रकृतो विद्वान्कोपि लोकोत्तरइत्यर्थः। कीदृक। स्फटिकाद्वतिवत् निर्मलः स्वच्छांतः क

राम.
६३

रणः अत एव वप्रकामं अन्तः स्वर्थ प्रतिसंक्रान्तं निशान्तं नीरसमतीत्यामति वेद्य मितियावत् शास्त्रं तं त्वशास्त्रस्यास्या बाधितार्थोपपन्नतथाभूतः एवमविरु-
द्धासमन्विता संगता उक्तियुक्तिः उक्तियोजनाय स्य सः अविरुद्धपदाया न्ययासमन्विता उक्तियुक्तिर्येन स्वर्थं इति केचित् अविरुद्धेऽर्थे समन्विताः सं-
बद्धा उक्तयो यस्य प्रयस्येत्यन्ये पुनः कीदृक् प्रतिमल्लानां प्रतिवादिनां मत्तमयस्य लक्षणापाप्यरामवः सोदयः प्राडुर्भावो यस्मात्तथाभूतः कदापि के-
नाप्यपरिभूतानामपि पराभवकर्त्ते स्वर्थः एतेनोदयपदस्याधिकापरिहारः प्यद इति मित्रपदलेन महेशकृतं व्याख्यानमनादेयं अन्नाहृतिपदमधिकं ८१
इदमिति रहुजगातिपुंसां जराखपि दृष्टा वस्थो स्वपियतमान्मथः काम संवेधी विकारः इदमनुचितं वैरस्याधायकत्वादयुक्तं तथा अप्रमक्रमः अप्रशस्तप-
रिपाटीकु संप्रदीपइत्यर्थ बाल्ययौवनजरासु विद्याविषयोपभोगधर्मोः इति शास्त्रोक्तसंप्रदायस्येवावस्थानुरूपतया समीचीनत्वात् नगेऽप्राशस्त्यार्थकत्वात्
यदपि च स्त्रीणां द्रीवितं रतं वास्तनपतनमवधि कृत्वा वधिर्यत्तथाभूतं नकृतं अर्थाद्विधान्नात तदप्यनुचितं पूर्वोक्तादेव हेतोः अत एव कुसंप्रदायश्चेति
यो उपं अप्रोत्र अनुचितं लोकविरुद्धं अक्रमः शास्त्रक्रमविरुद्धइत्यनुचिताक्रमयं दयोरर्थमाह तदयुक्तं जीवितरतयोः स्तनपतनवंधर्यताकरणोतदसं-
भवात् नहि स्तनपतनानंतरं जीवितरतयोर्लोकविरोधः शास्त्रविरोधोवा कश्चापि संमत इति पूर्वोक्तमेव साध्विति अत्र कृतमित्यधिकं ८२ अधिकरतलेति
करतलेकपोलमाधाय चिंतयंतं नापि कांप्रति सत्पोऽइयमुक्तिः हे सुतनु करतलरूपे तल्पेऽत्यधिकरतत्वं समम्यर्थोऽव्ययीभावः कल्पिता स्वापलीलायपा-
त्याभूता परिमलनेनकरतलघर्षणेन रक्तिमोदयात् निमीलन्निति रोभवन्पांडिमायस्यास्तादृशीतवगंडपाली गंडस्थलीकं त्रीकाप्यपूर्वस्मरनाथपतेर्लीलायां
वशीकरणाद्रूपायो वाराज्यस्याभिषेकं अजसात्त्वतः व्यंजयति सूचयतीति कथयेत्यन्वयः यः स्मरेण स्वतः कर्तुमशक्यं तत्वेवं धिसा याप्यादिकरोति स प्रकर्व्यंह

ड्डीनस्मरे रागत्वरान्ये मिथिक्ता इति भावः अनेन कंदर्पादप्यधिकं वशीकारकत्वं व्यंजितं भवति· अत्र लीलेत्यादिः प्रयोगात्कथितपदत्वे ८२ शाकः क
इति कस्कादित्वात् नुकवत्क इति युक्तः पंचाननः सिंहोपतः पत्त्मात्रसिंह्मां स्त्रेहेनयो विलासः कंडूपनादित्ते नवद्धास्थिरीकृतावस्ततिःस्थितिर्येन तथाभू
तो वर्तते अतः कः कः शूकरः कुत्र न घुरेत भीमशब्दं कुर्यात अपितु न मम मध्यमाधमरूपः सर्व एव सर्वत्र· घुरभीमार्त्तशब्दयोरिति दीपिकायां घुरेत्यर्थटे
दिति महेशः॥ कीदृक्· घुर्घुरायिता· तादृशशब्दवती या घुरी नासिका तया घोरः भीषणाः· घुरी पोत्रं सूकरमुखाग्रमित्यन्ये· घुरी वाद्यविशेषस्तद्वत् घोर
इत्यपरे· एवं कः कः करी हस्ती कमलानामाकरं उत्पत्तिस्थानं विगतकमलं कर्तुं नो यतः अपितु सर्वः सर्वमपि· केके अरण्यमहिषाः कानि वनानि नो स्म
रन्त्यपितु सर्वाणि· स्वाश्रयोन्मूलेनेन मदोत्कर्षं सूच्यते· एवं च राजनि व्यसनशीले क्षुद्रा अपि भौमिका निर्भयो दामवंतीति प्रस्तुतध्वननादप्रस्तुत
प्रशंसालंकारः अत्र वाच्यस्य सूकरादेरुत्तरोत्तरमुत्कर्षतया तथैव समुचितस्य वधप्रकर्षस्य भंगः उत्तरोत्तरं तदपकर्षस्य स्फुटत्वात्· ८३॥ केंकार इ
ति· स्वगृहं प्रतिप्रस्थितान् पथिकान् प्रति कस्यचित्कवेरियमुक्तिः त· स्याः कंचुलिकाया अपसारणोर्थात् भवद्भिः॥ क्रियमाणे सति यो भुजयो रास्फेयोस्भू
ननं तेन सवलंतां कंकणानां क्वाणाः शब्दः वो युष्माकं प्रेमप्रीतिं तनोत्विति संबंधः कीदृश इत्यपेक्षायां केंकार इत्यादीति पंचरूपकाणि· केंकार इति धनुर्ध्वने
रनुकरणं· सुरतक्रीडार्थं पिकानां एव वा पिकाः कोकिलाः रतिरेव विलासादिफलोत्पत्तिस्थानत्वान्मंजरी तत्संबंधिनां मधुलिहां संकारः· रतिमंजरीमधु
लिहां लंपटनयात त्वेनाध्यवसितानां कामुकानां संकारो हर्षोद्भवचुंबनादिशब्दः तद्धेतुतया तत्त्वोपचारः आपृष्टमिति वदितिकेचित· रस्यपर्यायमंजरीतसं
बंधिनां मधुलिहामित्यन्ये· रतिरेव मंजरी मधुलिहस्तेषामिति दीपिकायां· लीलार्थं चकोरी लीलैव वा चकोरी इति पूर्ववत्· नवं वपत्तारूपं तस्य लास्यापत

त्ताढूलासादिरूपं न्त्साय वेणुस्वनः वंशीध्वनिः नवं वयो यस्यास्ता दृश्या स्त रूपालास्याय सुरतरूपनृत्साये तिकेचित् अत्र समास मेव नाकं न वेत्या
दि विशेषणो न स्यान्वयायपुनरूपात्रम्॥ ८४॥ मस्तरोतिजनक पुत्रीसा तायथिमार्गे पथिकानां वधू भिस्तु प्रोर्ल्लेचनेर्वीक्षिताइतिपूर्वोक्त प्रकारे ण शि
क्षिता वेत्यन्वयः इतिकिं हे वायतीभूः सदर्माद र्भाकुरे ण हिता तत् तस्मात् मम सरोमंदस्थ रणाया नायेत्र तया गम्यतां एवं यतोघर्म आतपः कठोरस्तीक्ष्णास्त
त्रस्मान्मूर्ध्नि स्थिचयस्य वस्त्रस्यांतं प्रांतं विरचयेति अत्र पूर्वार्द्धान्वयिनत्तदिस्यस्यार्द्धा तरत्तगतत्वात्नतीति विलंवः ८५ येयामिति हनुमता लंकायां द
ग्धा पावी राक्षसान धिष्ठितः कस्य विद्यावशां यतीयमुक्तिः हेप्रभो ये येषां क्षयं चारिणां निशाचराणां प्रतापस्यो प्लभिः कर्त्तृभूते स्ताः प्रसिद्धाः त्रिदशानां दे
वानामिभस्य हस्ति न ऐरावतास्यस्य दानसरितः मदजलनद्यः पीताः शोषिताइत्यर्थः तथापेर्न दनसंद्रकी डावनस्य तरूणां छाया सुलीलयायतया
नमर्यातम यस्य तस्य भुवो भूमयः कस्मिताः रचिताः येषां कुंकतपोकुंकाराः कृतो मरयन्ते रिंद्रस्यक्षो भो याभिस्तथाभूता आसन्निति शेषः तैः क्षया चा
रिभिस्त्वपरिलोषकारिप्रवादो चितं सभायां कथनयोग्यं प्रवादस्य स्वरूपानेहचितं वा किंचित् किं विद्धिं तं अपितु न किंचिदित्यन्वयः अत्रपेरिस्य
क्षयाचारिपदार्थेनभिमतोन्वयोनभवति भिन्नविभक्तिकत्वात्॥ ८६॥ त्वमेवमिति नायिकां प्रतिदूस्याइयमुक्तिः हे सुभगेत्वमेवं दर्पमानोत्कर्ष
सौदृर्येयस्यास्तथाभूतासच प्रकृतनायकोपीत्यर्थः चकारस्याप्यर्थत्वात् रुचिरनायाः सुंदरतायाः परिचितः संवंधीइह संसारे कलानां चातुरीणां पर
सीमान्नं परां काष्ठां युवामेव भजथः आश्रयथः सीमांतमिति पाठेपि स्फुटस्वार्थः तत्तस्मात् इति एवं विधं वेयुव यो र्द्वंद्वे मिथुनं दिष्ट्या भाग्येन संवृद्
त्यपिपरस्परयोग्यमपि भवति अतः पूर्वोक्ताच्छेषमवशिष्टं समागमरूपं यदिष्टं तदानीमिह द्वंद्वे विद्यमानया गुणितान या जितं स्यादित्यनुषंगे

६५
65

णान्वयः तदैव गुणितायां उत्कर्षो ऽन्यथा वैफल्यादपकर्ष इति भावः ॥ शोभं परस्परं प्रेमेति तुल्यत्वान्नमयुक्तं तथा सति प्रेमगोः ॥ सिद्धत्वलाभेनामा
सनायत्ते रिति स्वतंत्रपदीस्वभावाद्यादिस्तस्य च तदर्थाविबोधकत्वादभिमतान्वयालाभः ॥ ८७ ॥ संग्रामेति ॥ संग्रामस्य वांगणन भयसंचारणसमारोपि
ते ॥ मौर्व्यामारोपिते सति ॥ देवेति संबोधनं ॥ येनयेन सह समासदिति पद्य समासादितं प्राप्यं तदाकर्णयेति संबंधः ॥ केन किं समासादितमित्याकांक्षाया
मुत्तरार्द्ध ॥ तत्र च समासादितमित्यस्य वचनादिविपरिणामेन समासादिताः समासादितः समासादिते त्येवमनुषंगो बोध्यः ॥ भूमंडलेन च राज्ञः स
मासादनं स्वस्वामितया स्ववशंगतत्वं ॥ ८८ ॥ चापाचापेइति ॥ प्रागेव व्याख्यातं ॥ चत्वारइति ॥ वेणीसंहारे दुंदुभिध्वनिमाकर्ण्य एतापत्तः प्रवर्त्तते इत्युक्ता
भीमस्योक्तिरियं ॥ चत्वारो युधिष्ठिरव्यतिरिक्ता वयंभ्रातरोऽकृत्विजः अथीसंग्रामाध्वरे ॥ एवमग्रेपि योज्यं ॥ सः सर्वज्ञत्वेन प्रसिद्धो हरिः श्रीकृष्णः कर्मणा
मुपदेष्टा उपदर्शकः सदस्यापरनामधेयः संग्रामाध्वरे दीक्षितोगृहीतनियमः नरपतिर्युधिष्ठिरः पत्नीः द्रौपदी तदुर्योधनवधपर्यंतं वेणीसंयमरूपं यं
यातथाभूताः सपत्नीकस्यैव यज्ञाचरणौचित्यात् ॥ कौरव्याः दुर्योधनाद्याः शतंपशवः तन्नुत्वतया वध्यत्वात् ॥ प्रियायाद्रौपद्याः परिभवः ॥ सभायां
केशांबराकर्षणादिरूपस्तज्जनितस्य क्लेशस्योपशांतिरेव फलं ॥ राजन्यानां क्षत्रियाणामुपनिमंत्रणायाह्वानायहतोदुंदुभिः स्फीतं स्निग्धं यथा स्यात्तथार
सतिशब्दायत इत्यर्थः ॥ ताडनेस्निग्धशब्दोदयाज्जयसूचनं ॥ पद्मोदुंदुभिरिति पाठे पशव एव दुंदुभिरिति रूपकं ॥ स्फीतमिति पशोर्विशेषणं वा ॥ ८९ ॥ जयेति
॥ व्याख्यातं प्राक् ॥ अप्राकृतस्येति ॥ रामेणधनुर्भंगे कृते जनकस्योक्तिरियं ॥ दृष्टेश्वेति भिन्नक्रमश्चकारेणाकृतत्वसमुच्चयः अप्राकृतस्य यत्किंचित्कौतुका
नाकर्षणीयस्य ॥ अत्यद्भुतेऽश्रुतातिशये पर्यादन्येवाहृतस्य वशीकृतस्य ममतथापि तेषु नास्थानादरइत्यर्थः ॥ अप्राकृतस्यलोकोत्तरस्य रावणस्य च

राम ॥
६५

रितातिशयैः कैलासांदोलनाद्यैरितिकेचित् · एवमुरोवर्त्ती रोमः वीरपिष्टुकाकृतिर्वा इव बालकाकृतिः अप्रमेयस्य अपरिमितस्य माहात्म्य
स्य सारगुणाः यः समुदायस्तन्मयः कोप्यनिर्वाच्यः पदार्थो वर्त्तत इति शेषः अप्रमेयं · अमात्रादृष्टमित्यर्थ इति कश्चित् · महेशस्त · चकारोऽप्यर्थे ·
तथा च दृष्टे रविचरितातिशयैर्हृतस्याकृष्टस्य मम तथापि नास्था · दशरथपुत्रे रोवधनुर्भंगमित्याश्चासो नास्तीत्यर्थः ननु वैदग्ध्याभावाद्यमनास्था
सत्त्वात्राहा प्राप्तत्तस्येति · प्राप्तस्तोऽविदग्धस्तद्विरत्नस्येत्यर्थः · तर्हि किं संभावयसीत्यत्राह कोप्येष इति · जनागम्य इत्यर्थ इत्याह ९० एषो हमिति उपाहृ
र रोत्स्वमे उषाऽनिरुद्धयोर्नास्ति एवं संगमं निगूढं स्वपाघागतस्य कामस्यैष मुक्तिः एषो हं कामः असुरराजं स्वावाणस्य सुतां उषां स्वप्ने अनिरुद्धेन
प्रद्युम्नसुतेन पापरनासमागमस्तेनाधिगतं शौर्यं अभिरूपं पौगण्डं लक्ष्म्याः सौंदर्यं श्रियः फलं यया जयथाभूतां विषादपसपाघग्राम आगतइत्यन्वयः

प्र६

कीदृशः अद्वितनया यामस्वयमाजन्मयस्य तथाभूतः · दाहानंतरं हरेणावरे दत्ते गौरीवदनात्कामो मरविरिति पुराणप्रसिद्धिः पुनः कीदृक् · सुरा
सुरमनोरथानां दूरवर्त्ती सुरासुरैर्मनसाप्यचिंत्यगतिरित्यर्थः · अन्यत्रैदियांतरगम्यत्व संभावनापत्तेः ९१ त्वयीति · विक्रमोर्वशीये उर्वशीप्रतिपुरू
रवस उक्तिरियं हे मानिनि मम कं अपराधस्य लवं लेशं पश्यसि यतो यस्मादपराधलेशाद्दासभूतजने मल्लक्षणे स जसीत्यन्वयः कीदृशस्य मम ·
त्वयि वद्धरतेः स्थिरानुरागस्य · तथा प्रियवादिनः एवं प्रणयभंगे पराङ्मुखं तद्गाढ्रूचेपस्य तथाभूतस्येत्स्यं विशेषणत्रयस्यापराधलेशाभावो
पयस्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः अत्रापि लवमपीत्यवरूपं वाच्यं अन्यथा लवनिषेधे पि स्थूलसंभावनापत्तेः ९२ प्रियेणेति तितिक्षितान्
र्जुनीयेजलक्रीडावर्णने पद्यमिदं काचिन्नायिका प्रियेणाकान्तेनविपक्षसन्निधौ सपत्नीसमक्षं संग्रथ्य समर्पक ग्रथित्वापी वरोपी नोत्तनोय

६६
66

त्रेतथापि विधेवक्षसि उपाहितां निहितां जलेनाविलाम्लानामपि स्रजं मालां न विजहौ न परित्यक्तवती त्यस्वच्यपः कुत इत्याकांक्षायामाह वसंति
हीत्यादि॰ हि यस्मात् प्रेमिगणा वसंति न वस्तुनि॰ प्रेम सत्व एव वस्तुन उपादेयेत्वचित्ताकर्षकत्वयोर्द्दर्शनात्तदभावे चादर्शनात्तदन्वयव्यति
रेकाभ्यां प्रेमैवोपादेयं चित्ताकर्षकं च भवतीति तदेव गुणा वदित्यर्थः तथा च सपत्नीसमक्षं निर्माल्यप्रमपूर्वकं कांतेन हृदि निहिता याः स्रजः
जलाविलतया सौरभाभावेपि प्रेमास्पदतया अपरित्याज्यत्वं युक्तमिति भावः चक्रवर्तिनस्तु॰ प्रेमिणः सति वस्तुन्युत्कर्षो न वस्तुमात्र इत्यर्थ
मात्रः॰ प्रेमिणां गुणा उत्कर्षा न वस्तुनि॰ प्रेमोत्कर्ष एवोपादेयो न वस्तूत्कर्ष इति भावः॥ निद्रान्तरेस्त्रायमध्येऽत्र नकारोऽस्थानस्थः नकाविदपितुम
र्वीइति विरुद्धप्रतीतिप्रसंगात् ९३ लग्न इति॰। शितिकंधरस्य महादेवस्येंदुशकलेन चंद्रखंडेन निद्रांतरेस्त्रायमध्येऽत्र [illegible] कपोलस्थलं क
पोलस्थलमध्ये लग्नो मुद्रांकस्तदाकारश्चिह्नं च युष्मान् पातु रक्षत्विति संबंधः कपोलस्थलं तु महादेवस्येति केचित्॰ पार्वत्या इत्यन्ये॰ शितिकंधर
पदोपादानस्वारस्यात्तु चरमपक्ष एव युक्तः प्रतिभाति॰ कीदृशेनेंदुशकलेन॰ केल्याः क्री उपायः कचग्रहस्तेन श्लथा शिथिला या जटा तत्संलग्नं बंधस्तथा
भूतेन॰ एवं च कपोलसंबंधोपपत्तिः कीदृशो मुद्रांकः पार्वत्या नखलक्ष्मणा नखचिह्नेशंकितास्संजातशंका या सखी तस्या नर्मस्मितेन लीलास्मितेन या व्री
डा लज्जा तया हेतुभूतया करपल्लवेन प्रोमृष्टः मार्जितः तथा विधेस्मितेन व्रीडा यस्याः इति पार्वतीविशेषणमित्यन्ये पुनः कीदृक् कुटिलश्वासा या ताम्रष्ठ
वि॰ ईषदारक्तकांतिः इदमेव वचनखलक्ष्मयांकाबीजमिति ततः पूर्वमेवेतत्संदष्यानं युक्तं ९४ अघापीति॰ असौ दृश्यमानः शशी तत्क्षणो उत्सुकाद्धि
क सत्पत्रेकैरवं कुमुदं तस्य कोशः कुड्मल एव कोशः खड्गपिधानकं तस्मान्निसरतामलीनां श्रेणी पंक्तिरेव कृपाणः खड्गस्तं कर्षत्याकर्षतीत्यन्वयः कु

राम॰
६६

नरत्वाकांक्षायां हेतुमुत्प्रेक्षते अथापीत्यादि· एवमानः सीमंतिनीनां दरि अथापि मत्ता त्रिध्येपिस्यातुं वांछति सिकृनिंद्यामिति क्रोधादिवे त्यर्थः अ
त एवालोहित आरक्तः कोपेन रक्तो मोदयात्· हृदितिशासायां हेतुगर्भं तद्विशेषणमाह स्तनेति स्तनावेव शैलौ तद्रूपे रणदुर्गे विषमे अनाक्रमणीये· श
शीः कीदृक्· प्रोद्यंतो दूरतं प्रसारिताः करः किरणाएव कराहस्ता येन तथाभूतः खड्गाकर्षणोपि हस्तस्य तथात्वात्· प्रोद्यत्रिजिपाठे मित्रमवशाशिविशि
षणं· ततलक्षणादिति पाठे तत्क्षणात्कर्षतीत्यन्वयः· यत्वयापि· ममोदयेपीतिव्याख्यानं· तदयुक्तं आरक्तस्यैवोदयेनततः पूर्वमेव क्रोधकथनो विस्मात·
कोशोऽस्त्रीकुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोरित्यमरः· अत्राख्याने दीर्घसमासः पूर्वार्द्धएव कुड्मलोक्तौ तदोचित्सात ९५ किमितीति· मानिनीव्रतिसख्या
रयमुक्तिः अत्रयादगतं यादवगणानां वृक्रुगणां हृदयनाथं किमिति नयस्यसि इमं कंठे गृहाण· मनसत्तमो रूपेको पंमुंचेति वाक्यात्रयं परस्परपदसंकीर्ण
म· ९६ पवेति· सख्युः अत्र संगतिर्न विधेयेति वाकं वदासीत्यादिवाकांतरे रोगगर्भितं· एवंच संगतेः सदसत्वसंशयो स्यपादे कामसाकांक्षत्वं चेति दूषकता
वीजमितिकेचित· ९७ लग्नमिति। अत्रास्तिपाछिरसतीत्वेन श्री राजपत्नीत्वेन कीर्तिश्च हृतीत्वेनाध्यवसिता वोध्याय स्यदनः कार्तिरंवुधिं प्रति गते
त्यन्वयः फलमुत्प्रेक्षते· प्रियोतियोगाद्राज्ञ्याइति संदेशां गदितं वक्तुमिवेति संदेशस्वरूपलग्नमित्यादि मत्यप्यइत्यंत दर्थ स्तक हे अंबुधे रागो
रुधिरं लोहितत्वमेव रागोनुरागस्तेनात्र तं मामसंगयस्मात्तथाभूतयायये वासिपदया खड्गयष्ट्या इह संग्रामे अरीणां कंठे सद्दृढयथाः स्यत्तथाल
ग्नेयाचासियष्टिः इह संग्रामेमानंगागजाएवमातंगा श्वंडालास्तेषामुपरिपतंतीपरेषां आशंक्रणां पुरुषैरेवपश्चकृष्टपुरुषैर्दृष्टा· तेन पश्चकृष्टसाक्षिस
त्वान्नमिथ्यात्वशंकानिरासः· तस्मात् खड्गयष्ट्यासक्तः संबद्धएव तत्स्यां प्रकोपाचरक्तः अयं ममभर्ता राजानकिंचित् प्रत्युक्तायुक्तं गणयति विचारयति·

यथाक्रंतत किंचित्पादूरत्यादिकं नगराणि पतीत्यर्थः तेन पुरुक्षा पुरुक्षगणानां सा चेव हेतुना अहेमत्सेम्योदन्नाम्नि इदं तेन मत्पितुर्विदितमस्त्विति तेन
राज्ञेतिकर्त्रीहिं तत्तीये ति केचित्. एवं पक्षे अंगं रेखाविशेष इति दीपिकायां. एवमनया मंगणशोर्यदाज्ञत्यपशसा मुत्कर्षो वर्णितः अत्र मत्सेम्यइरसं
नवाक्येकवाक्यमध्ये विदितमित्यादिवाक्यांतरं प्रविष्टमिति विशेषः ९८ महाप्रलयेति. वेणीसंवरतो रणकोलाहलमाकर्ण्य यतो ऽम्पत्याम इय
मुक्तिः अघायं समरोदधेः संग्राममहोदधेः संवंधी तत्सकाशाद्वा पूर्वमभूतो ऽभूतपूर्वो रवः सिंहनादः कुतः कस्माद्धेतो रत्नीति प्रश्नः कीदृशः महता
प्रलयमारुते नक्षुभितानां पुष्करावर्तकानां मेघविशेषाणां प्रमुदुर्वीरं रचंडउग्रघनं निविडं च यद्गर्जितं तस्य प्रतिरवस्य प्रतिध्वनेरनुकारी सदृशः
तथा अर्वरायो भैरवः भीषणः एवं स्थगिता आच्छादिता व्याप्ता इति यावत् रोदसी द्यावापृथिव्यौ येन तत्कालमेव कंदरागुहा येन तथाभूतः॥ अत्र रवश
ब्दस्य मंडूकादिशब्द एवक विप्रयोगप्रसिद्धिर्नत्वेवं विधे वीराणां गर्जिते इति तदतिक्रमः ९९ नाथ इति. निशायानाथे चंद्रे नियते दैवस्य नियोगाद
स्तंगते सति निशायितदूधूरस्तंपाता. हंतेति हर्षे. स चेद्दशा ऽनुरूपता न. इदमेवार्थांतरन्यासेन समर्थयति. कुलांगनानामिति. हि यस्मात्कुलां
गनानां दशानुरूपं पयति विनाशादशायोग्यं अतः अनुगमनात्परमन्यत्मद्रतरं शोभनतरं न समस्तिनास्तीत्यर्थः॥ अत्र गतेद् इति गमिधातोः प्र
क्रमादानेपित त्प्रयोग एवोचितो न तु यातेति या धातोरितिप्रकृतेः प्रक्रमभंगः १०० उदेतीति. निगदमातं. एवं चोद्दिष्टप्रतिनिर्देशरूपतया
कथितपदत्वाख्यदोषानवता. यथा त्रप्रक्रांतमेव नाम्न पदं प्रपुष्यते तथा दर्शितो दाहरणे पिप्रक्रांतमेव प्रयोक्तुमुचितमिति सिद्धं १ यशइति. कि
रातार्जुनीये ऽप्युपद्याइयमुक्तिः यशो ऽधिगंतुमित्यादीनां अभियोगभाजामित्यनेनान्वयः. अधिगंतुं लब्धुं. मनुष्येषु तत्संगणानां. अतिवर्तितुं. अति

क्रम्यवर्त्तितुमनुष्यदुर्लभमुत्कर्षप्राप्तुमितियावत् निरुत्सुकानां· औत्सुक्यरहितानां· अभियोगभाजां उद्योगवतां· अंकं· उत्संगं· अत्रतत्सप्रयोगा
त्तेमुनप्रत्ययप्रक्रमभंगः २ तद्इति· कुमारसंभवेचपद्यमिदं· तेमरीच्याद्योमुनयः हिमालयं आमंत्र्य आपृष्ट्वा पुनः शूलिनं महादेवं प्रेक्ष्य अस्मेशूलिने सिद्ध
मर्थं गौरीविवाहप्रयोजनं रूपंप्रयोजनं निवेद्य कथयित्वा तेनशूलिनाविसृष्टा आ— खः खमेवाकाशं उद्ययुः उत्पेतुरित्यर्थः अत्रेष्टः प्रक्रमभंगः ३ महीभृत
इति· इदमपितत्रत्यमेवपद्यं· पुत्रवतोपिमहीभृतो हिमाचलस्यदृष्टिः तस्मिन्गौरीरूपे अपत्ये तृप्तिंदिदृक्षापूर्त्तिं न जगाम न प्रापेत्यर्थः अत्र दृष्टांतसा
हाय्यं तेसादिविधियतः अनंतपुष्पस्यमधोर्वसंतस्य संबंधिनी द्विरेफाणां भ्रमराणां मालापंक्तिः चूते आम्रे सविशेषः सातिशयः संग आसक्तिर्यस्याः तथाभूता
भवतीतिशेषः अत्र द्विरेफमालासादृश्यातिशयाद्दृष्टांतदृष्टिर्वेनाध्यवसिताबोध्या· अत्रपुष्पसामान्यसत्तायांतद्विशेषादरदृष्टांतेन दार्ष्टांतिकेपि अपत्यस
सामान्यसत्ताभिधानार्थमपत्यवतइत्येववक्तुमुचितं नतु विशेषतः पुत्रवतइति· दृष्टांतवैषम्यापत्तेः अतः प्रक्रमभंगः पर्यायत्वेएकधर्मिवाचकतया
गौरीं न तु मुख्यमितिबोध्यं एतेनप्रत्रेस्तत्रापि कन्यापामधिकाप्रीतिरितिविवक्षणान्नदोषइतिसमाधानं निरस्तमितिष्ठ तं पद्यावितेन ४ विपदइति· किरा
तार्जुनीये द्रौपद्याउक्तिः अविक्रमं· पराक्रमरहितं· आयदाउपेतं पुरुषं जनं आपत्तिः न रकालशुद्धिः रहयति· त्यजति· निरापते रापत्तिरहितस्य जनस्यल
घुतानीचतानिपतंता· अगरीयान्गौरवहीनोजनः श्रियो लक्ष्म्याः पदमास्पदं न भवतीतिशेषः नृपेतियुधिष्ठिरसंबोधनं· अत्र आपदित्युपसर्गप्रक्रम
भंगः अगरीयानितिपर्यायस्येति पकाविदिति· पार्थिवानां राज्ञा प्रस्थाने यात्रायां पुरोऽग्रे माविउत्पद्यमानं अशिवं अमंगलं नार्यः स्त्रियइत्यनेन
प्रकारेणाशशंसुः सूचितवत्यः कथमित्याकांक्षायामाह काचिदित्यादि· काचित्नारी रजोभिः कीर्णा आसारज स्थला सतीदिवमंतरिक्षमनुविदधोत्र

तुचकारं तस्या अपि रंजो भीरेणभिर्व्याप्तत्वात्· पतिवियोगदुःखेन मूर्छितनाद्वैरणिभिः कीर्णत्वमर्थ इति केचित्· कीदृशीमंदावक्रेंदोर्मुखं चंद्रस्य लक्ष्मीः
शोभा यस्यास्तथाभूता· ज्ञोऽपि मंदवक्रसदृशा चंद्रशोभा बोध्या· काश्चिन्नार्यः अश्रीकाः शोभाहीनाः दिश इव अंतर्दाहं दधिरे· दिग्दाहस्याप्यमंगलसू
चकत्वात्· कीदृश्यः उद्भ्रांतसत्वं चिंतं यासां तथाभूताः दिक्पक्षे उद्भ्रांतानि सत्वानि प्राणिनो यासु तथाभूता इत्यर्थः सत्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्व
भावयोः· आत्मत्वे व्यवसायेच चित्ते प्राणिषु जंतुष्विति विश्वः तथाऽन्यानार्यः प्रतिपदं वासाइव अश्रु भ्रमरीं चक्रुः· एवमपरानार्यः भूमिवत्कंपमा
ना अशिवं शब्दं सुरिति संबंधः वासाभ्रमरयो भूकंपयोरशुभसूचकत्वं प्रसिद्धं· अत्र काचिदित्येकवचनबहुवचनक्रमादयो न दोषः· एवं कंपमाना इत्यारभ्यातव
क्रमभंगो प्यूह्यः द्रागाहंतामिति· शाकुंतले आश्रमे शकुंतलादर्शनान्निर्वृत्तमृगयाभिलाषस्य राज्ञो दुःष्यंतस्यैवेनापतिं प्रतीयमुक्तिः तत्रोपक्रमे अ
घ तावदिति श्लोकशेषः सर्वाकान्वयीबोध्यः महिषाः शृंगैर्मुहुर्बारंबारं ताडितं उच्छालितं निपानसलिलं कूपसमीपजलाशयस्थं वा घजलंगा
हंतामालोडयंतु· आसायगमेन प्रकृतिस्थाछंद्यातु· सेयंमहिषजातिस्फूर्त्या· एवमग्निमयोऽपि जातिकथनमुन्नेयं· छायायांबद्धकं दं वकं समूहो ये
न तत् मृगकुलं रोमंथं उद्गिलितकवलचर्वणं अभ्यस्यतु· आसांसलापनपरं तयाऽस्मो न्यवान्नीनभिज्ञंविस्मृत शेमंथं चाधुना तदयगमे सति संभू
पशिक्षाक्रमेण रोमंथाभ्यासं करोत्वित्यर्थः कदंबानां वकुलत्वात्कुलस्याम पदार्थत्वोपपत्तिः· एवं वराहयूथैः सूकरश्रेष्ठैः विस्रब्धं विश्वासयुक्तं यथा
स्यात्तथा पल्वलेऽल्पसरसि· मुस्तायाः प्रसिद्धौषधीविशेषस्य क्षतिः त्वनंतं क्रियतां· तथा इदं नानाविधदानवसेनाविनाशक अस्मद्बुत्रस्य शिथि
लोऽस्माबंधो यस्य तथाभूतं सहितिग्यामंलभतां· यद्वा अस्मादिति पंचमी वहुवचनांतं पृथक्पदं· अस्मत्सकाशाद्धितं भवत्वित्यर्थः· अत्रगाहंतामि

तिकर्तितिः प्रक्रमात क्रियतामित्यत्र तद्गुणः ७ अकलितेति धनुर्भंगकुपिते भार्गवे ऽभ्यागते श्रीरामचंद्रस्योक्तिरियं मुनौ भार्गवे रोषाद् अभिगच्छ
ति अभ्यागते सति यागिनः अर्थान्मम अविनयापानूतना या धनुर्विद्यायाः दर्पस्य प्रमापयोग्या पयुद्भूत्पापकर्मतो च रक्षसां दावेगास्फुरति न मस्य
तपापादपो रूपसंग्रहणाय च स्फुरतीत्यन्वयः चद्भूयेन तुल्यकालतामित्युक्तिः किंभूते मुनौ अकलितो ऽपरिमितस्तपसां तेजसो वीर्यस्य प्रभावस्य
प्रथिमा महिमा यस्य एवंभूते यशोनिधौ प्रतिष्ठिते तेनैतज्ज्यायादुत्कर्षाधिकं अवितथेन यथार्थेन मदेन दर्पेण आध्माते प्रदीप्ते इत्यर्थः अत्र तपसः
प्रथमोद्दिष्टत्वेन तद्रुचितस्य पादोपसंग्रहणस्यापि प्राथम्यमुचितं क्रमश्च देशस्यामायादिति पांचमिकमायादिति प्रक्रमभंगः ८ दूयमिति पूर्वमा
ख्यातं अत्र त्वं शब्दार्थस्यैकशो च्यतायां समुच्चयविवक्षणात् त्वं चेति पाठक्रमोपयुक्तस्तदभावात्वत्ता त्वक्रमत्वं शक्तिरिति यस्य राज्ञः सितकरस्य
दत्तद्रसितं यया स्वेतया कीर्त्या प्रकोपात रत्यं श्रीश्चैव तक्के व प्रयातं प्रकर्षेण आयातं दूरं गतमित्यर्थः अत्र कीर्तेः प्रतीत्वे नाध्यवसानं वोध्यं एवं शक्रादी
नामप्यसत्ताप्यिकात्वेन कीदृगुत्के त्वाकांक्षायामाह शक्तिरित्यादि देनाथ इयं प्रत्यक्षा नित्रिंशः खड्ग एव नित्रिंशः क्रूरस्तज्जया शक्तिः सामर्थ्य पे
व नापिका तव भुजयुगले प्रतिवसतीत्यग्रेतनेनान्वयः असत्वं च क्रूरत्वाद्यापाः क्रूरस्वभावत्वात् निंशतः शरणात्रिंशः स निर्गतो यस्मात्समुदायात्स नि
त्रिंशः पुरुषसमुदायस्तज्जन्मा तु नित्रिंशस्तु पुरुषसमुदाय जा वेश्या पुत्रीति यावदित्यर्थ इति महेशः तथा तव वक्त्रे दोषाकरस्य चंद्रस्य श्रीरेव दोषनिधा
नभूता श्रीर्नापिका प्रतिवसति तथा तव पार्श्वे एषा प्रत्यक्षा महाकुट्टिनी महाछेदिके व व्यभिचारस्य महादूती खड्गयष्टिरेव नायिका प्रतिवसति तथा स
र्वगा सर्वत्र वा सर्वत्र प्रतिहतेव सर्वपुरुषगामिनी वेश्येति यावत् इयं ते आज्ञारूपा नायिका पुरतो विलसति ह्रद्भुतास मद्भयेव जत्या मयाते तव किं प्रयो

६९

69

जनमितीत्यमुक्तेतियोऽयं· अत्रापीत्यंशो चेति क्रमनुचितः ९ रामेतितत्पुंवेशे श्रीरामहृतायास्ताडकायावर्णनमिदं· सन्मथइव रामो रामममन्मथः
सएव रमयतीति रामो मन्मथस्तस्य दुःसहे न हृदये ताडिताया निशाचरी राक्षसी ताडकैव निशामिसारिका नीवितेशो यम एव जीवितेशः प्राणोऽस्यहृना
पकस्तस्य वसतिं जगाम स्मिन्वयः। कीदृशी गंधवद्रुधिररूपं चंदनमेव गंधवद्रक्तचेदंनं तेनोक्षिता सिक्ता· मंधवत्वं च पूतनाभ्रूमस्येव रुधिरस्यापियापक्ष
यादिसाहुः अत्र रूप्यमाणानाम प्रकृतार्थानां प्रकृतवीभत्सरसविरोधिशृंगारव्यंजकत्वाद मतपरार्थत्वं दोषः इति ॰ समासं वाक्यदोषप्रकारणं
इदानीमर्थदोषा उपक्रम्यंते अतिविततेति। विजयति· कीदृक् अतिविततं विस्तृतं यद्गगनं तद्रूपायां सरण्यां मार्गे प्रसारो न गमनागमनेन परिमुक्त
स्त्यक्तो विश्रमानंदो विश्रांतिसुखं ये न तथाभूतः तथा· महता उल्लासितं प्रकाशितं सौरभं यस्य तादृशस्य कमलानामाकरस्य हासस्य हृद्दिकारीत्यर्थः अ
त्रातिविततत्वसरणित्वमहदुल्लासितसौरभत्वानामर्थानामनुपादानेपि प्रकृतार्थस्याक्षतेरपुष्टार्थत्वं ११ सदेति· त्वत्काव्यस्य गभीरचमत्कृतार्थशा
लितयातिस्फुटार्थकत्वाभवि पिदाषाभावं समर्थयितुं कस्यचित्कवेरियमुक्तिः ताः एता घनपरिचया असंतापमताः अर्थाः इमा रकाव्ये महतां कवीनां
रूचयो विवक्षाः स्फुटकाव्य इव महाकाव्ये स्मिन्नयो मम सदृशे महाकाव्ये केन प्रकारेण प्रसादं यांतु गच्छंतु सुव्यक्ता भवंत्वित्यर्थः· कथंभूता रुचयः स्फुरितो
विषयीकृतो मधुरः शृंगारादिरसो याभिस्तथाभूताः तेन नोरसत्वपरिहारः· ताः का इत्यपेक्षायामाह सदेसादि· यासां कविरूचीनां मध्ये यज्ञोचरीभूता अ
मृतनिष्यंदवत्सरसा उदारा माधुर्यगुणावहा मार्गा वैदर्भ्यादिरीतित्रयवती इयं कवित्वरूपा सरस्वती परिमलं चमत्कारं वहतीति प्रकृतोर्थः· अन्यत्त
यासां रूचीनामादित्यप्रभाणां मध्ये वक्रमार्गा त्रिपथगा इयं गंगारूपा सरस्वती नदी परिमलं संबंधं च सन्निजा एतामेघपरिचिताः स्फुरितमधुररसाः स्फु

राम
६९

रितो दृष्टो मधुरो रम्यपदार्थो यामित्तथाभूतानामहतां द्वादशादित्यानां रुचयः प्रभाः केन प्रकारेण प्रसादं स्वच्छकांतित्वं यांतीति । विशेषणाद्रूपमु
क्तार्थः । अमृतस्य जलस्य निःष्यंदेन प्रवाहेण सरसा हृद्यं तितार्थः महेश[illegible] एवंविधाः कविरुचयः केन मदीयकाव्येन प्रसादं यांतीति स्वस्य जाड्यका
व्यकरणासामर्थ्योद्भावनाकस्यचिद्विपमित्याह । ननु कथमितरकाव्यवत्सरस्वत्याभवंतिसादिवृत्तिसंदरितो विप्रभं विरुद्धम् । सरस्वती सरिद्वेदे
त्री वाग्देवतयोरपि स्त्री इले चायं गाथ्यां चेति विश्वकोशान्नदीसामान्यवचनोपि सरस्वतीशब्दः । अर्थं चार्थो दुरूहत्वात्स्पष्टः १२ जगतीति । येऽन्येन वेंदुकला
दयो भावाः पदार्था जगति मनो मनोमृद्ग्रंति हर्षयंति अर्थाद्रसिकांस्ते ते संत्येव । एवकारेण स्वस्य महोत्सवहेतवो न भवंतीत्यनादरः प्रकाश्यते । कीदृशाः
जपिनः उत्कर्षशालिनः । तथापरुक्तस्यैव मधुरारमणीयाः तवनार्हिं किं महोत्सवहेतुस्तत्राह मम त्विति । मम तु जन्मनि सएवैको महोत्सवो यदियं मालती वि
लोचनयोश्चंद्रिका रूपालोकेन नयनविषयं याता नयनगोचरतां प्राप्तेत्यर्थः । अत्र पूर्वमसारतयोक्तया श्चंद्रिकाया मालत्यामारोपो व्याहतः १३ हृतमिति । व्याख्या
तमेतत् । अत्रार्जुनार्जुनेति संबोधनाद्योर्मवद्विरिस्तुत्वात्तेषामिति परामर्शादर्जुनस्यापि प्राप्तेः किरातिपदार्थः पुनरुक्तः । अत्र केचित्क्रुद्धोक्तित्वेन परिहारमा
हुः अस्येति । वेणीसंवरणारणवाक्यस्यामस्वत्थामप्रयुक्तिः अरुज्ज्वालाभिरवलीढं व्याप्तं प्रतिबलं शत्रुसैन्यमेव जलधिस्तस्यांतर्मध्ये और्वायमाणो वडवानलतुल्यो
सर्वधन्वीश्वराणां सकलधनुर्धरश्रेष्ठानां गुरौ अस्मिन्प्रसिद्धशौर्ये ममपितरि द्रोणे सेनानाथे सेनापतौ स्थिते सति हे कर्ण संभ्रमेण भयेनालं । हे कृप त्वं सम
रं व्रज गच्छ । हे हार्दिक्य त्वं त्वर्ममर्शकां त्रासं मुंच । चापमेव द्वितीयं यस्य चापैकसहायेन ताते द्रोणे रणधुरं वहति सति भयस्य कोऽवकाशोऽवसरः इत्यर्थः । अत्र च
तुर्थपादार्थः पुनरुक्तः १४ भूपालेति । कस्यचिदर्थिन उक्तिः । हे भूपाल भुरत्नभूतश्रेष्ठ तिगीतं दैन्यं यस्मादर्थादर्थिनां तथाविधे प्रकृष्टदाने प्रथितः ख्यात उत्स

७०

70

वोपस्य तथाभूतराजन् मेतुरंगं अश्वं विश्राणपदेहि· मदेनालसं मातंगं वा विश्राणयेत्यनुषंगः। तस्य नातिश्रेष्ठेयास्य मरः। अत्र तुरंगमातंगं वेति
क्रमो लोकविरुद्धः १५ प्रदीपेकावारितुलोतीति· कारयित्वाक्षोण्यामपद्धौ निमज्य भुक्त्वा च· नक्षत्रे तिथिवारेश्मो तिषिकं प्रष्टुं चलितइति संस्कृतं
अयं क्रमो धर्मशास्त्रविरुद्धः स्वपितीति· नवोढां प्रति रंतुमिच्छोः कस्यचिदुक्तिरियं· अयं जनः सर्वो रूपो निकटे स्थितो जनः यावत् त्वयि तिस्वापं
करोति तावदहं स्वपिमि लक्ष्मणापारमामीत्यर्थः तेन वक्रिमयेतिहीयते· तन्नस्मात् कुर्यरंजानुमपि सांप्रतमुचितं पथ्यास्यात्तथा आहरश्चयेत्यर्थः त
था कुंचितं संकुचितं तुरूत्वरितं शीघ्रमुरं च प्रसारयेति· अपीतिपाठे समवोधनं· अयमर्थोग्राम्यः १६ गृहीतमिति· द्वारोहतेरोकाविष्टस्याश्वत्थाम्न
शस्त्रं संबंध्यप्रमुक्तिः हे शस्त्र येन मपित्रा नोचितमपि ब्रह्मराजा त्यनुचितमपि त्वदुपदरूपशशोः परिभव भयात् गृहीतमामीः यस्य प्रभावात्तव
कश्चिन्न विषयो नाभूत अपितु सर्वो यांद्रादिस्त्वस्मात विषयोभूत· तेन मत्पित्रा सुतस्य मम मिथ्या मरणाश्रवणाज्जातो शोकानलं परित्यक्तमसि नतु भया
त्यक्तं अहमपि त्वां विमोक्ष्ये यतः अंतोभवते स्वस्तीत्यर्थः· यतो यत्र भवते स्वस्ति तत्र विमोक्ष्य इति वा· अत्र स्वस्य मृत्युस्त्रस्नागेहे तुर्नोपात्त इति निर्हेतुत्वं १७ इदं
तरति· कमलानामाननं कोमयं यस्मात् तदृशं वदनं यस्यास्तथाभूते हे सुंदरि· अनेन वदनस्य चंद्रत्वं सूचितं· एतस्मिन्नकारस्थिते हेमन्तः कुत्र्वं ककराममिति
मयतस्त्वियं धन्येश्वाप्यसिद्दं तेकेन भ्रांतप्रतारकेणाक्रं कथयेतिसंबंधः तर्हि किमेतदित्याकांक्षायामाह· इदमिति· इदं तत्प्रसिद्धं दुःसाधानामा
क्रमणां वशीकारो यस्मात्तथाभूतं परमास्त्रं चक्रं स्मृतिभुवाकामेन यीस्मात तव करकमले विनिहितमित्यर्थः अत्र च कस्य कामायुधत्वमप्रसिद्धं १८
सुस्मितेति· राजानं प्रति कवेरुक्तिः हे राजन् सुदृशि शोभन नयनानां कर्णाचित्रे पिकायो कदाचन कस्मिंश्चिद्वसरे कोमुदी महसि चंद्रिको द्योते

एम·
७०

स्वैरं वांछया हिंसेन स्वच्छंदं यांत्सोस्मि सारं कुर्वत्या मित्यर्थः अत एव कुसुमिता अतिश्येन वसनालंकारा वस्त्रसहिता अलंकारा यस्यास्तथाभूता
यां सस्यां विधुरश्चन्द्रः अस्तं गतो भूज· तद्वत् तदनंतरं केनापि भवतः कीर्तिर्गीयते· गीता· येन कीर्तिगानेन तज्ज्योत्स्ना प्रकाशात् तस्या अभिसारिकाया मुक्ता
आशंका स्वच्छेता भवतो लोके कदृश्यत्वभयं यया तथाभूता सती पतिगृहमगात गतवती अत एव कस्मिन्देशे अवसरे वा शुभप्रदो नासि न भवस्य
पि तु सर्वत्रेत्यर्थः अत्र कीर्तिज्योत्स्नावत् प्रकाशं न कविसंप्रदायप्रसिद्धमित्यसदोषः ॥१९॥ उपेति· अशोककलिकादर्शनमूर्छितस्य गृहमागच्छतः पथि
कस्य तेनेव यथा जिगमिषून्माम्नातीयमुक्तिः भो अध्वगाः गोदावर्या उपपरिसरं पर्यंतभूसमीपे सरणीं मार्गं परित्यजत भवद्भिस्त्वावत अपरो मा अवे
क्ष्यतां दृश्यतां· तावदिति यावदशोकोंकुरितः॥ कुत इत्यत आह हि यस्मादिह सख्यो कया पिहताशया वनितया रक्ताशोकः चरणानलिन स्यचरणाकस्सल
स्य मासेनाघातेन उदंचं तउद्गच्छं तो न वांकुरा एव कंचुकं सर्वांगमपि तया यस्य तथाभूतो विहितः कृतः· हताशयेति शाविघातकत्वया रोषोक्तिः· अ
त्र पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गम एव कविसमयो न त्वंकुरोद्गम इति नेतक विप्रसिद्धरूढाहरणं २० सदेति· निगदत्याह्यातं· अत्र निमित्तं विना राज्ञो स्ना
नं धर्मशास्त्रविरुद्धं २१ अनन्येति· यस्य वाक्यो भुजयोरनन्यसदृशं अनुपमं बलं समीक्ष्यते तस्य स्वाप्रसिद्धाषाड्गुण्यानुसृतिः संधिविग्रहयानासनद्वैधसंश्र
यात्मक षड्गुणानुसरणं निःप्रयोजनेति सत्यमित्यन्वयः षाड्गुण्यमिति स्वार्थे ष्यञ्· अपमर्थेनीतिशास्त्रविरुद्धः २२ विधायेति· अगतात्के पूर्वं प्रसिद्धमंग
दं दूरे विधाय अनंगांगदरूपां कांते नकृतां करजानां नखानामुल्लेखानां क्षतानां मालिकां पंक्तिं विभारधनवतीत्यन्वयः· अनंगांगदमिति· अनंगायांगप्रद
मेव अनंगसंबंधि वा कुंकुमभूषणमिति हिष्टेर्थः अनंगांगणामिति वा पाठः· तत्रापि केयूरविशेषणत्वमिति केचित् अत्र केयूरस्थाने नखदातंकामशास्त्र

७१

विरुद्धं न स्वक्षतस्य स्यानानिकक्षौ वक्षस्तथा मलः। पार्श्वे जघनमूरू च स्तनगंडुललाटिका इति यात्स्यापनोक्तस्थाननिर्जितत्वात्। २३ अष्टांगेति। यमनिय
मासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपाण्यष्टावंगानि यस्य तथाभूतस्य योगस्य परिशीलनेनाभ्यासेन पक्कीलनेन श्लिष्टीकरणं तेन दु
राधा याद्दुःप्रापायाः सिद्धेर्मुक्तिरूपायाः सविधं निकटस्थं पुरुषमात्रविश्रांतमनोवृत्तिरूपमसंप्रज्ञातयोगं विदूरे विदधत् तत्र मनपेक्ष्ये च अभिमतां का
र्यसमर्थां विवेकख्यातिं प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानरूपां आसादयन् प्राप्नुवन् यम्समाधिधनानां योगिनां मौलिमणिः श्रेष्ठः कश्चिदधुना विमुक्त इत्यन्वयः दुः
साधसिद्धयोगिमाधार्यात्तत्सान्निध्यं वर्जयन्नित्यर्थ इति केचित्। अत्र विवेकख्यात्यनंतरं संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोगावनपेक्ष्य मुक्तिकथनं योगशास्त्रवि
रुद्धम्। वितर्कविचाराद्यनुसारी संप्रज्ञातयोगः २४ प्राप्ताइति। शांतस्य भर्तुर्हरेरियं मुक्तिः सकलकामदुघा सकलकामप्रदायिन्यः श्रियः संपदः प्राप्तास्तत
स्तेन किं कः पुरुषार्थः मुक्तिं विना कृतकृत्यतायाः अभावादिति भावः। एवमग्रेपि। विद्विषतां शत्रूणां शिरस्सु पदं ददते तेषामाक्रमणं कृतमिति यावत्।
प्रणयिनो मित्राद्याः विभवैः समृद्धिभिः तनुभृतां शरीरिणां तनुभिः शरीरैः कल्पं व्याप्य स्थितं जीवितं ततो पि किमित्यर्थः। अत्र ततः। किमिति पुनः पुन
रुक्त्या अनवीकृतत्वं २५ यदीति। सतां अविषादिता विषादशून्यता प्रकृतिरेव नाश्चर्यकरी। अत्रोपमानभूतं वाक्यार्थत्रयमुपन्यस्यति यदीत्यादिना। एवं
च यथा अनलो वह्निर्यदि दहति अत्रार्थे किमद्भुतमाश्चर्यं न किमपीत्यर्थः। यदि चाद्रिषु पर्वतेषु गौरवमस्तीति शेषः ततः। किं तदपि नाद्भुतमित्यर्थः।
महोदधेरंबुसदैवलत्वं लवणाक्षारं अत्र तदपि नाद्भुतं। तथा सतामविषादिता प्रकृतिरेवेत्यर्थपर्यवसानं बोध्यं। अत्रैक एवाश्चर्याभावो भंगिभेदेनोक्त इति न
वीकृतत्वस्यात्र दोषः २६ यत्रेति। तस्य मरोणा स्थितां मणीः आभासेन एष कांतिमात्रेण अमरणाय एव मणित्वेन रूल्पितायेऽश्मानः याषाणास्तेषुम

७।
सत ४

राम·
७१

ध्येयत्वं त्वं पापारात्वमेवो चिंतितं तु मणित्वं · चिंतामणेः साधारणमणिगणानां गणनमनुचितमित्यर्थः तस्य कस्येत्यपेक्षायामाह यत्रेति ·
यत्र चिंतितं तु मणित्वं · चिंतामणेः साधारणमणिगणनानां गणनमनुचितमित्यर्थः तस्य कस्येत्यपेक्षायामाह · यत्रेति · यत्र चिंतामणौ सति
एतस्य सकलं विधेर्निर्माणं सृष्टिः न उल्लिखिता निर्दिष्टा आख्यानामपरूपता प्राप्नुतं भवतीति शेषः प्रयोजनाभावेन नामाग्रहणात् · अनुल्लिखि
तार्थमिति पाठे अनुल्लिखितोऽनिर्दिष्टः अर्थः प्रयोजनं यस्येति तदप्रयोजनकमित्यर्थः · अथवा यत्र यदुद्दिष्टयकं विधेर्निर्माणं अनुल्लिखितार्थं अ
निर्वचनीयप्रयोजनमित्यर्थः तथा यत्र मणौ उत्कर्षस्य प्रतियोगिनोऽवधेः कस्यचित्कल्पनमपि परान्यकाष्ठा एवावतायाः कोटिः काष्ठा · सर्वोत्कृ
ष्टतया यस्मिन् किंचिन्निरूपितोत्कर्षकथनम् अपकर्षहेतुत्वात् · उत्कर्षप्रतियोगिनः प्रतिसंबंधिनः सदृशस्येत्यर्थः कल्पनं कथनं परान्यकाष्ठास्य कोटिः
निरूपमत्वहानेरिति केचित् तथा यस्य मणेः संपदः प्राणभृतां प्राणिनां मनोरथगतीरुल्लंघ्यातिक्रम्यातनाः मनोरथस्याप्यगोचरा इत्यर्थः
अत्रामोक्षो आभासमात्रेणेति वाच्यं अन्यथा निंदनीयानां मणीनां गुणांतरस्यावच्छेदाप्रतीतेः २७ वक्तुं भोजमिति · मृगयायां पिपासुं राजानं प्रति
कवेरुक्तिः हे अवनिपते तेन तव अंतःस्वच्छे सत्वगुणप्रधाने एवं स्वच्छे निर्मले मानसेऽन्तःकरण एव मानसे सरसि अंबुपानस्याभिलाषः कथं भव
तीति शेषः जलाधारतया तव पिपासानुचितेति भावः · अनेन विस्मातिशयं प्रतिपादयेत् मा ह वक्तेत्यादि · तेऽइत्यग्रेतनमिहापि संबध्यते · तव वक्त्रा
भोजं सरस्वती भारत्येव नदीविशेषे वसरधिवसति · तेन वाधरः शोणोरक्त एव शोणो नद एव · ते दक्षिणो दक्षिणादिवस्थ एव वामेतरो बाहुः मुद्रया
राजचिह्नभूतया सहित एव समुद्रो जलधिः कीदृशः काकुत्स्थस्य रामस्य वीर्यस्यातिकरोपद्रुतः समर्थः तद्बाहुसादृश्यात् · एवं समुद्रोपि बंधनो तथा

७२
72

भूतः एताबाहिम्यः सेना एवं नयः भवतः पार्श्वस्थाणामपि नैव मुंचंति सजंजीत्यर्थः अत्र शोणा एवेत्यवधारणमनुचितं अम्बुजलाशयमात्रेऽपि
यासां नो चितातिशयप्रतिकूलत्वात् २८ श्यामामिति॥ बद्धशालभंजिकाख्यनाटिकायां मृगांकावलीविशेषणानुरक्तस्य शत्रो विद्याधरमल्लदेवस्ये
यमुक्तिः भो इत्याकाशे संबोधनं भो जनाः मांईयत्नैर्मशीनां कूर्चकैस्तूलिकाभिः चूर्णोऽरिति महेशाः श्यामां रात्रिं चंद्रिकाधवलां श्यामलिमानं श्या
मलं तां आनयत प्रापयतेत्यर्थः अथेति विकल्पे मंत्रमथवा तंत्रं वेद्यकादिशास्त्रं प्रयुज्य तदुक्तौषधप्रयोगं कृत्वेत्यर्थः तंत्रमौषधमित्यन्ये
शेवनानाप्रसत्वानो श्रियं शोभां हरत नाशयत रुचमिति पाठे दीप्तिं चंद्रचविलाघवकृद्केहृतानि धापक्षणात्तरणाशाश्च रायत यैर्नेवंविधकरोत न
अहं तस्या मृगांकावल्या वक्त्रमुद्रयावदनरूपचिह्नेनाकिंता दशादिशो द्रष्टुं क्षमे समर्थो भवामि भावनोपनीतं तन्मुखं दशसु दिक्षु पश्यत श्चंद्रिका
दिमिरुद्दीपकतया संतापकैः क्रियमाणां प्रतिबंधमुक्तां रीत्या तद्यनयनं नाथ हरतेत्यर्थः अत्र ज्योत्स्नीरूपरात्रिविशेषस्याविवक्षितत्वाद्विशेषयत
एव ज्योत्स्नीमित्यभिधानमनुचितं अन्यथा विशेषणस्य प्रतीतौ विलंबापत्तेः यत्तु श्यामामायाः श्यामलीकरणं व्यर्थमिति दूषकनीवीजमित्याकृत्त
दयुक्तं पदस्य निरात्रिरणमलिमातमिस्यस्यादुष्टत्वापत्तेरिति २९ कल्लोलेति देमकराणामालयस्तनुद्रकल्लोलेस्तरैर्भवैल्लितानां वालितानां
दृषदां पाषाणानां परुषैः कठोरैः प्रहारैरमूनि स्वाश्रितानि रत्नानि मा अव मंस्थाः माऽवज्ञासीः कुत इत्यपेक्षायामाह किमिति भवतः कौस्तुभाख्येन
रत्नेन पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णो विपन्नार्थः प्रसारितः करो येन तथाभूतः किं नाम न विहितः अपि तु विहित एवेत्यर्थः तथा च केन रत्नेनैवंविधोत्कर्षला
भादन्येषामपि रत्नानामवमाननं नोचितमित्यर्थो विवक्षितः स च कौस्तुभे नेति विशेषणेनाभिधानेन निर्वहति कौस्तुभस्योपकारकत्वेप्यन्यरत्न

राम. ७२

सामान्यावमाननन्निषेधायोगात्· कोस्त्कमस्यास्त्वसामान्यांतर्गतत्वेनाप्रतीतेः एकेन किमिति पाठे तु तथा प्रतीतेर्न दोषः ३० अर्थित्वइति· सीताप्रा
प्तो निशास्य रावणाद्भूतस्य शोकलस्यैवमुक्तिः अर्थित्वमत्र प्रार्थ्याचकत्वप्रकारेक्तेपि प्रभोः एवमस्य फलप्राप्तिः सीतालाभो नास्ति· प्रस्तुत
विपरीतं कुर्वन्स्तु केन ताडकादिवधेन द्रोहकारी विहृ इंचरितं पञ्चादिरक्षरूपं यस्य तथाभूतो दाशरथिस्तया प्रार्थ्यमानया कन्यया सीतया युक्तः संयुक्तः
दाशरथिरिति पितृसंबंधोत्कीर्तनेन स्वतः स्यात्स्वभावादपकर्षसूचनं स्वप्रार्थितं स्वयं न लब्धं किं तु शत्रुणेति वैपरीत्यं· परस्य शत्रोरुत्कर्ष आत्मनस्व
मानयशसोर्विध्वंसनं भ्रंशं स्त्रीरत्नं च सीतालक्षणं जगतां पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते क्षमते न कथंचिदित्यर्थः अत्र स्त्रीरत्नेत्र मर्म्यायोगेन स्त्रीरत्नमुपे
क्षितुमित्यर्थसाकांक्षम्· ३१ आज्ञेति· वीरचरिते संस्येव बहवो गुणास्तथापि वलवानेको दोषस्तानयवदतीत्युपक्रम्य रावणादूतं प्रति जनकपुरोहि
तस्य शतानंदस्यैवमुक्तिः· यस्य रावणस्याज्ञा शक्रस्येंद्रस्यापि वामशोः शरणापिनी शिरोधार्येतिपावनत्· शरणापिनीत्वेन रूपणाद्रूपस्पोरवि
च्छेदसूचनं· शास्त्राण्येव नवं चक्षुः शास्त्रदृष्टेर्वाचरणात्· बहुवचनैकवचनाभ्यां सर्वशास्त्रविषयकज्ञानसूचनं- नवत्वेनाभ्रांतत्वं सूच्यते· भूत
पतौ सकलप्राणिनामीश्वरे पिनाकिनि हरे भक्तिः लोकेतिप्रसिद्धा दिव्या पुरी पदं निवासस्थानं दुहिणस्य ब्रह्मणोन्वये कुले चोत्पत्तिर्जन्म तत्तस्माद
हो आश्चर्ये ईदृग्गुणगणयुक्तो वरो न लभ्यते दुर्लभ इत्यर्थः एवं रावणः रावयति पीडाजननेनाक्रंदयति लोकानिति तथाभूतस्तेनैतस्मात्तदाक्तनुपु
नः सर्वत्र जने सर्वे पूर्वोक्ता गुणा न कापि किं तु रावण एव सर्वगुणशालितयोत्कृष्टः स्यात् जगदाक्रंदनदायित्वेन तु वलवता दोषेणायमनुपादेय
इति भावः· अत्रस्याश्चेदेष न रावण इत्यत्रैव कार्यसमाप्तिः हृ चिन्ताकेनुपुनरित्यादि विस्तारेणानुमध्यप्रवेशेन स्याश्चेदेष न रावण इत्यर्थो ऽ लक्षि

७३
73

तस्मा यतया त्तच मत्ता द्विश्रांतिस्थानतां लभत इत्यनुभवैकसाक्षिकमिति: केचित्तु न केवलं रावणस्यैव दोषमिश्रिता गुणा अपितु सर्वेषामेवे
त्याह कत्तु पुनरिति · कत्तु पुनः सर्वत्र तनेस्त वैगुण्यं एव अपितु कश्चिद्दोषोपीत्यर्थः एवं च समाधानपर्यवसानादस्यानेर्थसमापनमित्याहुः ३२
श्रुतेनेति श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन बुद्धिरलंकृता इत्याद्यन्वयः · व्यसनेन द्यूतादिना · निम्नगा · नदी · धृतिः धैर्यं · समाधिना योगेन · धर्मचिंतया वा · नयेन ·
नीत्या · शेषं स्पष्टार्थम् · अत्र श्रुतादिषु त्रिषु तथा सहचरेषु निकृष्टतया तद्विजयोर्व्यसनमूर्खतयोः पादानमनुचितं प्रायपाठ पायेन तयोरप्युपा
देयत्वप्रतीतिप्रसंगादिति ३३ लग्नमितिव्याख्यातं पूर्वं · अत्र विदितं तेस्ति स्यनेन लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धार्थप्रकाशः ।। प्रयलेति · वेगीसंव
रणो द्रोणवधकुपितस्य शत्रून्प्रति प्रतिकर्त्तुमिच्छोरश्वत्थाम्नो दुर्योधनं प्रत्याश्वासनोक्तिरियं · हे राजन् अद्य त्वं निशां व्याप्य शेषे निद्रां नाकृतयात
दुपनायक · विरहिप्राणानां दमनसंत्रासक · सरोहंसस्य सरःश्रेष्ठस्य उत्तंसभूषण · प्रचलानिमंदमारुतचंचला दलानि यस्य तथाभूतेत्यर्थः निर्लो
भेन्दयनो हंस इति विग्रहः · अत्र विरहिणः स्वस्य मोहस्य थनविधो विरहिप्राणदमनेत्यनुवादो विरुद्धत्वादपक्रमः ३६ हंतुमिति · हननं · हिंसा · सरतो विचित
प्रहारस्य · तत्र व्यलं अनम्रतादृढत्वं च · विवरं पारुष्यरणं स्त्रीवराङ्गं च · यातोऽपकर्षः · धातुनुयातजनितः संकोचश्च · उन्नतिरुत्कर्षो धातुप्रत्यागमाद्दृढता
च · अत्र स्पष्टमश्लीलत्वं ।। ३७ अस्या इति · स्पष्टं · अत्रावतंसपदेनैव कर्णाभरणोक्तावपि कर्णपदस्य कार्णेत्येति व्यंजकतया न पुनरुक्तत्वादिदो
षः ३८ अपूर्वेति अपूर्वो लोकोत्तरो मधुरो हृद्यो यश्चामोदो गंधपुष्पादि परिमलस्तेनामोदितादिशो येस्तथाभूताः महोर्मयः स्वराः शिरसि शेखरस्रग्मालिनः।
किरीटशोभिनः पुरुषा आपपुरित्यन्वयः मदिरामोदेति पाठेपि तया मदिरया आमोदः अत्रापि शिरः शेखरे इति पूर्ववत ३९ विद्रोणेति · हे राजन्

राम·
७३

संमुखांतरे रणमध्येन वदोष्माहृतेन विस्फुरितमित्यन्वयः कीदृशो· विदीर्णौर्विक्षते रभिमुखैरशातिभिः शत्रुभिः करालेयाम्भे भीषणो वी· किंभूतेन दो
ष्मा· धनुर्ज्यायाः किणः प्रहृष्टव्रणचिह्नं तदेव चिह्नं यस्य तथाभूतेनेत्यर्थः· अत्र धनुर्गुणाकृष्टत्वप्रतीतये धनुःपदं· साचाकिणस्य प्रहारकृतत्वप्रतिपत्तये·
४० इत्यावंधेति· यस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य कारागृहे वंधनागारे निर्जितेंद्रेणापि लंकेश्वरेण रावणेनाऽसादावसादप्रयतं स्थितमिति संबंधः· कीदृशो नय
यामीर्घ्यायो वंधस्तेन निस्पंदो निश्चेष्टो भुजो यस्य तथाभूतेन· तथा विशेषतो निःश्वसंतीवक्रपरंपरा यस्य तथाभूतेनेत्यर्थः· अत्र पूर्वोक्तप्रयोजनाभा
वाद्धनुः पदं गुणप्रदाने· ४१ शारोध्वरेति· स्तनद्वयं कर्णेप्राप्तोऽश्वरस्यदर्पितस्य थरिष्ठंगेणालिंगनेन याः विभ्रमस्य विलासस्य प्रतिपत्तये तामिस्त्यलक्षितं तल
सतानस्फुरतामुक्ताहारेणाहसतीवेत्यन्वयः मुक्ता हार एव हाराइत्यर्थः हारे मुक्तः वलावितिविश्वः· अत्रापिरलोत्तरामिश्रत्ववोधनाय मुक्तापदप्रयोगः
४२ सौंदर्येति· हे सख्ये सा वनिता कान्पुरुषान्नाकर्षति न वशीकरोति केव· षट्पदान्पुष्पमालेव· साका· यस्याः सौंदर्यपतनताद्रूपं चास्तीति शेषः तेते
अनुभूता नानाविधा विभ्रमा विलासाः संतीत्यर्थः अत्र निरूपपदान्मालाशब्दादेव पुष्पस्रक्प्रतीतेः पुष्पपदमुत्कृष्टपुष्पत्वे संक्रमितवाच्यमस्ती
ति संबंधः· सामीप्याद्वर्तमानत्वेन निर्दिष्टाः कीदृशाः स्तनाभिः प्रयत्नेन परिशोषिताः· तथा निद्रास्पेतियथैवं प्रतिनोधनीय इत्यर्थः अथ भुवनं अकेशवं
श्रीकृष्णरहितं पांडवैश्चरहितं निर्गताः सोमकाः पांचाला यस्मात्तथाभूतं च यंतः करमीतिशेषः· अथ द्रौः शालिनां वा हशालिनां सृत्रियाणामियं र
णकथा संग्रामवार्ता परिसमाप्यते इतरतस्तं ग्रामः अथ भुवः पृथिव्याः भारः अयेतु· अपगच्छतु· कीदृशः रिपुरूपेण काननेन वनेनातिगुरुर्गरीयान् नित्य
र्थः कालांतरकर्तव्यत्वसंभावनायाः सर्वथैव निरासाय पादमध्ये तुक्तिः अत्र तथा निद्रास्पस्विपयोवं परिबोध्यस इतिप्रतिबोधनएव विधेयत्ववि

श्रांतिर्युक्तानशेषेइतिशापनइत्यपुक्तविधित्वं॰ ३४ वातेति॰ विषधरैः सर्पैर्वाताहारास्तथा जगद्दाश्वास्यएते॰ तिधर्मिष्ठास्तपस्विन इति विश्वासमुक्तं छ
लानिःशेषितं भक्षितं॰ तेपुनर्विषधराः अभ्रसंबंधितोपकल्पिके वतीव्रं त्रयेषां तथाभूतैर्मेघजलबिंदुमात्राहारैरित्यर्थः बर्हिभिर्मयूरैर्यस्ताः तेपिमयू
राः कुरेकठिनस्पर्शं चमूरोस्थिवन्मृगास्यचर्मैव वसनं येषां तथाविधैर्लुब्धकैर्व्याधैः क्षपंनीताइत्येवं दंभस्यइगाश्रयेन धर्माचरणस्य स्फुरितं चेष्टितं विद
त्रपि वाताशनादिव्रतं सर्पाद्यैर्जगदादि भक्षणा यहृतमिति जानन्नपि जाल्मो मूर्खो जनः गुणानीहते दांभिके ष्वितिशेषः ईहते संभावयतीत्यर्थः जाल्मोऽ
समीक्ष्यकारीत्यादित्यमरः॰ अन्येतु॰ दंभस्य स्फुरितं असकलं विदन्नपि जाल्मो जनो गुणानं दंभगुणानीहते चेष्टते॰ अमुमेवार्थमर्थान्तरन्यासेर्द्रढयति
वातेत्यादि॰ अत्रदंभकृतपरहिंसाफलत्वान्नेपि सर्पादीनां आश्वासहेतु वाताहारादिगुणाचेष्टत्वात्कुः अत्रदंभचेष्टापाविधेयत्वेन विवक्षितत्वात्समानस्त्रिःशेषपि
तुं वाताहारः कृतस्तान्यवसितुमभ्रकल्पिकाव्रतं कृतं तान्नरूपं नेतुंचर्मवसनं कृतमित्येवं कुत्कर्मणाभिधातुमुक्तम्॰ केचित्तु वर्मवसनात्रोपकल्पिकाप्रा
नस्यनतोपि च वाताहारस्यतीव्रतरत्वेन कुत्कर्मणोपमासोपुक्त कुलकमेदोतिदुष्कमत्वस्यैवापत्तेरिति १ अरेइति॰ विरहिणां पुरुरवसइयमुक्तिः अरेः
हेसरव॰ नीलोत्पलश्रहंसरवेरसहितो स्पतइंदुवदनाउर्वशीके तिकथयमो हृस्लथपशिथिलीकुर्विति संबंधः॰ कीदृशा॰ रामाणां हृतस्माभरणाश्रलं
काराभूत॰ अनेनपर्ह्विचयाद्वार्तामित्रत्वं धन्यते॰ भमरलानां भ्रमराणांश्रेणयः शारणागृहभ्रतस्मिरकीडायांयाक्रीडातन्छमनः उद्दीपएवमेव करीरं हितादि
घपिबोध्यम्॰ ४३ चरणेति॰ वरणात्रमुपानतात्कृतपरित्राणारहितं भ्यामित्यर्थः अत्रचरणात्रचरणाते॰ तिविशेषणावोधनायपादाभ्यामित्यस्योपादा
नाम्नापुष्टार्थत्वं॰ ४४ चंद्रेति॰ कुमारसंभवेपद्यमिदं॰ लक्ष्मीश्चंद्रं॰ लक्ष्मीश्चंद्रंगतासतीपद्मगुणान्नसोरभादीन्नभुंक्ते नसंश्लिष्टाननभवतीत्यर्थः॥ तत्रोपद्म

स्यासंकुचितत्वात्पद्माश्रिता । दिवा विकसत्कमलाश्रिता सती चांद्रमसी अभिख्यां शोभां न भुंक्त इत्यनुषंगः अत्र चंद्रस्य निष्प्रभत्वं हेतुः उभाभ्युदयं तु प्र
तिपद्यमाप्यम् अत एव लोला चपला लक्ष्मीर्हि संश्रयं चंद्रपद्मौ मयाश्रितौ पीतिमत्राय· न स्यो मयगतगुणशोभाश्रयत्वादिति भावः अत्र हेतोः प्र
सिद्धत्वात्पूर्वार्द्धे निर्हेतुत्वदोषः ४५ मृगेति· मृगचक्षुषं· मृगनेत्रां दीधीङ्· वेवीङ् इति धातुद्वयस्य दृशः गुणवृद्धौ भाजनमनाश्रयः गुणो धैर्यादिः
वृद्धिः समृद्धिः धातुपक्षे गुणाः अदेङ्· गुण इति परिभाषितः वृद्धिरादैजिति परिभाषिता· तयोर्भाजनं· दीधीवेवीटामिति सूत्रेण निषेधात्· तथा क
श्रितं किं अत्यये न निमत्तुल्यः· प्रत्येयस्मिन्न्दैवहतके पुरुषे किं प्रत्यये च संनिहिते सति ते गुणवृद्धी न भवतः । दीधीङिति निषेधात· अत्र वक्तुर्वैयाक
रणत्वात्कष्टत्वगुणः कश्चित् किं प्रत्ययेस्यादिकष्टत्वोदाहरणं· यथा क्विपः सर्वापहारी लोपस्तथा तस्यापीत्यर्थस्य दुरूहत्वात् ॥ हृ· ४७ पदेति· पद
विद्यायां व्याकरणशास्त्रे विशारदं निपुणं त्वामहं पादाद्राक्षं दृष्टवान् तदोपास्वस्यो पाध्यायं गुरुम् अस्मार्थसादृश्यात्तस्य तेन नान् संमर्दं हर्षं च सम्यग
स्याक्षं दृष्टवान्यत्नवानित्यर्थः अत्र वैयाकरणसंबोधनत्वात्गुणत्वं ४८ अंभ इति· अत्र प्रकृततानां कादृर्थे शोभनं यथा स्यात्तथा ... तथा क्रणं तिक्कं क
णानि तत्र आपाणि तद्वद्धूलानि पुंसि ... नि चंचलानि यानि भूषणानि ग्रैवेयांगदादीनि तेषां रवैः शब्दैः अंबरमाकाशं आघोषयंती प्रति ध्वनिमत्कुर्वती·
तथा पूर्वं पीतं पुनःछर्दितं वांतं ... मेव कर्दमः पंकस्तेन घनो व्याप्तो यं प्रांगणं भारतत्र कायस्तत्र घोरं यथा स्यात्तथा उत्तं संतो तत्र ताव्या लोलो वयवो यो
स्तनोन्नयो भारेणाभेरवं भाषणं वपुर्यस्यास्तथा भूताः प्राग्भारेति पाठे प्राग्भारेणा निर्वर्क्षरंसेकर इति कश्चित्· तेन योगा वितिस्तन विशेषणं· अत्र
बीभत्सरसस्यायोग्यत्वात्कष्टत्वगुणः ४९ मातंगा इति· हे मातंगा गत्वस्त्रीतैर्बृंहितैः किमु प्रयोजनमिति शेषः हे जंबुकाः शृगालाः अफले रावं परैः किं·

हेसारंगा मृगास्तथा महिषाः मदं गर्वं किं किमर्थं त्रयः भूपेषु वलवद्दृहितेषु स्थानेषु स्थानेष्वकेन सूराः अपितु सर्वेपीत्यर्थः तथा च मूर्खार्थम
पि नैतदुचितमिति भावः किं तर्हि सार्थकं तत्राह कोपे सदि· कोपस्यारोपेन परिणाया समुद्दाउत्कटा नच्छितास सटाकोटिः केसराग्रं यस्य तथा
भूतस्य भारेः सिंहस्य पुरोग्रे सिंधोरिव ध्वानिनि ध्वनिशालि हुंकृते स्फुरति सति यत्तगर्जितं तत् गर्जितं सोर्थकमित्यर्थः द्वितीयगर्जितपदस्य सा
र्थकत्वविशिष्टलाक्षणिकत्वात्· सकलगर्जितत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वं तु न युक्तं· गर्जितांतरस्याफलत्वेन पूर्वमनुक्तत्वादिति· अत्र सिंह
रूपवाच्योचितार्थाद्दभिधानेकष्टत्वं गुणः ५० रेकेति· विरहिताः पृथक्त्वेसः किलेयमुक्तिः हेरेकवराशोक स्मे पादनुरक्तामशोकोपस्मात्तथाभू
तत्र अनुरंजनं मङ्गयं तस्मात्कृशोदरी कृतगतेत्यन्वयः· वातवालितानां तदग्रशाखां दृष्ट्वा पुनरागतो दृष्टेतीति· दत्तीमनंतरं सूचयितुमितिशेषः वा
तेनावधूतं कंपितं शिरः मुधैव वृथैव अभिध्येवेति यावत् किंकृतश्चालयसि पवनाधूतस्येव शिरः सः क्रोधाद्वा तथाविकंपितत्वेनोक्तिः· मिथ्यात्वसमर्थयति उ
त्कंठेत्यादिना· तस्याः कृशोदर्याः पादाहतिं पादाघातमंतरेण विनाभवतः अयं दत्तयमानः कुचोदयः कुतः कस्माद्धेतोः स्यादिति समर्थयतिशेषः। कीदृशः
पुष्पोद्गमः· उत्कंठया घटमानानां मिलितानां षट्पदानां पादपसमूकस्तस्य संघट्टेन निविडसंबंधेन दष्टाः खंडिता स्तदाः पत्रालीयस्य तथाभूतदूत्यर्थः
अत्र मिथ्याशिरोधूननेनकोपप्रकाशोकष्टत्वं गुणः ५१ शीर्णेति· मयूरकवेः सूर्यस्तुतिरियं· तस्य घर्मांशोः सूर्यस्य एतायोशपः वो युष्माकमंहसां पा
पानां विघातं नाशं शीघ्रं किंदधतु कुर्वंत्वित्यन्वयः· सकः पः विशीर्णा नासा चरणा हस्ता न्व्रणायुक्तैरपघनैरंगैरुपलक्षितान् अतएव घर्घरव्यक्तध्वनि
वदव्यक्तोदावः शब्दो येषां तथाभूतान् पतोः धोधैः पापसमूहैर्दीर्घकालं व्याघ्रातानाक्रांतानजनान् उल्लाघयन्नीरोगान् कुर्वन् घटयतिः अर्थात् घ्राणा

दिभिरंगैः संबध्नाति । कीदृशस्य घर्मांशोः अन्तर्हृदये हि गुणानां बहुलाद्यनानि विडायाघृणात्कृपातस्त्रिग्मानदापन्नानि निर्विघ्नाविघ्ननाशिकाः त्रिर्थ्यं वसा यो यए
वं बध्नाति । कीदृशस्य घर्मांशोः अन्तर्हृदये हि गुणानां बहुलाद्यनानि विडायाघृणात्कृपातिमिरपद्यनेति पाठे कृष्णविषय इत्यर्थः । घर्घरस्फुचलद्धारिधा
नइति विश्वः । उल्लाघो निर्गतो गदादित्यमरः । अत्रानुप्रासे कपरतयानीरसत्वात्कष्टत्वं न गुणो न का दोषः । परयेनेति । सर्वदः सर्वप्रदः माधवः श्रीकृष्ण
स्त्वां पायादित्यन्वयः । पंकः अभवेन निःसंसारिणा येन अनः शाकटं ध्वस्तं पादेन पर्यस्तं बलिं देसं जयतीति बलिजित तस्य सकायः पुरा अमृतमथनावसरे स्त्री
कृतः केटभी कृपतां यापितः यस्य उद्वृत्तस्य कालियभुजंगस्य हंता । रवे शब्दे ब्रह्मणि लयो यस्य सः अगराणां बलं यः मंडलं यत्र तद् रबलं यचक्रं उद्वृत्त भुजंगह
न चन्द्रस्येति वा । अंशी घ्रे च चक्रं गोइ इति विश्वः । अगं गोवर्द्धनगिरिं गां पृथ्वीं च वराहावतारे धृतवान् । यस्य अमराः शीर्षिं नमथ्नीतीति शशिमत् सकृत्त
च्छिद्रोहर इति स्तवनीयं नाम अर्हः अंधकानां यादवानां क्षयस्य द्वाख्ययापि तासकर्तेत्यर्थः । शिवपक्षे तु सर्वदा उमाया धवः । शिवस्त्वां पायात । सकः ध्वस्तो
मतो भवः कामो येनैवं भूतेन येन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा त्रिपुरदाहकाले स्त्री कृतो बाणतां प्रापितः उद्वृत्तभुजंगो हारवलयानि यस्य सः यो गंगां शिर
सि अधाइपत । यस्याः शिरः शशिरः शशिमत चंद्रयुक्तमाहुः अमराः हर इति स्तुत्यं नाम चाहुः अंधकासुरस्य क्षयकरो नाशक इति । योवर्हिपत्रप्रिय इति
पाठे बर्हिपत्रं मयूरपिच्छं तत्प्रियः कृष्णः । शिवस्तु बर्हीयत्रं वाहनं यस्य स्कंदस्य तत्प्रिय इत्यर्थः । एवं इष्टभुजंगहेति पाठे इष्टो भुजंगहा गरुडो यस्य सः कृष्णः
। शिवपक्षे तु सुगममेव । अत्र कृष्णपक्षे शशिमत्सदस्पराहो अन्नप्रयुक्तत्वं क्षपयपदस्य च गरहे निहे निहतार्थत्वं न दोषः श्लेषनिर्वाहकत्वादिति परेक
रिहतेनेति । साधनस्य सेनायाः अन्तर्मध्ये प्रविश्योपसर्पन् गच्छन् पुंसो ध्वजः केतुर्विराजते इत्यन्वयः अन्तः कीदृशे । संबाधे । नाराचाद्भिः संकटे । क

७६

76

रिणां हस्तेन शुंनेन विलोडिते विस्फारिते इत्यर्थः अत्र साधनस्य स्त्रीवरांगस्यांतर्मध्ये प्रविश्योपसर्पन् गतागतं कुर्वन् पुंसो ध्वजो लिंगं विराजते · की
दृशे ततः संबाधे संकुचिते · कथं तर्हि प्रवेशस्तत्राह · करिहस्तेन · तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्यमा पृष्ठतस्तयोः · करिहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदैरि
ति परिभाषितेन विलोडिते विस्फारित इति गुप्तोऽश्लीलार्थो द्व्यर्थैः पदैः पिशुनपेशलरहस्य वक्त्रितिकामशास्त्रेणामुरतां रंभोपप्रक्रवार्तायाममिमत
त्वादुराः ५४ उन्नानेति · उन्नानच्छूनो जातशोफश्वयथो मंडकस्तस्य पाटितं विदारितं यदुदरं तस्यांत्रिभेतनुल्ये हृदिनिक्रितैस्तीव्रशेफो निरूपे कस्यकृ
मिभिन्नस्य सक्तिरासक्तिर्जायते तदा सक्तः कृमिरेवेत्यर्थः अत्रत्रांतिकथायां जुगुप्साश्लीलं गुरुः ः ५५ निर्वाणेति निर्वाणी संवरणो सूत्रधारो क्तिरियं ·
श्रीरणं प्रशमान्निर्वाणाः शांतो वैरमेव दहनोऽग्निर्येषां तादृशाः पाडुतनयाः पांडवा माधवेन कृष्णेन सह नंदंतु तथा कुरुराजस्य भतराष्ट्रस्य सुता दुर्यो
धनादयः सभृत्याः स्वस्था निश्चिंता भवंतु · कीदृशाः · कुरुराजसुताः रक्ताःऽनुरक्ताः प्रकंषेण साधिता भूर्यैस्तादृशाः क्षतो निवर्तितो विग्रहः कलहो यैस्तथाभू
ताः · अत्र प्रशमात नाशात · रुधिरशोभितभूमयः खंडितशरीराः स्वर्गस्थाः इत्यमंगलाश्लीलं भाव्यर्थसूचकत्वात् ग्राम्यमः ५६ इष्विति · राजानं प्रति कवेरु
क्तिः भो देव संप्रत्यधुना आवयोः सदनं गृहं सममिमित्यन्वयः त्वत्तो धनलाभानंतरं नसममिति संशतिपदाभिप्रायः सामम्येव श्लेषेणाह · इष्विष्वसादिना पृथ्व्यनि
मप्रतिकारनं स्वरस्य सुवर्णस्य पात्रे शोपत्रत द्राजगृहं · कविगृहं तु पृथुकानां बालानामार्तस्वरस्य पात्रे स्थानं · भूषिता निःशेषाः परिजना यत्र तथाभूतं
राज्ञः · कवेस्तु मुषित उषितः भूषणा यानि निःशेषपरिजनो यत्र तादृशं · तथा विलसंतीभिः करेणुभिर्हस्तिनीभिर्गहनं व्याप्तं राज्ञः · कवेस्तु विले विवरे सीदंति ते वि
लसत्का मूषकास्तेषां रेणुभिर्गहनं व्याप्तं · ववयोरभेदात यद्वा · विलसतकं जलं रेणुश्च ताभ्यां व्याप्तं च अत्रोक्तं विशेषणानां योग्यतया ततत्सदृशानुकू

राम्

७६

लार्थनिर्णयाज्ञस्तुतिनिर्वाहकतया संदिग्धगुणाः ५७ आत्मेति· श्रीकृष्णं बंधनोपगतं दुर्बोधनं अक्रूरात् । किं तु पाधितो वासुदेवस्वरूपं न जानातीति ए
वं तं स हृदे वं प्रतिभीमसेनस्य प्रयुक्तिः· मोहेनाज्ञानेनांधो वस्तुतत्वप्रतिपत्तिरहितो यं दुर्योधनस्तममुं श्रीकृष्णं पुराणमनादिं देवं परमात्मानं कथं
वेत्ति जानातीत्यन्वयः· तं कं· यं श्रीकृष्णं आत्मारामे ते प्रसाहृते द्विया: संतस्तदेकताना भवंति· आत्मैव वा आराम: क्रीडास्थानं येषां तथाभूता यो
गिनः । निर्विकल्पे भेदावभासशून्ये समाधौ योगे विहिता रतिः आसक्तिर्यैस्तादृशाः ज्ञानी तेनैकादात्मसाक्षात्कारद्वारा छिद्यरितो नातिः । तत्तमो ग्रंथिर्ज्ञा
वग्रंथिर्यैस्तथाभूताः सत्वगुणोत्कविश्रांताः संतो यं वीक्षंते पश्यंति· एवं विधानामेव वेद्यत्वे हेतुगर्भं पदसंदार्थविशेषणं तं तमसां स्पोति बांवायरक्षाद्दर्तमा
नमिति· रज्ञात्तमोऽभिभूते रलभ्यो मित्यर्थः अत्र वक्ष्क्षो श्रोत्रो वितततयाऽप्रतीतुं गुणाः ५८ षडधिकेति· मालतीमाधवे कसालकुंडलाः यां स्वयं परामर्शोऽयं
सः शक्तिभिर्नानेच्छादिकृतिभिर्वा त्मादिभिर्वा पणि द्रोपु क्रो: तएव तासां नाथ ईश्वरो जयतीत्यन्वयः· सकः यः षडधिकानां दशनाडीनां मिडादिषोडशनाडी
नां यच्चक्रं मणिपूराख्यं तन्मध्ये स्थित आत्मा स्वरूपं यो नीरूपं यस्य तादृशः हृदिविनिहितरूपः हृदये चिंत्यमानस्तद्विदां तथाध्यायतां सिद्धीः निमाघाद
दातीति तथाभूतः· पुनः कीदृक् अविचलितमनोभिः स्थिरांतःकरणैः साधकैर्मृगयमाणोऽन्विष्यमाण इत्यर्थः अत्र वक्तुस्तस्याप्यगुणत्वं ५६ फुल्लकुरमि
ति· विदूषकालभंजिकायां विदूषकोक्तिरियं· पुष्योत्करकलमभक्तनिभं वहंति ये सिंदुवाराविटपा मम वल्लभा ते येनालितस्य महिषीदधः सदृशास्ते किं च मु
ग्धविचकिलप्रसूनपुंजा इति संस्कृतं· कूरशब्दो भक्ते देशी· कलमाः शालयस्तदोदहनतुल्यं पृथोत्कर येवहंति ते सिंदुवाराख्याः विटपाः शाखाममवल्लभाः
प्रियाः शालोदनसदृशत्वं प्रियत्व बीजं· येनालितस्य वस्त्रनिर्जलीकृतस्य महिषीदधः सदक्षाः सदृशाः । किं चेति समुच्चये ते पि विचकिलप्रसूनस्य म

७१
77

ह्रिकाणुष्यस्य पुंजाम वल्लभा रत्यनुषंगः अत्र विदूषकोक्तौ ग्राम्यत्वं गुणः ६० गाटेति अमरूकवेरिदं पद्यम् सखीं प्रति कस्यचिदुक्तिः गाढालिंगनेन
खर्वीकृतकुचा चासौ प्रोद्भूतरोमोद्गमा तथा सांद्रो घनो यः स्नेहरसोऽनुरागस्तस्य रसस्तस्यातिरेकेणाधिक्येन विगलत् श्रीमतो नितंबस्याम्बरं वसनं यस्याः
सा तथाभूता हे मानद मा प का मां मा पीडयेति शेषः मां अतिमात्रं यापयेति शेषः अलं पूर्यतामित्यक्षरोल्लापिनी क्षामा कृशांगी क्षामेत्यक्षरविशेषणं वा
एवंभूता प्रिया निश्चलतातिशय्या तत् सुप्ता किं नु स्वापादिकृतचेष्टया अपि विरहमभिप्रेत्यात् मृता नु किं मित्रत्वेनानवभासमभिप्रेत्याह मे मम मनसि
लीना जतुकाष्ठमायेन संवद्धा किं स्वित् सत्यनुषंगः तथाभूताया अपि पृथक्कर्तुं त्राकत्वादाह विलीना नीरक्षीरवदैकमायत्ता नु किमिति अत्र पीडयेत्या
दिक्रियापदन्यूनतारसातिरेकव्यंजकतया गुणः ६१ तिष्ठेदिति विक्रमोर्वशीये पुरूरवस इयमुक्तिः सा उर्वशी कोपवशात् प्रभावेनांतर्धानविद्यया पिहि
ताऽपि न हि तावत्रैव तिष्ठेत् इति वितर्कः एतदुत्तरं नैतद्युक्तं पततिद्रागीयमयस्मात्सा उर्वशी दीर्घं चिरकालं न कुप्यति स्वर्गोपस्वर्गं गंतुं नु समर्था च भा
ववचनादिति च तथा उत्पतिताउड्डीना भवेत् अस्या मनः पुनर्मयि पक्षे हर्ते नाद्य सरसं तेनैतदपि नेति शेषः मद्वेदिस्मनंतरं नैजयत इति शेषः पुरस्तोऽपुनः
शाब्दार्थानन्वयप्रसंगात् सेयमपुरोवर्तिनी च तां प्रियां हर्तुं विबुधद्विषोऽसुरा अपि न शक्ताः ।। किमुतान्ये सा वा स्ततं नयनयोर्गोचरं भावप्राधान्याद
गोचरत्वं याता प्राप्तेति कोऽयं विधिः प्रकारो दैवं वा वर्त्तत इति शेषः अत्र दीर्घमित्याद्युक्तेः वाक्यार्थावगमेनैव पूर्वस्य वाध्यत्वावगमान्न्यूनत्वं न दोषः ६२
पदं च नेति वंचनायां प्रतारणायां माहिता स्या प्रितामतिर्येन सः कार्येऽनृत्सवतत्परः खलजनो वक्रचाटुगर्भं प्रियवचनमिश्रं यन्न हनकं मिथ्याभू
तं ब्रवीति तस्य अवेरोन विदंति न जानंतीति न किंतु विदंति कथं तर्हि ता त्वाप्युतीत्यत आह अस्य खलस्य प्रणयं चाटुभाषणादिरूपं वृथा कर्तुं न पारयं

राम ७१

तिन राकुर्वतीत्यर्थः। अत्र द्वितीयस्य न ञ्द्वयप्रयोगे नोक्तार्थकत्वे विसाधव एव ज्ञानं तीर्थ्यप्रयोगमप्यवच्छेदपरत्वाद्गुणत्वं ६४ वदवदेति। रणादागतं वा
रं प्रतिसेवामि नः प्रश्नः न हन्त सा गुप्तरं तव स्मीति जल्पं निन्त्यन्वयः पुत्रे मृते सति चित्रं विचित्रं हा हेत्यत्रो दीपदिति नं वधः। अत्र क्रमेण हर्षभीतिवि
स्मयविषादव्यंजकत्वादधिकपदत्वगुणः ६५ सितेति। हे विभाकरणाकारस्यर्यं तुल्य धरित्रीपालक राजन् सितकरस्यसंबंध्येतत्किरणस्य चंद्रस्य करः कि
रणास्तद्वद्रुचिरा विभा कांतिर्यस्याः सा कीर्त्तिस्तथा यो रूपकमलापरा कमललक्ष्मीर्लक्ष्मी स्वतव वैवास्ति ना— स्यास्तीति शेषः। यन्नु यो रूपमेवाधिष्ठानमभूत
कमलं यस्याः इति लक्ष्मीविशेषणत्वे नव्याख्यानं तद् एव तस्य वक्ष्यमाणत्वात्। मत्वर्थीयाच्च प्रत्ययेन कमलवतीति द्वितीयकमलायदार्थंगीकारे त्वे
वं मपिशकं वक्तुं ६५ तालेति नदाजायंते गुणाः पदानि सहृदयैर्गृह्यंते रविकिंरणानुगृहीतानि भवंति कमलानि कमलानि स्यासमात्पूर्वमेतत्। अत्र
द्वितीयकमलपदस्यार्थांतरसंक्रमितवाच्यत्वेन व्यंजनोपयुक्तत्वाद्गुणत्वं ६६ जितेंद्रियत्वमिति। गुणाधिके गुणोत्कर्षे। अत्रापि कारणमाला निर्वा
हकत्वाद्गुणत्वं। पदांतरेणानुवादे भेदप्रतिभासात् ६७ मम्मीति। मम्मा प्रहर्तारेवो निरंकुशोऽथ विवेकरहितो पितृत्वमपित्वपिपुनः प्रतीहि मक्किं न
प्रस्मरिष्यामीति संस्कृतं। उम्मीति पाठे भवामीति। रोहोइत्यरे होइति पाठे रे खदति रे खामर्यादा। नत्रिंपुसंस्मि मीतिपाठे न त्रिं चिंता। प्रमोक्ष्यामीति। कौमं
प्रति यो वनस्येप मुक्तिरितिकेचित् मलयानिलादि सहचारसंपन्नो कामं प्रतीयंतन्त्, लोक्तिरित्यस्ये। गुणं प्रति शिष्यो क्तिरित्यपरे। अयहत्तितास स्मारेर
वायेनसः निरंकुशोऽनुरोधशून्यः त्वपि पुनर्भक्तिं चितां वा त्वत्प्रेपि न प्रस्मरिष्यामि विस्मरिष्यामि त्वं प्रतीहि विश्वसिहीत्यर्थः। अत्र त्वं प्रतीहीतिवाक्यग
र्भितत्वे दृढप्रसपार्थतया गुणः ६८ सखीडेति। नवसंगमे आद्यसमागमे प्रणयशालिनी पार्वत्या दृष्टिर्वो युष्मान्शिवाय कल्याणाय स्तकीदृशी

न्या१

७८
78

दपितानने सव्रीडा प्रथमदर्शनाल्लज्जावती· मातंगचर्मरूपेणवोवस्त्रे सकरुणा· मातंगवधस्यस्याशोकोदयात्· भुजगे सर्पेण त्रासहिता· अमृतस्यंदिनि
चंद्रे विस्मयरससहिता॥ अंतरिक्षगामितया दुर्लभस्य ललाटे दर्शनात्· जह्नुसुतागंगया त्वत्कर्मके तत्कर्तृके वा अवलोकनविधौ सतीति सप्तमी· तेन
तस्याईर्ष्यालित्वनत्वे। लाभः कपालस्फोदरोगर्भेदीना· मतिस्थानं तद्दर्शनात् अत्र व्रीडादिव्यभिचारिणो वाच्यत्वं दोषः ६९ नामिति· तां नायिकां नेत्रयोर्गो
चरे कृतचतोस्य कोप्यनिर्वाच्यो निर्वृतरोयनो रसः अजायतेत्यन्वयः कीदृशीं· अनंगस्य जये मंगलसंपत्तिरूपां। किंचिदुच्चे भुजमूले कुचसंधौ लोकितां दृष्टामि
त्यर्थः अत्र रसस्य स्वशब्दवाच्यत्वदोषः ७० आलोक्येति एषप्रियः कोमले कपोलतले मिषिक्तः एव पुलकादिचिह्नैर्व्यक्तो योनुरागस्तेन सुभगां अत्र अभिरामा
रसरागियामूर्तिर्यस्यास्तां दृशीं नायिकामालोकयन् भृंगारस्य सीमनि तरंगितं अविच्छिन्नखेलनं आतनोतीत्यन्वयः तथा खेलने हेतुगर्भविशेषणमा
ह· बाल्यमतिहृत्यातिक्रम्य विवर्तमानः पुलककटाक्षादिभिश्चेष्टमानः इत्यर्थः अत्र विशेषतः शृंगारपदवाच्यत्वं ७१ संप्रहारेति संप्रहारे युद्धे प्रहरणो
द्यतयोः परस्परं ये प्रहारास्तेषां समरणात्कारैरुत्ताटृशशब्दैः करणगतैस्सस्यप्रहृतवीरस्य कोप्यनिर्वचनीय उत्साहो ऽभूदित्यन्वयः अत्रोत्साहस्य स्थायिभाव
स्य वाच्यता ७२ कर्पूरेति· तस्यपूर्णः सा नायिका नयनावनेने नेत्रप्रसारणाभूमौ नेत्रगोचर इति यावत् अभूदित्यन्वयः कीदृशी लीलया शिरः संबंधिनें
शुकस्य योनिवेशविशेषस्तस्यहृत्स्याकारणेन व्यक्तात्तनयोरुन्नतिर्यस्यास्तथाभूता कस्मिन्सति· कर्पूरधूलिवत् धवलेन द्युतिपूरेणाधौतं प्रक्षालितं दिशां
मंडलं येन तथाभूते शिशिररोचिषि चंद्रे सति· तेनोद्दीपनप्रकर्षः। अत्र पुनिः शृंगारानुभावः कष्टगम्यः ७३ परिहरतीति· वत खेदे विषमा दशा विरहावस्था
अस्या देहं प्रसभं हठात् इति एवंप्रकारेणा परिभवती प्रत्र विभावः कष्टगम्यः शोकेप्येवं भावात् ७४ प्रसाद इति मानवती मालतीमाधवस्येयमुक्तिः हे प्रिये प्रसा

व१

रा म०
७८

देषत्वाभवेत्यर्थः मृदं हर्षप्रकटपरुषं कोपं संत्यज अमृतमिव नेत्रवचः शृण्वंति शुष्यमाणानि अर्थान्मम अंगानि सिंच तु:सौरभ्यानां विधानसाकर्तुं रुषं त्य
गामभिमुखं स्थापय· मुग्धे विवेकरहिते गतः कालरूपो हरिणः प्रत्येतुं पुनरावर्तितुं न प्रभवति शक्नोतीत्यर्थः हरिणत्वारोपेण चपलत्वं ध्वन्यते· न च शृंगार
प्रतिकूलस्य शांतस्य विभाव इति दोषः ॥७५॥ निकुंज इति निभृतरमणालोचनपथं पतिते गुरूणां मध्ये सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूरि
ति शेषः· निभृतरमणो गुप्तकामुके गुरूणां मध्ये लोचनमार्गं पतिते सति सकलस्य गृहकार्यस्य परित्यागे हृदयं यस्यास्तथाभूता वधूस्तेन सदा वनगमन
मेवेच्छतीत्यर्थः अत्र विन्नैर्व्याजं न गमनं सकलपरिहारको शांतानुभावत्वेन प्रतिभासः इंधनानयनादिव्याजोपनिबंधे तु न दोषः ॥७६॥ औत्सुक्ये
नेति· नवे संगमे हसतो हरेणाश्लिष्टा सत्येव संरोहत्पुलका उद्गतरोमांचा गौरी वः शिवायास्तु· कीदृशी· दयितसमीपगमने औत्सुक्येन द्रुतत्वरा· सहभ
वा सहोत्थया स्वाभाविकयेतिपावलितहिया लज्जया प्रत्यावर्तमाना परावर्तमाना· पुनस्तैस्तैस्तत्कालोचितैर्वधूवधूजनस्य वचनैरभिमुखं संमुख
त्वं नीता प्रापिता· तथा अग्रे चरं दृष्ट्वा आत्तो गृहीतः। साध्वसरसो भयरसो यया तथाभूतेत्यर्थः अत्रौत्सुक्यस्य संचारिणो वाच्यता न दोषः असाधारणात्र
भावाभावेन तच्छब्दत्वासंभवात्· अत एव दूरादुत्सुकमित्यत्रापि औत्सुक्यमेव शब्देनोपात्तमिति दिक् ॥७७॥ पांडुक्षाममिति· हे सखि तव पांडुक्षामं वद
नं सरसं अत्र स्मरसहितं तं निरालसं वदृ दर्पं अलसं आलस्ययुक्तं वपुश्च हृदं तः क्षेत्रियं रोगमावेदयतीत्यन्वयः क्षेत्रियः देहान्तरचिकित्स्यो असाध्यरोगः सर्व
शरीरव्यापि पीडाजनक इत्यन्ये प्रत्येक्षिप्तं क्षेत्रं जनितरोगं परदारास्तेपि च· अन्यदेहचिकित्सार्हाः साध्यरोगे च जायत इति विश्वः ॥७८॥ सत्यमिति अत्रांगनापाश्र
यांगभंगः कठासस्तद्वल्लोलं अस्थिरं· तथा च रामादीनां रमणीयत्वेपि जीवितस्य भंगुरभयात् तस्यापेक्षाणामनुरूपादिमत्वमेवेति शृंगारबाधेन शांतेपर्य

वसानमितिन विरोधः ७९॥ म्रदेत्तु दिग्धानिति· पुष्ठेयतिता वीरादेवत्वलाभेन विमानपर्यंकतले निषण्ण उपविष्टः संततत्तदानीं ललनानामप्सरसा
मंगुलीभिर्निर्दिश्यमानानात्मदर्श्यमानान्स्वदेहान् रणपतिताः कुतूहलाविष्टतया आश्चर्याविष्टतया अपश्यन्निलयन्त्वयः· कौतुकहेतुगर्भीकृतिक्रमेणाक
र्मकर्त्तं विशेषणान्माह भूद्रेरिस्वस्रादिभूसंबंधि रेस्रुनाव्याना नवनवानां पारिजातमालावांरजोभिः परागैर्वासितानि सुरभीकृतानि वाङ्कोर्मिध्मान्यंतरा
लानियेषां ते· शिवाभिः क्रोष्ट्रीभिर्गाढमालिंग्यमानान्स्वदेहान्· सुरांगनाभिरप्सरोभिराश्लिष्टं भुजयोरंतरालं वक्षोयेषां ते· सहधिरैः क्रव्यभुजां मां
सादीनां स्वमानां गृध्रादीनां स्फुरद्भिः पक्षैः पवीज्यमानानात्मदेहान्· चंदनवासिसेकैः सुगंधिः कल्पलतोत्थैर्द्रुकूलैः स्वर्द्रुवस्त्रैः संवीजिता वीराः अत्रय
जितस्वदिहसुरांगनालेपनपेशीभिरस्य शृंगाररयोर्मध्ये वीरस्य निवेशान्न विरोधः ॥८०॥ अपंमितिव्याख्यातं प्राक्· अत्र स्मर्यमाणाच्छृंगारस्य करुणो
द्दीपकतया तदंगत्वान्न विरोधः ॥ दंतेति· अपत्यं प्रसूयत इत्येव भोक्तुमुद्यतायै सिंह्यै तदपत्यदयया स्वांगमर्पितवंतं जिनं प्रतिकस्य चिदुक्तिरियं· हे जिनभू
वतः शरीरे रक्ते रुधिरे मनोपमा तथाभूतयैव अनुरक्तमनसा मृगराजस्य सिंहस्य वध्वैव मृगजातीयराजवध्वा दंतक्षतानि करजैर्नखैर्विपाटिता
नि विदारितानि च दत्तान्यर्पितानि जातस्पृहैर्देवैर्मम त्वेवं विधाभूयासुः तज्ज्ञातामिलाषैर्मुनिभिरप्यवलोकितानीत्यन्वयः कीदृशे शरीरे परपरित्राणाह
र्षसोद्भिन्नाउद्धतासान्द्राः पुलकारोमांचा यत्र एवंभूते· पक्षेऽनुरागात्तथाभूते· अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषे शृंगार उपमानभावेनांगं ८१ क्रामंत्यइ
ति· सज्जो नं प्रतिकवेरुक्तिः हे राजन् अस्त्र पुनात्वद्वैरिनार्यः भीत्याभयेन भर्त्तृकरेषु अवलंबिताः करायामि त्वादृशो भूत्वा दावाग्निं परितः दावानलस्य सं
मंततोभ्रमंति· पलायनवनेप्यत्युत्तानैः उत्क्षिप्ते· पुनरप्युपजायमानो विवाहो यासां ताइवेति तत्रापि भर्त्तृकरंगृहीत्वाग्नेः परितो भ्रमणात्· कीदृ

रुपः॥ दर्भाङ्कुरैः क्षतानामः कोमलाङ्गुलिभ्यो गलद्रक्तं येषां तैः पादैः सदर्भाः स्थलीरपरामुद्देशान् क्रामिता लङ्घयन्त्यः यान्तिस्म यावत् कोलाक्षारस्रोपेषु
तथाभूतैरपि चेत्युत्प्रेक्षाविवाहोत्प्रेक्षासमर्थनाय· एवं सदर्भा इत्यपि· तथा गलता बाष्पाम्बुनाऽश्रुजलेन धौतं प्रक्षालितमाननं यासां ताः· विवाहे
पिधूमादश्रुनिर्गमः अत्र प्रधानभूते राजविषये रतिभावे ह्यावपि करुणशृङ्गारावङ्गमिति न विरोधः॥८२ एहीति· एहीत्यादिप्रकारेण गारुपग्रहा
क्रान्तैरर्थिभिर्याचकैर्धनिनः क्रीडन्तीत्यर्थः अत्र एहीति क्रीडन्तीति रीत्या सर्वेषां प्रधानभूतक्रीडान्वयादागमनगमनयोर्न विरोधः ८३ क्षिप्त इति· अ
मरुकवेरिदं पद्यं· सः॥ त्रिपुरदाहकालीनः शंभुसंबंधी शराग्निर्वो युष्माकं दुरितं पापं दहत्विति सम्बन्धः सकः यः आर्द्रापराधः अभवहितापराधः कामीव
हस्तयोरवलग्नः सन् साश्रुनयनाभिर्नीलोत्पलाक्षीभिः सहिते नेत्रोत्पले यासां तथाभूताभिस्त्रिपुरयुवतिभिः क्षिप्तः प्रक्षिप्तः तथा प्रसभं बलात् अंशुकान्ते
वं स्पृशन् आददानो गृह्णन् अभिहतस्ताडितः तथा केशेषु गृह्णन्त्रपातः चरणयोर्निपतितः संभ्रमेण भयेन आदरेण च नेक्षितः तथा आलिङ्गन् अवधू
धूतः क्षिप्त इत्यर्थः अत्र यथा पूर्वकामुकः कराग्रं गादिकमकार्षीत् तथा संप्रति शराग्निरित्युपमानतया शृङ्गारपरिपोषितेन करुणेन भगवतः शंभोः प्र
भावातिशय एव प्रकर्षमानीयत इत्यनवद्यम्॥८४ इति श्रीमत्सद्वाक्प्रमाणमिश्रतत्सदुपाध्यायश्रीरामभट्टात्मजवैद्यनाथसूरिविरचितायामुदा
हरणचन्द्रिकायां सप्तम उल्लासः॥ अपसारयेति· हे आलि घनसारं कर्पूरं अपसारय दूरीकुरु हारं दूरय दूरीकुरु एव कुरु· अविरतं निरन्तरं विषमिव तीव्रं यथा स्या
देवं विसर्पति विविधप्रकारेण सर्वाङ्गीणं संचरति· अत एव प्रमाथी लोमकारी निर्धूमो विधुतः संधुक्षितः यावकवज्ज्वलति· तत अगरीयानुत्कर्षकाष्ठां
गतो ज्वर इव प्रसङ्गं हि नास्ति पीडयतीति विभिन्नधर्मा मालोपमा: अतो हे तोरितो मनोरगान्मां त्रातुं तातो दिकं न प्रभवति शक्नोतीत्यर्थः निर्धूममि

ति पाठे विधुतं इति क्रियाविशेषणं २ चित्त इति · विरहिणा उक्तिः । चित्ते चमत्करोति नन्दयति स्नातुं तोषु शय्यासु लुठति विसर्पयति दिग्धु खेषु वचनेव
र्त्तते प्रवर्त्तते काव्यबंधे ध्यानेन नन्दयति क्षणांतरं न तु प्रगल्भेति संः न खलु तूर्णं चर्मे चिरं दृति प्रसिद्धं तद्दृशा चरतीत्यर्थः इत्यन्ये · गाढं लग्ने त्यपरे · गुणे
षु नन्दयति पपर्यवसानं न प्राप्नोतीत्यर्थः नहीयत इति केचित् · शय्यासु लुठनं दिक्षु विसर्पणं च भावनया स्वस्मोद्भूमीत · विसहृदीति पाठे चे विक
सति प्रकाशत इत्यर्थः वचने वर्त्तते वर्त्तते से ववचन विषयी भवति काव्यबंधे विषये व विषयी भवति तथा ध्यानेन नन्दयति सदा तद्विषयी भवती
त्यर्थः वचने वर्त्तते उपदेशं गल्लाति · उपदिष्टे च काव्यबंधे प्रवर्त्तते इति महेषाः ३ मित्र इति · संध्याकालीन चक्रवाकचेष्टा वर्णनं · मित्रे सूर्ये सुहृदि
च स्थाप्यगमवार्ता के देशे गते सति सरोरुहवने वहानने मुद्रिते अवचसि च नाम्यति लापयति शोकान्न प्यमाने च भ्रमरे षु क्रंदत्सु तारस्वरं श
द्वायमाने षु रुदत्सु च दयितया आसन्नं युक्तं सारसंपत्तिं गुरो ग्रेवी क्ष्य वियोगिना चक्राह्वेन चक्रवाकेन विसतन्तमाना स्वादिता नवो झिता सक्ता
· केवलं निर्गच्छतो जीवस्यार्गलेव वक्रे निहिता इत्यन्वयः । वियुक्तं दंत्रा नवसंयुक्ते दर्शनस्यापि विरहोद्दीपकत्वाद्भयप्रदर्शनं · अत्र विप्रलंभे जीव
निरोधोपेक्षा अनुपकारिका · ४ स्वर्गेति · वरवर्णिनी उत्तमांगनैव अतेनैव मानुषेणोव देहे न स्वर्गप्राप्तिः ननु दिव्यदेहे न स्थान विशेषप्राप्तिः अस्या
स्ततो ह्युत्कृष्टत्वात् तदाह अस्या रदच्छदसाधारस्य रसः सुधां मक्षरोतीति तरां अतिशयेन तिरस्करोतीति ५ अनंगेति · अनंगस्य रंगो नर्मस्थानं तस
देशं आनतांग्या मदनुभवैकगोचरं मंगंभंगीभिर्विलासवल्गैस्त्यांगीकृतं स्वयमादरेण गृहीतं यथा अंगीकारप्रकारेणेतामांपः पूनां स्वांतानि चित्रानि
शंतान्यपर विषयचिंतनानि येषां तथाभूतानि सहसा कुर्वतीत्यन्वयः ६ परिज्ञानमिति · इदं विस्मिता: कमलिन्याः यत्रात्मां न्यायवंतं लसः कुशांगाः संतायं

वियोगजातं यं वदति कथयतीत्यन्वयः कीदृशं · पीनयोस्तनजघनयोः संगादुभयतस्तनुमध्यस्थानयोः परिम्लानं · स्तनजकायशयना ततथानतोः
कृशाया मध्यस्य परिमलनेन संघर्षणप्राप्ययगत्वं तन्मध्यभागे हरितवर्णं तथा श्लथा निर्वलितया शिथिलाया भुजलतायास्तस्याः क्षेपे वलने स्थव्यस्तो
ऽन्यथाभूतो न्यासो रचनापरस्य तथाभूतं · इच्छापूर्वकत्वात् तदभावात् क्षेपवलनयोर्भेदः श्लथेनाक्षेपेणाभिघातेनया निचलनान्मृदुत्वेनानीत्यर्थ इति के
चित् ७ मन्थेति · रणस्थाने दुन्दुभिध्वनिं कृत्वा भो मत्स्येन स्मायं भवत्सु अथ शब्दायमानो दुन्दुभिः केन ताडित इत्यन्वयः कीदृशः मन्थो मथनं तेनायस्त
मांदोलितं पदार्णवस्य अमृतेन स्नुतं यान्तं कुहरं गुहा यस्य तादृशस्य चलतो मंदरस्य गिरेर्ध्वानिव ध्वनिः स्तुतीति पाठे अमृतैः स्रुताकुहरे प्रचलनयो
मंदरध्वानइत्यर्थः कोणो वादनदण्डः तदभिघातेषु सत्स्वपर्वदामेरीणा तसहस्त्राणि टक्काशतशतानि चः एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघातः स उच्यते इ
ति प्रतिभाषितं कोणाघातेषु सत्सु तदन्तर्गतो यं गर्जः सोः प्रलयकालीनाया घनघटाया अन्योन्यसंघट्टबद्धं डोडारूपादित्यर्थः कृष्णायाः प्रयाः को
धस्याग्रे वर्तमानो दहनः प्रज्वलपुलकत्वात् क्रूरकुलस्य निधनं द्रव्यतदर्थं मुखात् तद्रूपो निर्घातसहितो वातः · मेघानां वातानां चान्योन्यसंघट्टजश्च
डध्वनिर्निर्घातः । तथा नृसिंहस्य सिंहनादः प्रतिरसितस्य प्रतिध्वनेः सखा सदृश इत्यर्थः ८ प्रोतेति · वीरचरिते वैतालिकस्येयमुक्तिः एतद्रीमं कुंभकर्ण
स्योत्तमांगं शिरो वितत्या काशाशा व्यिपततीत्यन्वयः कीदृशं कंधरां भ्रमाजं अत्र तत्प्रविशनां महतां सत्वा रात्ता दृशा वेः काकुत्स्थवीर्यस्य श्रीरामचन्द्र
पराक्रमस्य स्तुतिमिव कुर्वत् कुर्वाणं तथा प्रोटस्य महावेगप्रयुक्तस्य छेदस्य तद्रूपेणोच्छलनस्य रयेण वेगेन भवत्याः सेहि केयस्य राहोरूपघातत्रास
तेनाहृष्टेष्वेत्तिर्यक्वलितो वक्रतया संस्थापितो रयो येन तथाभूतेनारूपेणेदं ईक्षमाणं दृश्यमानमित्यर्थः ९ इति श्रीमत्स्यदवा नवमारणाभिव

८१

४१

नत्सद्रामभट्टांगजवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकायामष्टमउल्लासः॥ ॥नारीणामिति। नारीणां स्त्रीणामनुकूलमाचरसि चेज्ज्ञातासि ज्ञाता
भवसीत्यर्थकं अरीणामनुकूलंमाचरसि चेज्ज्ञातासीति यो जपित्वा कश्चित्तनो भूत्वा वामानां प्रतिकूलानां हितमातनोतीति। वामानामित्यत्र कामि
नीनामित्यर्थः कल्पितः प्रथमः पुनराह भवान् अबलानां स्त्रीणां हितकृत्त्वेन भवतीति। अपरस्तु हितं कृतं तन्मति छिनत्तीत्यर्थं परिकल्प्याह बलाभावे
न प्रसिद्ध आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशजनस्य हितकर्त्तानं किं युक्तमपि तु नेति। प्रथमस्तु अबलस्य देहस्याभावेन नाशेन प्रसिद्धस्वरूपं येषां दृश्ये त्यर्थं परिक
ल्प्य पुनराह भवतः पुरंदरस्य मतं दृष्टं तच्छेदं नाशं विधातुं कुतः सामर्थ्यमिति। सामर्थ्ये सति युक्तायुक्तविचारस्तदेव तु भवतो नास्तीति भावः। अत्र वक्रो
क्तिरलंकारः १ अहो इति। अत्र दारुणो यस्य काष्ठेनेत्यर्थं परिकल्प्यान्य आह त्रिगुणो ति सत्त्वादिगुणत्रयवतीत्यर्थः। अत्राभंगश्लेष इति मर्वस्माद् दः
र गुर्विति हे सखि वयस्य रूपराधीन तथा व तत्खेदेऽदूरतरं देशं गंतुमुद्यतो सो कांतः अलिकुलैः कोकिलैश्च ललिते मनोहरे वसंतसमये न गमिष्यतीति
नापि कपोक्तं वा को सत्योक्ताकाक्वा न एष्यत्यपि तु ऐष्यत्येव अन्यथा यो ऽस्ते इति काकुवक्रोक्तिः २ तत इति। अरुणस्य परिस्पंदेन सवारणोदयेने
तियावत् मदी कृतं निम्रमीकृतं। कामेन परिक्षामाः पाः कृशायाः कामिन्याः गंडवसो दुतांदधे धारयामासेत्यर्थः अत्र स्पन्दमन्दीति रांतु इति च नका
रदकारात्मकस्य णकारडकारात्मकस्य चातेकव्यंजनस्य सकृदावृत्तेश्छेकानुप्रासः ३ यस्येति। यस्य पुंसः सविधे समीपे दयिता नास्ति तस्य तु हि
नदीधितिश्चद्रो दवदहनः। विरहोदीपकत्वपादावाग्नितुल्य इत्यर्थः उत्तरार्धे तु दावाग्निश्चंद्रतुल्य इति विपरीत उद्देश्यविधेयभावश्च स्यान्वयमात्र
भेदाल्लाटानुप्रासः ४ वदनमिति। सस्मितसद्भंगीकारैः वरवर्णिन्या ऽन्नमवनिजायास्तस्या वदनं सुधाकरश्चंद्र इति सत्संपरं तु सः कालंके न वि

राम

८१

कल्लो।हितः पुनः कन्नुमवेक्षंनवेदतो नैवमित्रख्यापरोप्या। यवादः पूर्वं सुधा कस्पंदं विधेयपरं उत्तरं त्वत्तुचापपरंमिति तात्पर्यमदेः ५ क्षितेति· सम
मेव्याख्यातं· सत्त्रा रीति· हे राजन् सतीर्न्नारीविं मन्नीति भरशातता मुमांपाती तिपत्तं उमासहितविधुशेखरं हरमाराध्यतत त्तदा राधनादेव हेतोस्त्व
ममापोदं मशत्रुः सन्पृथ्वीं जयेत्यन्वयः· कीदृशस्त्वं· सत्त्रा अवसादगतात्र रीणा मिमायन्नतादृशो रोपपस्तस्य सइत्यर्थः ६ विनेति· अयं महाजनः
।विनापक्षिरूपेणायमेनमानसाच्चिन्तातत्र अंशीघ्रं पतमानानां सादमवसादं राति ददाति पथा तथा अदीयत अस्वेभ्यते स्यन्वयः कीदृशेन· ए
नः अपराधविनानयता स्वस्थानं प्रापयता· असुखादिनाप्राणोमक्षकेण· सुखादिना ■ ऊनयता मूनं कुर्वता· कीदृशो महाजनः· महान्तमजं नंद
तियागार्थेहितस्तीतिजयाः महमुत्सवमजंतिक्षिपंतियेदुर्जनास्तत्त्रोदीनदयसारकइतिवा· अन्येतु· विनागरुडाख्यपक्षिणास्येनउनयता हानिप्रापय
यता· सुखादिना सुखभक्षकेणेति व्याचक्षुः ७ सतारमिति सतु प्रकृतो राजा आरं अदिसमूहं सर्वदा सर्वकालं अवश्यं निश्चितं मरतः अतिशयेन रणां
पुद्गमानो बाणप्रापितवानित्यन्वयः आरं कीदृशं अबलं सैन्यमूल्यं· वितते विस्तृत आरवः शब्दो यस्य ततः दीपिकाह्ह तत्त्कद्वयमप्यनेबीदितिक्रिया
विशेषणं तेन सैन्यमनपेक्ष्यैव सिंहनादं विस्तार्य समरसंचारं चकारेति पर्यवस्यतीसाकूः कीदृशः अलं तमदं अवान् अगच्छन् शीघ्रं गच्छन्नित्यर्थः अ
स्थितस्यति उपक्षिपती त्यस्थितः स्रांतत्वेष्यधातो रितितिबे धा हीर्घत्वाभावः पद्मा एविश्रो स्थितनत्तत्स्यर इत्यर्थः पुनः कीदृशः इत्यपेक्षायामाहः श्लोकः
सत्वगुणेन पश्चारं भत्तत्तरतः पुनः कीदृशमारं अवश्यं असाधीनं अबलं वितानिवस्त्रतयासीद्धता नितारवाति तरुसंवं थिवल्कलानि येन ततः
तारवं तरूसमूहइतिकेचित तरूधर्मइत्यन्ये· सर्वेषांदारणो यो मानस्तदैषीत दिक्षावशीलो राजा· तथा दवानलेन समस्तुसः ।। स्थितः तेन संमंस्थितं त्यि

तिरस्येति वा शत्रुसंतापकत्वादीप्तनमत्वेन च दावाग्निसाम्यं ८ अनंतेति· अनंतेन महिम्ना या मुंडुर्गीयमाना तादृशी यां वेधाः। ब्रह्मापि न वेद
तत्वतो न जानाति· सा च प्रणतेभ्यो मानवेभ्यः मनुष्येभ्यो ऽभ्युदयं भजतु इत्यन्वयः। ९ यदानतइति यस्योपमानतो ऽपंजनः नयास्यमनीतिना शनयातिन प्राप्नो
ति· कुतः अपंदानतः अपरस्य भावह्विवेत्तबेवदानात्· यद्वा अपस्पदानतः खंडनाद्योनयास्यमइति योऽस्ना शिवेकस्याणानिमित्तंस्मराभि·
कीदृशीं शिवेन शंभुनाईहितां अर्थितां· ईहितां अनुकूलां· कस्मात् ईहितामिति वा· तथा स्मरेणाकंदर्पेण नामितां अपरिच्छिन्नामित्यर्थः १० सरस्वती
तिन्हे सरस्वतिवाग्देवि स्वति सुषु अतिशयेन प्रसादं सरगछ प्रसन्नामवेत्यर्थः मेमम चित्तरूपे सरस्वति समुद्रे स्थितिं कुरु· सरस्वतीशब्दस्य नदी सामा
न्येपि शक्तत्यास्ते षेणा तस्याः समुद्रे स्थित्यभिधाने· कथंभूते से त्रे शरीरमेव कुरुक्षेत्रं तत्र सरस्वति· सरस्वत्याख्य नदीरूपेइत्यर्थः ११ ससारेतिं श
रत्कृतुः कंदर्पेण साकंदर्पेणागर्वेण ससार आजगाम· कीदृशी सारसंपत्सारसः पक्षिविशेषो वा तत्सहितानवा तिंअतां सितशकंठानियस्यां सा
नवानाः शरकांडविश्राणायोवयंती परिपाकं प्रापयंतीत्यर्थः शारंकाशमित्यन्ये· न विद्यते वीनां पक्षिणां भ्राणध्वशब्दो यस्यां सा अविभ्राणाय वंभूतान
परिशब्दसहितेत्यर्थः नवान्ततना १२ मधुपेति जगत्कर्त्रि प्रियं शोभामभृत आधारयत् कीदृशं मधुपरागमामरयं तृणापराजिनानिधेर्याद्याति
तानि मानिनीजनमनांसि याभिस्तादृशीभिः सुमनोभिः पुष्पैः सुरभि· वारितो निवारितः वारिजानां कमलानां विप्लवो नाशो यत्र तत् स्फुटितानि
विकसितानि तामरसाण्यारुक्तानि तानि विस्तीर्णानि आश्रयाणां वनानि यत्र तत्· अन्ये तु एवंभूताः सुमनसो यत्र तादृशास्य सुरभेर्वसंतस्य प्रियमि
त्येकपदतयाव्याचक्षते· ताशब्दसुमनमां सुरभिप्रियं सौरभसंपदमिति। तुनयुक्तं सुरभिपदस्य सौरभविशिष्टेष्वेव काव्ये प्रयोगदर्शनात्

ननु सोऽरमे गुरोऽइति दापिकायां १३ अलंकार इति । विधौ वंद्र एव च विधौ दैवे वक्रे कुटिल एव वक्रे प्रतिकूले मूर्द्धि मस्तके स्थित व तिसर्व मित्र गु
रोः सर्वदेवश्रेष्ठस्य स्थाणोर्महादेवस्यापीयमवस्था भवति अमी मानुषा वयं पुनः केऽत्र स्मागणना या मित्यर्थः अवस्थामाहालंकारे इति । शं
काकरं भयजनकं नरकपालमेवालंकारः विशीर्णा जीर्णा परिजनः पक्षः सोऽपि वृद्धवृषो यस्य तथाभूतो निजी स्त्रीर्णो वृषः वसु धनमिति । अत्र
विधाविप्रवर्त्ते वृत्तीयोः श्लेषः १४ दृष्टेति पदश्लेषो दाहरणं समसेव्यात्कृतं । भक्तीति हरे ते त्वत्र वीप्रभाकं भवस्य संसारस्य सारस्यार्त्तेः पीडायाः
शमनं कुरु तामित्यन्वयः किंभूते नेत्रे । भक्तिप्रह्वा भक्तिनम्रा स्तत्क्रमिके विलोकने प्रणयोपेतो नीलो स्वलमस्पर्द्धायुते । समाधिनिर्रनेर्ध्यानेतालो
कनं प्रयोस्तत्तानीते प्राप्ति तेन वा च परमहानिधिरूपे । लक्ष्मी दृष्टेः स्त्रिकतां तन्वती कुर्वाणो । तनु पक्षे तु भक्ति प्रोक्ते यदि लोकन तपणापि नीनीलोत्प
लस्पर्द्धा शीला । ताच्छील्येष्ठिति । तनोनीलताज्जस्पर्द्धाः इति तत्स्येष्टस्य प्रासये ध्यानालोकनतानीता । महानिधिरितिच्छेदः दूलोपे इति दीर्घः कुरुता
मित्यात्मनेपदे लोडेकवचनं लेत्र पक्षे परस्मैपदेत द्विवचनमिति । सोयं नपुंसक स्त्रीलिंगयोः श्लेषः १५ महदे इतिः संस्कृतपक्षे हे उमे गौरि मम आग
माहरणो विघ्नोपार्जनेन समासंगः अवरस्स अवसरे न विन्नमोहं सहसा हरस्या आगमाहरणो कीदृशे महदे उत्सवदायके । संबोधनविशेषणं चैतत् । की
दृशं समासंगं । सुरैर्दैवैः संध्यधासंधानं मिलनं यस्मात्तादृशं । कीदृशं चिन्नमोहं वृद्ध अनेकश्यायसरणं प्रसरणं यस्य तं । वृद्धसरणां संसारोपस्मादि
निवार्थः प्राकृतपक्षे तु मत्यं देहिरसंधर्मेतमो व शमा मां गमागमा गमा दूरनः हरवधुप्रारणं त्वं चिन्नमोहोऽपसरतु मे सहसेति संस्कृतं । इ संप्रीतिंत
मो व शांतमोगणाप्रज्ञां गमागमात् संसारात् । शरणं त्वं भवसीति शेषः अयं संस्कृत प्राकृतप्राकृत रूपभाषा श्लेषः १६ अयमिति सामर्थ्यं हंततिक

रोतीति च सामर्थ्ये कृत· वक्ष्यतीति· हृदि धारयिष्यतीति ते युयुधे युकथयिष्यतीति वह्निव ओर्ल्दि प्रकृतिश्लेषः जथाकृदिति कृंत तिकरोसोःक्षि
पिसः १७ रजनीति रजनिरमणाश्चंद्रो मौलौ यस्य तस्य हरस्य पादपद्मावलोकनमेव क्षणउत्सवस्तत्समये परासंशास्तं अपूर्वं संपस हस्तं यत्र त
द्यथास्यात्तथा अहं जातचित्प्रथनिवहमध्ये प्रमथानां गणानां मध्ये उचितोरूचिपीतिर्यस्य उचितारूचिदातिर्वा यस्य तादृशो नंदितानंदकः स्वामिस्त्वा
शंसा· तथा सति सानंदितानंदिनो गणविशेषस्य भावो मे मस्त्वादित्यर्थः· अत्र सांख्यादित्यत्रमप्रथमपुरुषयोर्न द्विजेति तत्र चतलोः प्रत्यययोः श्लेषः १८
सर्वस्वमिति· हे हरशंभो त्वं सर्वस्य सर्वस्वं पतितो भवस्य संसारस्य छेदे तत्परः· नीत्युपकारयोः सांमुख्यं आतुकूल्यमायासि आगच्छसि· कीदृशां सांमुख्यं· त
नोः शरीरस्य वर्त्तनं स्थितिर्येन तादृशां· पक्षान्तरे उपकारयोः सांमुख्यं यत्र तादृशं तनुवर्त्तनं शरीरवृत्तिमायासि· सांमुख्येन तनुवर्तनं चापासीति वार्थः
पक्षे चोरं प्रतीयमुक्तिः त्वं सर्वस्य सर्वं स्वं हर अपहर छेदनतत्परो भव उपकारसांमुख्येन यत्र अपहाराय· आयासि कच्छशालिवर्त्तनं जीवनं तनुविस्तार
यति· अन्येतु· सर्वस्वादिकं हरत्वम तथा तत्र अपिदिकहंकाररूपेन मुक्तिः स्यादिति यस्मात् अहमिच्छामीति रीत्या परमेश्वरं प्रत्येवेपमुक्तिरित्याहुः अ
त्र हरेत्यादिसुप्तिङ्· विभक्त्योः श्लेषः १९ यो सहृदिति· सविबुधेंद्रः पंडितश्रेष्ठो राजाराजा [illegible] राजतेयः असकृत् अनेकवारं परगोत्राणां शत्रवं
शानां प्रक्ष्यस्य सहायवर्गस्य छेदे क्षणो न वक्षमः समर्थः छेदनपेक्षणोऽस्मवदितिवा· शतकोटीर्ददातीति तथा तन्नाविभ्रतधारयन्नित्यर्थः इंद्रपक्षेतु· वि
बुधेंद्रो देवराजः परगोत्राणां श्रेष्ठगिरीणां पक्षछेदे समर्थः तच्छेदे शतकोटिनावज्रेण घपतिखंडयतीति तथा नन्नामित्यर्थः· अयं चाभंगश्लेषः २०
स्वयं चेति न केवलस्वामिस्तोपेक्षतयेव फलप्रदायोरीकिंतु स्वयं च स्वयमपि अस्त्रायेदुःशायेफलेलु धानामिष्टप्रदेत्यर्थः केवप्रमातं संध्येव·

कीदृशी पल्लवानामौन्नत्यं पल्लवाग्रलोभास्तवकांतिपुंतोकरोहस्तौ ताभ्यां विराजिता शोभिता· संध्यानुतादृशोऽर्भस्वतः सूर्यस्य करैः किरणैर्विराजिता॥ तथा अ
न्यायस्तदानीं निद्राभावस्तस्मात् लं लक्ष्मीलाभस्तत्र लब्धे जनेहितप्रदेति २१ स्तोकेति चंडीदासः दंडइत्यन्ये॥ अपंचशब्दपरावृत्तिसहत्वादर्थश्लेषः २२ कमल
मिवेति· कचतिदीप्यते· सकलेति· कलकलः कोलाहलस्तत्सहितं पुरं· विंवं तत्सकलायत्त्र तादृशं देवेति· हे देव विश्लोत्वमेव पातालं· आशानां दिशां निचं
धनं नियमनस्थानं· अमराणां मरुद्रूपा भूमिः स्थितिहेतुः देवानां वायोरूपर्यवस्थितेः· लोकत्रयात्मको भुवनत्रयात्मक इत्यर्थः राजपक्षे अलंपातारक्षिता·
आशानां मनोरथानां निवंकाराणां चामरासंबंधिपवनभाजनं· पालक वदस्यभोक्तृत्वस्य राजनत्रयात्मक इति २३ अविंद्विति अक्षप्रतिविंवितं इंदुरविंदुस्त
दृक्संदरी· गलं नौलावण्यस्य विंदुका पस्याः इत्यक्षेक्षागर्भे· अविंदुविंदुशून्या· गलद्विंदुकावेति विरोधः॥ नान्यः कविरिति· अल्पः क्षुद्रः श्लोकोपपदास्ति यद्येवे
ति कोशः· अनुरागे जिः अनुरागः स्नेहो लोहितत्वं च· पुरःसरोऽग्रगामी· समुत्वस्य· समागमो मिलनं· स्त्रीपुरुषसंगमश्च॥ २४॥ आदायेति यो विषमदृष्टि
स्त्रिलोचनः अचलं हिमाद्रिस्वरूपं चापं धनुरादाय अहीनं सर्पराजं गुणं मौर्वीकृत्वा अच्युतो नारायणः शरो यस्य तादृशः लक्ष्यं त्रिपुररूपमभांक्षीत् अभं
जितवानतस्मै नमः इति मुख्योऽर्थः अचलं चलनशून्यं धनुः हीनो जीर्णः॥ अथवा अहीनो धनुर्दंडादन्यूनपरिमाणो गुणः विषमा लक्ष्यादन्यत्र निहिता दृ
ष्टिः अच्युता अनिर्गताः शराः लक्ष्यमंगश्चेति विरोधाभासः २५ मारेति· उमे शंकरस्यारांदिप्यादृष्यादिसन्वयः कीदृशी मारारिः शंभुः शक्रइंद्रः रामो व
लभद्रः इभमुखो गणेशः एतैः आसारं हस्ताधारासंपातनतुल्यवेगेन सारं उत्कृष्टं आरब्धस्तवस्तोत्रं यस्याः सा अत एव नित्यं तेषां मारादिहरणक्षमा· आ
नतानां जनानां माता· संघट्टेन लोकविमर्दनश्रीः संपत्तिर्येषां तादृशानां महिषासुरप्रभृतीनां नानाविधितः संभ्रमसंरंभो यया सा यद्वा श्रियां संघट्टः संमे

लनस्थानं न्वाधितः संभ्रमउद्वेगो पस्या इत्यर्थः । मान्या । रमा णां स्त्रीमां आ दृष्टिः आदि मा पुरा तनीः अद्विजेति वा पाठः ॥ अयं खङ्गवंधः २६ सरलेति । प्र
क्रांत वर्णनाशारदत्र विशेष्यते । सरला मेघादि कौटिल्यरहिता । वृहल्लैशरभैस्तरलानां अलिवलानां भ्रमरसैन्यानामारवः कोलाहलो पस्यां सा । वारला
हंसो वहुलापस्यांता भिर्वावहुला । अमंदा उद्युक्ताः करलांतिस्म हूंतीति करला रतानो पस्यां सा । अवृहलेषु कूपहेषु अमलात ताहगात्रिर्मला वाः अ
पं मुरजवंधः २७ भातनइति हे प्रतिभासा रभ्रजपाश्रेष्ठ राजन् तेतवसभाभासतं । कीदृशी रसेनाभाता शोभिनाराति केत्यर्थः अहता अपतिहता विभा
दीप्तिर्यस्याः सा । भाविताः श्रितिता आत्मा परमात्मा पया सा । वादे प्रभा निपुणा । अत एव देवाभा देवतुल्या च तहर्षे विस्मये वा । अयं पद्मवंधः २८ रसासारेति ।
हे रसासार पृथिवीश्रेष्ठ राजन् । रक्षतत्तव रसानु पृथिवी पुनः क्षतायान खंडितनशुभावहविधीनदुर्जनानस्यतिनाशयतीति क्षतायसा । धौतकर्मणीतिधात्व
नुसारात् तथा अतासा अनुपक्षयी अस्त । नमु उपक्षयेधातुः सा रसा पता सपश्या पतने त्रैति संबोधविशेषणं । तथा सातं नाशितमवातमत्ता तयेनताद्द
श । वा ते गीत्यर्थतया तातार्थत्वात् एवं तक्षंतनूकरणं शातिद्यतीति तक्षरः अतादृशः तक्षूतनूकरणे । अयं सर्वतोभद्रवंधः २९ अरिवधेति । अवनि
तलस्य तिलको भूषणं राजा सदानस्यासताभातस्या । सदा अनस्या क्षुद्रेषु नम्रतया वा भातीत्यन्वयः कीदृशः अरिवधदाईहा चेष्टायेषां तान् शारिताः श
त्रुकान पोधान् ईरयति प्रेरयतीति तथा । अरिवधदेहंशारीरमस्येति व्याख्यानमयुक्तं । तथा सति शरीरपदस्यपरिहृतिसहत्वेन देहपदस्य वदसहत्वेन
चोभयालंकारता पत्या शब्दमात्रालंकारो दाहरणतानुपपत्तिप्रसंगात् । सहसा शीघ्रं रयिभिः रथाद्दैः सप्रअंतर्गतं संवद्धमितिया वत्तुरगया दातं
यस्यसः क्षितिरत्नायां अगः पर्वतः । अत्र देहशरीर इत्यादि पुनरुक्तवदाभासो लंकारः ३० चकासतीति । शोभनमनसत्तस्य राज्ञः पार्श्ववार्तिनो विवुधाः पं

डितास्वकासतिशोभंते कीदृशाः अंगनासु रमंते इत्यंगनारामाविरहस्थाइत्यर्थः अंगने अजिरे आरामाः क्रीडावनानि येषामिति वा कौतुकमु
त्सवविशेषस्तद्रूपानंददाः कौतुकेन विवाहसूत्रेणापि आनंदत्तुत्ववइतिवाः ३१ नउद्वपुरिति अस्मो हरिः सिंहः अजयत्सः सर्वस्मिंहेषुश्रेष्ठभू
तइत्यर्थः कीदृशः नतुकृशं वपुर्यस्य सः करिकुंजराणां गजश्रेष्ठानां रुधिरेणारक्तालोहिताः खराः तीक्ष्णा नखा यस्य स तादृशः तेजसो धामस्थानं महः
सा बलेन पृथुमनसं विपुलांतः करणानामिंद्रः श्रेष्ठः जिष्णुर्जयशीलः अत्रापि तेनु वपुरित्यादौ पुनरुक्तवदाभासः स्पष्टइति श्रीमत्सदेवाकस्वमाराणामि
ज्ञातस्य द्रामभद्रात्मजवैद्यनाथस्य सूरिरचितायामुदाहरणचंद्रिकायां नवमउल्लासः लीलाकलितनीलाभ्रमनोहरकलेवरम् राधानयनसर्वस्वमाश्र
ये पदुनंदनम् १ स्वप्नेपीति प्रभाववत्प्रभवं उत्पत्तिहेतुं ताभिरसान्वयः कांतं कमनीयं यथैस्य नंतरं नमुंचती स्पनुबंधः २ चकितेति चकितत्रस्तः
एवंभूतायास्तस्याः एकांतनायिकायाः कुधिक्रोधे सति नरूणाहृत्तावज्ञाशङ्कुम हाहरिणीमनोहराराशीलाकांतिर्यस्येवंभूतं इदमाननं सरसिजं चस
मस्तिति संमदं हर्षं नायकश्चेतसि विधत्ते इति सखीप्रति सखीप्रोमाह्यं कयापि निवेद्यते २ अस्तापयतेरिति यो राजाचतुर्भिरूपायैः सामादिभिरदः एत
द्भुवनं वभार पालयामासेत्यन्वयः दोर्भिः स्नीहस्माः भुजैरित्यत्रापि चतुर्भिरितियोज्यं कीदृशैः अस्तापयतेर्दूरं दृश्यापयोजितैः आजानुलंबिभिस्ब दि
व्यैः श्रेष्ठैः दिविभवैश्चः प्रभाभिरुपलक्षितैः अनपायमपैरायापघ्नैः लक्ष्मीविलासस्थानत्वमुपायानां तत्संयोजकत्वाह्नीयं ३ अविंतयेति सकलम
नोरथमार्गस्य पादने पुत्र कृष्टगुणागरिमगिरीगीतानाम्नी यस्य सः कस्य नाभिलषणीयः स्पृहणीय इति संबंधः ४ गांभीर्येति रागाभुजंगः समुद्रस्तस्येवेत्य
र्थः तत्र गंभीरावेणीवार्यवृत्तिः निदाघेग्रीष्मकाले पदं वरत्नं स्फूर्यते नतु लंघितद्वत्तेन तु संक्रियाचेद्गतिरितितु सार्थवृत्तिः ५ धन्यस्येति अनन्यसामान्यः अ

८५

85

साधारणाद् इत्युत्कर्षविशेषणं · हेचेन त्वत्सप्तस्यवचःकरणोपमित्यन्वयः अमृतं पथ्येति अमृतवत्पारिणामसुरसमित्यर्थः ६ आकृष्टेति ·
करवालः खड्गः संपराये संग्रामे · अत्र क्रूरत्वादिकं परमसाधर्म्यं न त्वाकृष्टत्वादि · तस्य दंडायुधत्वेनैव प्रसिद्धेरिति · ७ करवालेति · आचार आच
रणं · विषश्च कल्पं · विषान्तर्विषसून्नेतमित्यर्थः ईषदसमाप्तौ कल्पपप्रत्ययः यदि जीवसि ततः तदा वेत्सितं अमीयाचरण्यानेन तव जीवनमेव दुर्लभ
मिति भावः ८ सत्यलेति · सकलकरणापरविश्रामश्री/वितरणं न सरस काव्यस्य · दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशं अंशांशमात्रेणोतिसं · सरसका
व्यस्य अंशांशमात्रेणापि सदृशं न दृश्यते अथवा निशम्यते श्रूयत इत्यन्वयः कीदृशं सकलकरणानामिन्द्रियाणां परमविश्रान्तिलक्ष्मीदायकं · व
थाच सरसकाव्यमेवैवंविधं नान्यदिति भावः ९ नतेति · गौर इव पाण्डुर्गौरपाण्डुः उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः · माहेंडीदिक् प्राची १० असि
नेति · प्रतिभटानां शत्रूणां विक्रमस्य दर्शने सत्यपि यन्न पईदृशा आसीदित्यन्वयः असिः खड्ग एव यत्र मसिपत्रं · रूढरूढिकपारभसोत्कंठया आहितः छ
नश्छिन्ने तूर्णे शीघ्रं चारः संचारो यस्य सः उत्कया अरुणा कपोलकान्तिर्यस्य स नादृशः ११ पौरमिति · असौ नृपः पौरं जनं सुतमिवाचरति · उपमानादा
चारे इति कर्मभूतादुपमानात्क्यच · समरस्यान्तरे मध्ये अन्तःपुरीयति अन्तःपुर इवाचरति · अत्राधिकरणाच्चेत्यनेन क्यच · विचित्रेत्यादि · विचित्रेण
चरित्रेण विज्ञ इत्यर्थः तेन विज्ञप्तं चुप्रचणाया विश्वचुप्रसनात् · नारीयत इति नारीवाचरतीत्यर्थः कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेत्यनेन क्यङ् · १२ मृध
इति · मृधे संग्रामे · निदाघे स्यादिति निदाघघर्माम्भु मिव पश्यन्तीत्यर्थः उपमाने कर्मणि चेति कर्मण्युपपदे णमुल् · चकारात्कार्थे सदारमित्यत्र कर्त
रि · पार्थ इव संचरतीत्यर्थान् उभयत्रानुप्रासनिकोपपदविध्यनुप्रयोगः १३ मविनेति · मनसिशुखवडः सामगं वशीकृते सति यथाक्रमं सविताद्दि

ए म०
८५

कं विध्यादिवदाभरती त्यर्थः सर्वप्राणिप्रदिकेभ्यः किंशवा वक्रव्यइत्याचारे क्विए· १४ परिपंथीति· परिपंथिनां शत्रूणां मनोराज्यं स्य मनोरथः
राजकुंजरइतिकुंसुमस्य दर्शं भ्रमरभ्रमं न प्राप्यसीति संदुदुमिति शब्दं कुर्वाणो त्यर्थ इति के चिन् तन्मनेवता तिभ्रमत्रित्यन्वयः दुंदुल्लं तमभ्रम
णो त्यर्थ इत्यन्ये १६ अराती ति· वैरिविक्रमालोकनेन विकासशालिनेत्रः कृपाणो न उदग्र दृढो दोर्दंडो यस्य दशाननृपः सहस्रमायुधानि यस्य
तमपि वा त्मानमाचरति मथा तं दुर्जयं मन्यते तथात्मानमपीत्यर्थः आयुधसहस्रकृत्यं स्पैकेन कृपाणेन निर्वहणादुत्कर्षः अत्र कर्मत्वेनोप
मेयस्यात्मत्वनैवानुपादानं गोप्यं केचित्तु उपमेयोपादानं प्रसंगं मयात्सहस्रेत्सेकपदं तयाआचक्षते· सहस्रेणायुधैः सहवर्तत इति सस
हस्रायुधश्च इति· अन्ये तु सहस्रा रायुधीत्यपपठन् सहस्रास्यं चक्रमायुधमस्येति तदर्थः १७ तरूणीमनीति तरुणीमनिःस्रतिमनोहरती ति सं
बंधः तरूणीमनि विषये कृतमवलोकनं पश्येति वा· तेन वयःसेधिलाभः ललितविलासेभ्यो विलक्ष्यदत्तो विग्रहः। शरीरं यया सा विसरःसमह
त्तेनाविर्भूतं यास्यं आंतरं मनोपस्था· सा· विशारसतेति पाठे शरैर्विशीर्णान्तं तरं यस्याइत्यर्थः १८ अनयेनेति· साप्रकृतनापिका विषादेतम
स्रोम्लानिं प्राप्तवती· अनयादिनाराज्यलक्ष्म्यादिरिवेतिमालोपमा· अनयोत्रीति विरहः- १९ ज्योत्स्नेवेति· समाकृष्टाः वशीकृताः अत्र ज्योत्स्ना
दिनिरूपितं नयनानंदत्वादिसाधर्म्यं भिन्नमितिभेदः २० अनवरतेति· हे राजन् अनवरतं कनकस्य वितरणे ये जललवास्तैर्मलिनेपूर्णोकरे त
रंगिताननरंगवजश्रेणीभूयपूर्वपश्चाद्भावेन संततमिलिता अर्थिनां ततिः पंक्तिर्यस्य तादृशस्य तव मसादिः मणिस्मादिव दतिविमलेति पूर्वपूर्व
स्योत्तरोत्तरमुपमानत्वाद्रसनोपमा· मणीतिरूक्ति सर्वत्रविमलत्वमेकं साधर्म्यं २१ मतिरिति· तस्य नृपस्य मूर्त्यादिर्मसादिवन्माधुर्यादिमतीस्य

८६

न्वयः प्रभावचिता प्रभावव्याप्ताः परेषां जेतुं न शक्यैस्तन्वयः अत्र मधुरत्वादिसाधर्म्यमित्रं २२ न केवलमिति। एवकारो भिन्नक्रमः स्मा नितं वि
न्येव केवलं नितं विनीवनितां तत्कांतिभांतीति न यावत् अपि त्विसर्थः तेऽत्र नु मवैकगोचरा स्तस्या विलासास्तद्विलासाः इवभांतीति वचनविप
रिणामेनान्वयः कीदृशाः विलासाः प्रथमस्यकामस्य लासो नर्तनं तस्य वासा निवासभूताः नितं विनी सैव नितं विनी वनन्या त्र नितं विनी सदृशी
ति वार्थः तेन स्फुरत्तपाम्यतैये कालाभः एवं च तत्रैव तदुपमानान्वेतीस्तनन्वयोऽलंकारस्तस्य लं च निरूपमत्वबोधः २३ कमला लक्ष्मीः वि
भा कांतिः धृतिर्धैर्यं वत्तहर्षे यस्य राज्ञो मतिः कमलादिकमस्यान्यस्य दृशं विभातीति निर्गलितान्वयः सेयं तृतीयसदृशाप्यवच्छेदफला उपमेयो
पमा २४ उन्मेषयमिति। हे ललिततनुपद्मलक्ष्मीः मन्ये इति हर्षात्तवपादयोर्लक्ष्मीनिसंबंधः तेन हर्षरूपहेतूत्प्रेक्षेयं। इति किं। योममय — ल
क्ष्म्या जाति वैरी सहजशत्रुर्निशायामुन्मेषमुदयं न सहते तत्स्वयं दोःसौंदर्यदर्पः अनयाइंदीवरदलदृष्टाकर्तृभूतया वक्रकांसाकरणभूतयाप्र
समेव लावण्यकांतिर्नीतइति २५ लिंपतीति। गाढांधकारवर्गानमिदं। तमः कर्तृ अंगानि लिंपतीवेति व्यापनस्य लेपनत्वेनोत्प्रेक्षा। एवं नमः कर्तृ
कां जनदृष्टिं त्वेनापीति २६ अयमिति। हे राजन् त्वामाजौ रणे चिरं निपुणं समालोक्य प्रतिभटाः शत्रवः इति विकल्पानुसंशयान्न विदधति कं
र्वंतीत्यन्वयः चिरं विदधतीति वा। तिरइति पाठे तिर्यगित्यर्थः तेन त्रासध्वनं इति कीदृक् तत्राह अयमपि स्यादि। इत्ते प्रकः एषकृशानुः निय
तं निश्चितं सर्वदिशोन प्रसरतीत्येव वैधर्म्योक्तिः यदि रितो मा तेर्डित्वादि संशयः २७ इडुरिति। अत्र इति पाकृसंश्लिष्टमिति पूर्वार्द्धे शेषो बोध्यः।
ललितानि च तानि सविलासानि चेति विग्रहः। परतः पश्चात् २८ अस्या इति चिक्रमोर्वशी येउर्वशी प्रकृत्युपहारवरदयमुक्तिः अस्याः सर्ग

रा.म.
८६

विशेषः । व्रतापतिरभूत्कांतिमदर्श्वं द्रो३स्येवं चंद्रत्वादिकोटिकः संशयः पुष्पाकरोमासो मधुमासः । संदेहेकारणमाह वेदेत्यादि । विषयेभ्यो
व्यावृत्तं कौतूहलं यस्य स सश्रुराणो मुनिर्ब्रह्मा । इदं रूपं कथं नु निर्मातुं प्रभवेदिति सन्देहः । तथा च साधारणस्वरूपसंभवात्संदेह इति भावः । २९ त्वो
त्तेनेति । इयं रात्रिरेव कापालिकी योगिनीति प्रधानरूपकं । एतन्निर्वाहकान्यपराणि । चंद्ररूपे मुद्राकपालेन तल्लांछनस्वच्छलेन सितद्वांजनसपरिम
लं चूर्णं दधती धारयंती । दीक्षाकाल गृहीतोपकरणो मुद्रोपदर्शनाद्याया त्वं द्रा नांमवहा इति चंडीदासः । मुद्रापरिमलशब्दो प्रशंसार्थो वित्तस्ते मुद्रा
। चिह्नं तद्रूपे कपाल इति वा ज्यो त्स्नारूपेणामस्तनाच्छुरणापंगलेयत्तेन धवला । तारकारूपाण्यस्थीनि विभ्रत द्रुनिस्यव्यसने कौतुके रसिकेति ३० ज
स्येति । यस्य रणात्तः पुरे कुरे कुर्वतो मंडलाग्रलतां । रसं मुग्धपि सहसा परान्मुखीभवति रिपुसेनेति स । मंडलाग्रलतां खड्गलतां करे कुर्वतो धार
यतः युद्धार्थं रतार्थं च । अतः पुरत्वाद्येयसामर्थ्यान्हाताशानापि कालावगमात् । रसनवीररसेन श्रृंगारेण च संमुखी पुरुषः । रिरंसुः परान्मुखी भव
ति भयाद्व्रान्निवर्त्तते । कोमतन्निपसंगमाच्च ३१ कुरंगीति । यत्तयस्मात्तगीन ध्वनिषु स तु स्रंगानिलिमतयति निस्वेण निकरोति । तथास्कतमपिका
तस्येदं तं वृत्तांतं सः स्वी प्रतिपुनः पुंस्त्वविषयं करोति । यस्माच्चानिद्रे नेत्रमुद्रणादि भूमंपयणास्या तथाश्चं ततः स्वपिति । कांतेकृतानां ततः कारणात्तयावि
षयात्रगृह्णानिश्चहो इति । संबोधने हे सखि तत्तस्मान्मनसिजः अस्याहृदि उद्भूतामिति शेषः । अभिनवां प्रेमरूपां लतिकां सेक्तुं प्रवृत्त इति वेद्यो सन्वयः अभि
नवेति सेको चिस्सूचनं ३२ सौंदर्यस्येति । तरंगिणीनदी । सौंदर्यस्य तरंगत्वावगमेनोत्तरोत्तरविच्छेदलाभः । हर्षोद्गमश्च यौवनस्यानलाभात् । कार्मणक
र्म । वशीकरणं । नर्मरहसां । क्रीडारहस्यानां उल्लासनायाविततमणास्वा सत्वाने चक्रो क्रीनां विधाशिलाशास्त्रं । विधेर्ब्रह्मणो निर्माणविधिनिपुणतातापाः सा

८१

४७

क्षात्कारः साक्षिये तेषु कस्यां त्रिपथगां वहन्तां मारोपात् नमालारूपकं मंचशिलीमुखः कामः ३३ विद्वदिति हे वरवीरप्रभो त्वं वैरिचं द्राङ्गं वक्षर
शातं उच्चैः साम्राज्यं क्रियाः स्वाख्यातपदं कीदृश विडंबमानः समेवमानः संसारस्तत्र हंसरूपेति हंसत्वारोपे स्नेषवलान्मनसिसरो विरोधारो
पस्य हेतुत्वात्स्वरूपितरूपकं एवमग्रेपि क्वचिद् कमलापाः संकोचः एवं कमलानामसंकोचस्ते नदीमधुते सूर्य दुर्गाणां समार्गणामेव दुर्गयामा
र्गणामन्वेषणां तेन नीललोहितशिवः समितां संग्रामात्तां स्वीकारः एवसमिधां स्वीकारस्तेन वह्निः सत्येप्रीतिरेव सत्यां दक्षकन्यायामप्रीतिस्तद्वधा
नेकुशलपवदक्षप्रजापतिरूपाविजयः पररामवरावविजयोर्जुनस्तस्याभावः आकुसत्वं अग्रजत्वं च तेन भीमभीषणाभीमसेनश्चेति ३४
श्चालानमिति अयएवकुंजरोहस्ती तस्यालानं बंधनस्तंभ इति भुजे आलानत्वारोपे जयेकुंजरत्वारोपो हेतुः एवमग्रेपि विपद्रूपस्य वारिधेः पाषा
णसेतुः तत्राणसमत्वात् करवालः खड्ग एव चंडमहाः सूर्यस्तस्य पूर्वाद्रिरुदयाचलः ॥ लीलास्य हस्यो स्ववस्यालोको दर्शनं तेन प्रकाशितं जगत्त्र
यं येनेति राजपक्षे मुक्तामणिपक्षे तु महालोको महादीप्तिः सहंशो महाकुलमेव महावेणुस्तत्र मुक्तारत्नं वंशोद्भवमुक्तायावर्ज मूल्यत्वाद्धत्त्वो
क्तिः भवान् केनेंत्सप्तत इत्यन्वयः सप्तसप्त इत्यपपाठः पुष्पधुपपद इत्यत्रार्थग्रहणाभावात् ३६ निरवधीति सप्रथमआद्यः कूर्ममूर्तिर्भवानजा
यतीति विष्णुप्रतिमक्तोक्तिः यस्यास्थितं स्थितिः निरवधिकालपरिच्छेदशून्यं सर्वाधः स्थितत्वाद्वा प्रथमत्वं च अत एव अनिवर्त्तितः कौतुकस्या
श्चर्यस्य प्रपंचो विस्तारो येन तत् कीदृशः कूर्ममूर्तिः चतुर्दशलोकरूपायावल्लेः कंदभूतः ३७ किसलयेति मदनः कामिनां मनोजयतीत्यन्वयः केन
तत्राह किसलयेत्यादि लतानां पल्लवरूपैः करैः करकमलैर्मुखेंदुभिरित्युपचाविपो नामन्वयः अत्र पूर्वमारोप्यमाणस्य करादेरूनत्वारो

रा म
८१

पविषयत्वाद्दर्शनाद्रूपकं ३८ आवामइति · परिणतरुचः पूर्णकांतेः शशांकस्य नतत्वेन पराभिमतस्येव पुष्पिशागलग्नं प्रकटतां प्राप्तोपंकलं
कोनैव विलसतीत्यपह्नुतिः नहि किं तत्राह · अमुष्यचंद्रस्य विगलदमृतप्रवाहशीतलेउरसिगाढं रतिश्रांताइयं रजनिरूपा रमणी शेतइति
मन्येइति ३९ वनेति · वनस्थेदे · अस्मिन् · मादृशेरागिलोके अनुरक्तजने किंयत आपरिमितं एतद्वैरं अत्यतिशेषः यस्येति तथा · हीसनं तदपोज्झ · उपव
नेषु सहकारआम्रास्तेषूद्भासितो भृंगाभ्रमरास्तद्ध्यानेन प्रतिवारणमनेनस्मरेण कालकूटमुद्विकितं प्रकाशितं लापितमितियावत् ४० अमुष्मिन्नि
ति · शार्वेण हरेण दग्धो दग्धः स्मरः लावण्यरूपामृतसरोवरभूते मृगदृशो मुग्धिन्नमहति जघनप्रदेशे नूनं निपतितः · यस्यकामस्यांगान्येवांगारा
स्तेषां प्रशमस्य निर्वाणतायाः पिशुनासूचिका इयं धूमस्य शिखा नाभिविवरे रोमावलिमूर्तिः परिणमति नैष रोमावलिः किंतु धूमशिखैवेयं तदा
कारेण परिणतेत्यर्थगम्यापह्नुतेरुदाहरणं द्वयं दर्शितं ४१ उदयमिति · विभाकरनामाराजविशेषः सूर्यश्च · उदयं उदयाचलं · समृद्धिं च · अ
यते प्राप्नोतीति · दिशां मालिन्यं अंधकारः तन्नद्विमानदुष्टसामंतानामुपद्रवश्च · दिगागतजनानां दारिद्र्यदौर्गत्यं च विधातस्मै · निद्रामुद्रा मुद्रणां चक्षुषः निद्रा
मुद्रा निद्रासदृशी अवस्थाआलस्यरूपा च · निधनं · नाशं · क्रियाअग्निहोत्राद्याः पक्षद्वयेपि · स्वैराचारप्रवर्त्तनं अभिसारादिः विधिनिषेधातिक्रम
श्च तत्खंडनं निहंति रचयति · हर्षातिशयादुत्तववनेनेति द्विरुक्तिः तेजः पुंजो रश्मिसमूहः कांतिसमूहश्चेति श्लेषालंकारः ४२ लहितुरोति · लब्धातव
बाहुस्पर्शो यस्याः सकोप्युल्लासः जयलक्ष्मीस्तवविरहेन खलूज्ज्वलाद्दुर्बलानद्युत्तेतिसं · अत्र बाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोल्लासादिसाधारणविशेषण
बलाज्जयलक्ष्मीवृत्तांतो नायिकावृत्तांतरूपतयागम्यत इति समासोक्तिरलंकारः ४३ घस्त्रैर्येति · स्पष्टं अत्रोडुपेन सागरं तरणवत् मदीयमत्यास्य

उ ५

यं वंशवर्त्तिनमसंभावितमित्युपमायाः पर्यवसानान्निदर्शनालंकारः ४४ उदयतीति· मायेरैवतकवर्णनं· विततामिस्ततादूर्ध्वं रश्मय एव रज्जवो
यस्य तादृशे अहिमरुचौ सूर्ये उदयति सति हिमधाम्नि चंद्रे चास्तं याति सत्ययं रैवतकगिरिरुभयतो विलंबिघंटाद्वयपरिवारितस्य वारणेंद्रस्य
गजश्रेष्ठस्य लीलाशोभां वहतीत्यन्वयः अत्रान्यलीलायाश्चान्यत्रारोपः लीलासदृशीं लीलामित्युपमां गमयति· तत्र चंद्रसूर्ययोर्घंटयोश्च बिंबप्रति
बिंबभावस्तत्समर्थनाय च रश्मिषु रज्जुत्वारोप इति बोध्यं ४५ दोर्मूलमिति· तरंगवती भुजंगः समुद्रः सलिलं घयति पिबति लंघयितुमिच्छति· दोर्मूलं सागरत
रणादिव तत्वक्रुणाभावरामशक्यमित्यनेकोपमाकल्पनान्मालारूपेयं निदर्शना ४६ उन्नतमिति· दृषत्कणाः पाषाणकणाः चारूणां मंदेनापि मारु
तेन धुताः कंपिताः अधः पतंति· किं कुर्वन् यो लघुः स उन्नतं पदमवाप्य हेलयैव पतेदिति· कंपिताः अधः पतुवन् स्वदृष्टांतेन कथयन्· उन्नतं पदमु
त्कर्षः धुं उच्चस्थलं च· लघुरल्पबुद्धिः अल्पपरिमाणश्च· पतनमुत्कर्षहानिः अधः संयोगश्च ४७ यातानिति· याताः प्रस्थिताः किं पुनर्नमिलंसयितुमि
लंसे वेति काकुः मत्कृते मदर्थं अतिकार्श्यं दर्शनादनिष्टाशंकया सवाष्पत्वं· मदीयागमनानिच्छा ज्ञातेति लज्जया मंथरा स्तब्धा तारकाकनीनिका
यस्य तेन तथा निपततपीतमशकुनं भयात्संहृतमक्षपेन तादृशेन चक्षुषा· हसितेनेति· एवं किलास्याभिप्रायो यदियं मद्विरहे प्राणान् धारयिष्यतीति
प्रहासरूपेणोत्यर्थः भाविनि आवश्यके मरणे उत्साहः· स चायियोगदुःखशांति वांछयेति ज्ञेयं इयं च प्रस्थाननिरुद्धिरूपे कार्ये प्रस्तुते कारणोक्तिरूपाऽ
प्रस्तुतप्रशंसा ४८ राजन्निति· राज्ञः शत्रुभूतस्य शुकः तवअरिभवने शून्यायां वलभौ मिलितो चित्रस्थानवलोक्य एकैकं प्रतीत्यमाभाषतइत्यन्वयः· की
दृक्कुतत्राह राजन्निसादि कुत्रेइति नादृष्णा भोजिकायाः संबोधनं कुमारसहितैः सचिवैरथापि किं न भुज्यत इति काकुः· अत्र शत्रुपलायनेकारणे प्रस्तु

रा.म.
८८

नेतत्कार्यवचरूपा ४९ [ ]तदिति · कस्यचिन्मूर्खस्य तृष्णां तं कुतश्चिदाकर्ण्य विस्मयेन मामपसारां कं चित्प्रति कस्यचिदुक्तिरियं · मुग्धादिसनंततरं
श्रुतमिति शेषः तस्य मुखात् श्रुतमेतत् लिपयत् अल्पमित्यर्थः । अपायेवापं चमीमुखादयगतमित्यर्थः किं तदित्याह · सजडो मूर्खः कमलिनीपत्रे
स्थितं वारि गाः कणां बिंदुं मुक्तामणिरित्यमंस्तेति यत् · अस्मादन्यदपि मरणे शानेतादीयमानेन यत्य मारोकरोअगुरुस्य ग्रस्यलघुक्तिपपा अल्पचेष्टया
म विलपितिलीनेसति मममुक्तामणिः क्कचोड्डीयगतइत्येवं नःशोकेन न निद्रातीति अत्र जडसामान्यप्रस्तावे तद्विशेषाभिधानरूपा ५० सुहृदिति · श्री
कृष्णेन नरकासुरे हते तत्सुहृदं प्रति तन्मंत्रिराज्ञ उपयुक्तिः · प्रतिपातनं प्रतिक्रिया · भाजनं पात्रं · अत्र विशेषप्रस्तुते सामान्याभिधानरूपा ५१ पुंस्त्वादिति ·
प्रणायने इति सप्तमी · अत्र पुरुषोत्तमेन विस्मृतादेस्य मोहने स्त्रीरूपतापस्तावराहमूर्त्तौ पातालप्रवेशरूपाधोगमनेन · बलिः प्रणयने प्रार्थने याम
नतां प्राप्तश्च भुवनाक्षयणादेवं प्रकारेणापि विष्णोर्दूरतां कर्त्तव्यमिति दिक् मार्गः प्रकटितः इत्यप्रस्तुतस्योपमानभूतस्य विष्णोरभिधानात्तत्तुल्यप्रकृतपु
रुषश्लेषप्रतीतिः तत्र च पुंस्त्वात् अचलनं पुरुषार्थहानिः अधोपातं स्वपदभ्रंशः अमहत्त्वं गौरवहानिः विघ्नं सर्वजनमित्यर्थो बोध्यः · प्रणयने नापूर्वोक्त
र्थं प्राप्त्या महान् त्रिविक्रमतया महाकायः उच्चपदस्थाश्चेत्यर्थ इति चंडीदासः ५२ येनेति · क्रांतिं गमितः प्रापितोसीत्यन्वयः क्रांतिर्निष्क्रमता · तत्र खेवि
षये पादो रश्मिश्चरणाश्च पुनरिति त्वर्थे · एतत्पादग्रहणं · मनाक् ईषत् · जडधाम तामसीतलप्रभता · पक्षे माचप्राधान्यात् मूर्खत्वाप्रमदता · विस्फूर्जसे सग
र्वं मुदेत्यर्थः ५३ आदायेति · मुखं वदनं · नदीसंगमस्थानं च · दुर्वर्णं वैन · दुष्टेनार्णवेन · वडवादहने वडवानले पातालमेव कुक्षिः कुहरमिति विग्रहः अ
न्यापव्ययकारिपुरुषप्रतीतिः ५४ अर्धैरिति · अर्णो जलं तेन स्थगितं आच्छादितः भुवनाभोगस्य पातालरूपः कुक्षिर्येनेति विग्रहः · पोत उपायः साधनं

८९

येषां ते तादृशाः पुरुषाः मदीयस्य र्थे अहो इत्याश्चर्यं कथमपीत्यस्य कल्पइति य अवहितेनाचपः अवटो गर्त्तः कुहरं तस्येव गंभीरप्रदेशस्तदवलोकनेपिको
नाम कथमपि कस्य समर्थः स्यादित्यर्थः लंघनस्य के वक्तव्ये त्यपिशब्दार्थः अत्र प्रभोः पूर्णत्वमेव वर्णनविशिष्टत्वमिति तुल्यप्रतीतिः ५५ कल्पमिति शाखो
टकं भूतानां वा सहस्त्रविशेषं प्रतिकस्यचित्प्रश्नः कथयामीत्यादि तस्यप्रतिवचनं वैराग्येत्यादि पुनः पूर्वस्य प्रश्नः वक्षि वदसि साधिति पुनस्तदेव वचनं कस्मादिद
मिति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः इदं वैराग्यं कथंतदुत्तरं पुनः शाखोटकोक्तिः वामेन वाममार्गेन लक्षितः प्रतिकूलाचरणेन यः सर्वात्मनाछायोपसेवनादि
ना शाखोटकछायानाश्रयणोभूतानां वा सत्वं हेतुः मार्गस्था सदाचारस्थेति अत्रेप्रतीयमानपुरुषाध्यारोपेण शाखोटकस्य संबोध्यत्वादिसंगतिः ५६ सोऽ
पूर्वं इति रसनाविपर्ययः अग्निशापात्करिणां जिह्वापरिवृत्तिः अन्यत्र पूर्वविपरीताभिधानं कर्णचापल्यं निरंतरचपलता परवचनवपनार्थत्वं च मदः करि
णां प्रसिद्धोर्गवैश्च तेनविस्मृतास्वपरयो दिक्मार्गआप्तानामविभागस्य यपातादृक्षिः वारणो गजः वारकश्च अंतर्मध्ये शून्यः सांद्रः घनः रहितश्च करः शुंडाह
स्तश्च ग्रह आग्रहः अत्र प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपेण मदरसनाविपर्ययोर्भमरस्य गजस्येव नेहेतुत्वसंगतिः ५७ कमलमिति अनंभसि अनुदके सकु
मारमृद्वी वा सौ सुंदरी अत्र कमलकुवलयकनकलतिकापदैर्मुखनेत्रकामिनीनां कमलत्वादिना ऽध्यवसानादतिशयोक्तिः ५८ अस्य मिति लउहृश
दः सो कुमार्यदेशी अन्यत्सोकुमार्यमस्यैव काप्यविवर्त्तनछायायाः प्रमासामान्यप्रजायते रेरेवेव न भवतीति सः वर्त्तते जीवतीति वर्त्तनं शरीरं तस्यछायाकां
तिः श्यामा षोडशवर्षा स्त्री सामान्यः सर्वसाधारणा रेरेवेवेति निर्माणपरिपाटीरेखामात्रेणापि नास्तीति भावः इयमस्यत्व वर्णनरूपातिशयोक्तिः ५९
राकायमिति राका पूर्णचंद्रा पूर्णिमा साम्यमेवपराभवः अपकर्षः एषा पर्यायोक्तिः ६० हृदयमिति मालती नाम्नी काचिन्नायिका अधिष्ठि
तमाक्रांतं चरमं पश्चिमं लोचनविषयं भजतां तद्दोवरतां प्राप्तवता त्वयाधिष्ठितापि ना परिवारसाधारणाद्रूपोर्वीकार्थपारनैचित्यरूपएक

राम ८९

एवसाधास्याधर्मः कथं न खल्विति भिन्नशब्दापादनमिति प्रतिवस्तूपमालंकारः ६२ यदीति मसृणमेवाख्यातं ॥ त्वपीति तन्न वीति । शाम्यति । अत्र
मनः कुमुदयोर्विकासनिर्वासनयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावेन दृष्टान्तालंकारः ६३ नवेति साहकर्मणा शर्म सुखमस्येति विग्रहः कृपाणां तिकं ख
ड्गसमीपं आनिनीषतः नेतुमिच्छतः न तु नीतवतस्तथा हवे रणे परेषां शत्रूणां भूपयोद्धारः विशरारुतां विशीर्णतां अगुः प्रापुः विशरारुतां अहिंस
कतामित्यन्ये । हिपतः अवाते । वातशून्यदेशे इति वैधर्म्यदृष्टान्तः ग्लानेन तु न दधतीति व्यतिरेके साधर्म्यपर्यवसानात् ६४ किवणीति । कृपणानां धनं नागानां
फणामणिः केसराणि सिंहानां लघालिकानां कुन्तलाः कुतः स्पर्शं ते अमृतानामिति सं० केसराणि स्कंधलोमानि कुलपालिकानां कुलवधूनां अमृ
तानामिति सकलपक्षांत विशेषणं । अत्र वर्ण्यत्वेन प्रकृतानां कुलवधूस्तनानां तदुपमानत्वेनाप्रकृतानामन्येषां च कुतः स्पर्शं न इति सकृद्धर्मोपा
दानाद्दीपकालंकारः ६५ स्निह्यतीति । नवोढावधूः शयने तल्पे खेदं भजते । कूणतीति संकोचमालंबते । सचितं कवीक्षत इति चंडीदासः वेल्लतीति परिवृ
त्य शेते । विवलति । विशेषश्चंचला भवति । निमिषतीति निद्राव्याजेन नेत्रे मुद्रयति अंतर्नंदतीति हृष्यति नवोढात्वेन वाच्यतो हर्षाप्रकाशनात् अतएव चुंबि
तुमिच्छति न तु चुंबतीत्यनेकासु क्रियासु वधूरूपकर्तृकारकस्यैकवृत्तिः ६६ संख्यामेति समन्वेव्याख्यातं अत्र कोदंडादिभिः पूर्वपूर्वैरुत्तरोत्तरेषामासाद
नेन लोकत्रयव्यापिकीर्तिर्लाभानुकूल्यरूपोपकारस्यापादनान्मालादीपकम् पांडुरिति । समन्मेव्याख्यातं । अत्र प्रकृतानामेव वदनादीनामावेदनाख्य
एकोधर्म इति तुल्ययोगितालंकारः ॥ कुमुदेति ॥ नीलं च तत्सरोजं च तेषामालिः पंक्तिरिति विग्रहः काकः पदार्थ इत्यर्थः आनन्दस्य तत्र पुर इत्यनुषंगः
एकपदे युगपत् । अत्र कामिनीनयनाननोपमानत्वेनाप्रकृतानामेव कुमुदादीनां पूर्वार्द्धे कायदशोत्पादनाक्षेपउत्तरार्द्धे प्रतिहतत्वं चैको धर्म उक्त इ

सपरोभेदः ६७ सीताइति विरमे सत्यमानादि निशेषः॥ यातं गतं प्रोवतं त्विस्वन्वयः अनिवर्त्ति अपरावृत्तिशीलं· अत्रयौवनस्यास्थिरताया
मुपमानाच्चन्द्रादाधिक्यमिति व्यतिरेकालंकारः ६८ असीति· प्रभूताव हवश्च ते रिपश्च तेषां परामवे सति· स्मयो गर्वः ६९ इयमिति। दासीकृताना
मरसस्त्रानामकांचनस्य श्रीर्यनंसानन विशेषणं· स्मृतंतामरसंपद्मतामकांचनयोरपीतिशेषः ७० जितेद्विपेति· अञ्जवनकमलस्येव·गु
णाः पांडित्यादयस्ते न वश्च· ७१ अखंडेति· मंडलं राष्ट्रं· विवव· श्री संपत· शोभा च· कला कौशल· चंद्रपक्षे उ शांशश्च· जातु· कदाचित्· ७२ हरवदि
ति हे विभो हरवत विषमदृष्टिः कदाचिन्नासी सधचपः विषमदृष्टिस्त्रिलोचनः· सर्वाननुकूलदृष्टिश्च· विधूतः क्षिप्तो वितत्तो दक्षयज्ञ विशेषः ध
र्मश्च· करो राजग्रास्वधने· किरणाश्च· तापिता उद्वेजिता· संतापिता च· भूर्भूमिः तद्वाजनश्च· अपमाला रूपो व्यतिरेकः ७३ निसादितेति· प्रतापः
पराक्रमप्रकृष्टतापश्च· भास्वतादीप्तिमता भास्वान् सूर्यः ७४ स्वच्छेति· आननपक्षे स्वच्छस्वरूपता व्यग्रतोन समुल्लसितं स्मितं रविविवमितिरूप
कं विवप्रभो। धरोपत्र ताद्दशं· मधुपक्षे स्वच्छा त्मता ग्रणां नसमुल्लीसतं प्रतिबिंबितं इंदुबिंबयत्र तादृशं आननपक्षे व्ययमेवार्थ इत्यन्ये विंवप्रभायाधा
रकं· जीर्णामधुनो रक्तत्वात्· यत्र नगर्या ७५ एएहीति· एएहिकिमपिकस्या अपिरुत्तेनिगृह्वं भणामि· अलमथवा अविचारितकार्यारंभकारिणी स्त्रिय
तां न भणिष्ये इति सं· एइत्यव्ययं सानुनयसंबोधने· एहि आगच्छ· एह्रिं वीतिपठे इदानीमपीत्यर्थः अथवेति पूर्वाक्षेपे अलं· न भणिष्यामीत्यर्थः खेदा
तिशयात्सुनरुक्तिः अलंव्यर्थमितिवा· अविचारितेति सुभावमनालेव्य अनुरागवर्द्धनपरे त्यर्थः अत्रविरहदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणां वक्रमशकान
पानिधि द्वादस्तीक्ष्याक्षेपालंकारः ७६ ज्योत्स्नेति· शीतांशुकांतइव श्चंद्रकांत इव· मृणालस्य वलयानि कंकणानि· अंतर्मनसं मानसात्म्यं तरे प्रभवनाम

कर्षेणास्फितवतात्वया हेतुभूतेन उत्सोत्सादयन्तस्यानापिकामाः स्फुलिंगोत्करस्य अग्निकणसमूहस्य व्यापारो दाहो तस्मात् दन्तं तस्मै तदर्थं भवंति आः इति
प्रकोपे ऽव्ययं· हंत विषादे अनेनोक्तेन किं न ब्रूमहे अति प्रसिद्धत्वादित्याशयः अयं मुक्तविषयो निषेधः ७७ कुसुमितेति· कुसुमानि संजातानि यासां ताः कु
सुमिताः। रुजं पीडां अधत्त धत्तवती· पर्यावर्त्तनेस्म· परावृत्य वर्त्ततेस्म· नलिनी प्रफुल्लाभिर्लहरीभिः नलिनीयं रपराभिर्वा· नलिनीति नायिकारूपे· अलो
लितापि· अचालितापि· अनाघातादि रूपकारणाभावे पि पीडादि रूपतत्कार्यकथनाद्विभावनालंकारः सो कुमार्यातिशयस्य प्रसिद्धहेतोर्विभावनात्
७८ निद्रेति· स्फुरत्वे· सूर्ये· भुजंगो नायकः अत्र सूर्योदयादिकारणसत्वेप्यालिंगनपरित्यागरूपकार्याभावोक्तेर्विशेषोक्तिः सा च तन्निमित्तस्यानुरागाति
शयस्यानुक्तेरनुक्तनिमित्ता· रतश्रमादक्षमत्वेनिमित्तमिति चंडीदासः ७९ कर्पूर इवेति· यात्किंत्वाणस्य मनसस्याकर्षकता कर्पूरस्यापीषद्दग्धस्य सौर
भातिशयादृष्टान्तत्वं· तथा च श्रीहर्षः भूमिष्ठोपि यापा भवता मनोभूश्चायेन चायेद्य न सारभावः निजां पदस्तोषदशामदेष्य संप्रसनेनाधिकवीर्यताजितेति·
इयं चावार्यवीर्यत्वरूपोक्तनिमित्ता· ८० स एक इति· त्रीणि जगंति भुवनानि अत्र तनुरहं रोपिवलाहरणे निमित्तमचिंत्यमित्यचिंत्यनिमित्तेति ८१ एक इति· हे
देव एकस्त्वं द्विषां विदुषां मृगीदृशां च चेतसि त्रिधा त्रिभिः प्रकारैर्वससि अत्र विषये चित्रमाश्चर्यमित्यन्वयः। किं कुर्वन्· शौर्यस्य प्रतापस्योष्मणा विनयेन
लीलया विलासेन च यथासंख्यं तापं संमदस्य हर्षस्य रसं रतिं च प्रथ्नन् इति प्रकारत्रयप्रदर्शनं· सोयं यथासंख्यालंकारः ८२ निजेनेति आवृतमाक्रांतं· एवका
रो ऽप्यर्थे सुंदरमपीत्यर्थः शशिभ्रमभ्रमपि शांखं पीतं पश्यतीत्यन्वयः अयं विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो ऽर्थान्तरन्यासः ८३ सुसितेति· सापमेवाख्यातं· अ
त्र घनासि वृषभपद इति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनरूपः॥ गुणानामिति· दोरात्म्यात· अपराधात्· धुरि अनन्यसाध्यकार्यभारे· धुर्यत्वदृढ नस्समः सं

जातः किंणोघर्षणाद्व्रणाश्चिह्नं यस्य सततथापश्चात्त्रज् समासे तादृशः स्कंधो यस्य सगलिः कुत्सितगलो गौर्वलीवर्दः गलैर्बलादाकर्षं जितं प्रग्रहं पः पात
पतितस्य गलिरिति निष्कैचित · अत्रैवै धर्म्येणासामान्यसमर्थनं ८४ अहो इति · कश्चिदापन्नसुहृदं पतितदवस्थोचितमप्रियं वक्तुकामः खेदात्तिरश्यान्तस्व
जीवितं निंदति · हि · विषादे यत यस्मात् · एवं विधाप्रियस्य कदाप्यनुक्तत्वादहो इत्याश्चर्ये · तएव जगति धन्या इति निर्वंधः प्रणमव आपत्तिः अत्रैवैधर्म्ये
णा विशेषसमर्थनं ८५ अभिनवेति · हे सुभग विधिवशातो दैववशातः वियोगएव यविर्वज्रं तस्य पाते सति नूतनन लिन्यादिकं दावानलराशिरूपं भवती
ति शेषपूरणेनाचयः अत्र नलिनीत्यादिजातीनां दहनत्वजातसाविरोधस्य विरहोद्दीपकतयादहनत्वोपचारेण परिहारान्नदाभासोऽलंकारः ८६ धागिरपडति
· अनुनतिरूक्षत्वाभावः अवलो वलशून्यः अत्र गिरित्यादिजातीनामुक्षत्वाभावादिभिर्गुणैर्विरोधः राजगतोत्रस्यातिशयविवक्षयातस्य परिहारः एवमग्नि
मोदाहरणेपि विरोधतस्परिहारानूहनीयोपत्वभावस्य गुणत्वाभावादत्यार्थे नन्निति व्याख्यानं नतदसुक्त · चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति । नयेन जा
तिशक्रियाद्रव्याणि त्रिकस्यैव गुणापदेनोपादानात अन्यथा भावादिविरोधस्यासंग्रहेणाविभागन्यूनत्वापत्तेरिति ८७ प्रेषणमिति । कंठपरिग्रहे पाश
णापिताग्रणायणालतातो · धाराधरः खड्गः तीक्ष्णात्तीक्ष्णाधारः परुषश्च · अनुरंजेयेजे अनुरक्तो भवति · लोहितश्च · स्नेहप्रीति · वेष्कणपंच प्राप्नोति
प्राप्नोति · संगरस्य युद्धस्य संगे सक्तं मनो येषां ते · पटलैः समूहैः प्रसाधनविधिर्भूषाविधिः कौतुकमिति क्रियाविशेषणं एतत्कौतुकमिति वा ८८
सजतीति · अवति · रक्षति · हेलया अनायासेन मोपि जनार्दनः अवसरवशाच्छफरो मत्स्यो जातः इति शेषः ८९ सततमिति · घटनासंपादनतेन
करिनाः करः भवति सततिसरोजवत्सुकुमाराजानातरतिशेषः ९० पेलवमिति · पेलवं कोमलं · सततत्वशब्दो पर्यायो · मलयतं चंदनं ९१

अर्कौ चेति · उद्दामैरुद्धतैर्दीप्यद्भिः पाथां शौर्द्दृटः यस्य भीमार्गणानां वा रणानां अनर्गले अविच्छिन्ने शान्ते तीक्ष्णोयतने सति नवांभोजदलव
दभिजातः कोमल अमृतसमार्णवः पारमुरामः अपूर्वः सर्गः सृष्टिर्यस्य पत्कर्मकोपत्कर्तृको वेति समभिसन्वयः ९२ पदीति · चतुर्थ्यामा
तं अयमिति · वार्गजलानां · निलयः स्थानं इति हेतोस्तस्माक्रांतमनांसि स्माभिर्जलनिधिः । श्रितआश्रितः मुनिरगस्त्यः एनं समुद्रं क्षरणा
दासमन्तात्सास्मति ददं कोजानीत इत्यन्वयः कीदृशं निजाकरपुटीकरसपुटं तदेवकोटरं विलंतदूतं · ताम्यंतः स्लायंतस्तिमयो मत्स्या मकरा
श्चयत्र तादृशं ९३ समदेति · हे क्षितितिलक त्वयि तटजुषि तीरगते सति · शंकरस्य चूडामस्तकं तदूता आपगा नदी गंगापि कालिंदीयमुना
भवति · कुतस्तत्राह समदेत्यादि · मत्तगजाः करिणस्तेषां मदजलनिष्यंद एव तरंगिणी नदी तस्याः संगात्संबंधात मदजलस्य श्यामवर्णीबंभ
सिद्धं ॥९४॥ पश्चादिति · शयनादुत्थितस्तुरंगोश्वः क्ष्मां भूमिं खुरेण विलिखति उत्किरतीत्यन्वयः अनवरतं चलत्प्रोथो नासिकापुटं यस्य
सः किं कृत्वेत्यत्राह पश्चादित्यादि अंघ्रीचरणौ · त्रिकस्य पृष्ठवंशाधोभागस्य नत्यानम्रतया विततं विस्तृतं अंगं ग्रीवाद्यपि दीर्घीकृत्य · आभु
ग्नो वक्रः कंठो यस्य तादृशो मुखमुरसि आसज्येति संबंधः सटा · स्कंधकेशावलिः पृष्ठवंशाधो त्रिकमित्यमरः प्रोथोश्वगोः घ्राणयामिति
विश्वः अत्राप्यजातिवर्णनात्स्वभावोक्तिरलंकारः ॥९५॥ हित्वेति · हे राजन् त्वां हित्वा परोन्यः उपरोधेनानुरोधेन वंध्यं भ्रूलं मनोपेक्षां तादृशानां
मौलिः श्रेष्ठो नास्तीति मन्ये तथा रमां लक्ष्मीं मलरेखां विना अन्यत्र लज्जापावर्जनमभावो नेसदृश्यत इत्यन्वयः कथं तत्राह य इत्यादि · यो भवान् मुखशा
ते हृपापशतैस्त्यागस्ते इत्यर्थः त्यागकृतमवमानं नप्राप्यापीति संबंधः इयं निंदापूर्विका व्याजस्तुतिः ९६ हे इति · हेलयाजितावोधिसत्वावो द्वायेन

राम·

त्रः अतिकाकुलितेत्यर्थः तोयधेः समुद्रस्य द्रुः अन्यः नष्टतां यौवजनानां उपकारस्यायटनायां संपादने वैमुख्येन परांड्मुखत्वेन लब्धं यदयशः
नतमारस्य प्रो दूहने मनोर्दुर्दशस्पष्टयथासा हायकं करोषीति स्तुतिपूर्विकेयं व्याजस्तुतिर्निंदापर्यवसायिनी ९७ सहेति· सहदिवसनिशाभि
र्दीर्घाः श्वाससंदंडाः सदमतिवलयैर्वाष्पधाराङ्गलंति सुभगतवावियोगे तस्या उद्वेगशीलायाः सह च तनुलता पांडुर्वेलाजीवितावशेतिसं· द्रूत्या ना
यकं प्रतीयमुक्तिः श्वासानां घनप्रचुरतयादंडत्वेन रूपवर्णनं कार्याणंमिताकंकणागलनं· आशापांडुवेललत्वं कादाचित्कत्वं· अत्र सहोक्तिरलंकारः
९८ अरुचिरिति· अरुचिरीतिमून्यः शशिना विनासापिनिशापिमहदुत्कंटतमांधकारइतिरूपकं· उभयेन चंद्रनिशाभ्यां· स्फुरितं विलसितं· चकास्ति
शोभते ९९ मृगतिनरेंद्रसुनुः राजपुत्रः विचित्रेषुव्यवहारेषु यासप्रतिभायाः स्फूर्तिः प्रभाप्रकाशस्तेन प्रगभः मृगनयनासकस्मिनेवंभूतइत्यर्थः
अनेन तुच्छलप्रकृतिना अमृतद्युतिश्चंद्रस्तद्वत्सुंदराः स्वच्छआशयोन्तःकरणं यस्य सः उदारदरणाद्वयेविनोक्तिरलंकारः पूर्वत्रात्येन विना अशोभ
नत्वमिह तु शोभनत्वमितिभेदः ।१००।। लतानामिति· अयं मरुद्वायुः लतानाम् समग्रं अनुपमम् आमोदं परिमलं प्रयती सन्चयंतं मनोरमं लास्यं नृत्यं
दत्वा अर्थात्लताभ्यः अध्वगानां पांथानां· अहेति खेदे· आधिर्मनःपीडा व्याधिः प्रसिद्धः भ्रमिर्दिक्भ्रमः मरणादशो कोकिलारः रूदितरोदनं मोहो निश्चेष्टता·
एषांव्यतिकं समूहं १ नानेति· हे नय पंसंप्रहारे युद्धे प्रहरः सोरणयधैर्दारुणशाद्वयुक्तानप्रहारान् स्वीकृत्य दर्पयुक्तेन अरिसमूहेन इ यवसुंधाविती
र्णा दत्ता अर्थात् तुभ्यं· कीदृक् निर्विप्रलंभो विप्रलंभशून्यः परिरंभस्यालिंगनस्य स्वस्वामिभवसंबंधस्येतिपावतविधिर्यस्यास्ता दृशी· अनोदाहरणाद्वये
ऽपि यथायोगमुक्तमाधमानां विनिमयोक्तेः परिवृत्तिरलंकारः २ आसीदिति भावीभूषणानां संभारः समूहो यत्र तथाभूता· अत्र भूतभाविनो रंज

नमूषणसंभारयोः प्रसङ्गतयाभिधानाद्भाविकं नामालंकारः २ वपुरिति· हे पुरारे शिव पुराहर्वस्मिन्क्वचिद् पि जन्मनि प्रायः भवंतं अहं न प्रण
तवानिदं वपुषः प्रादुर्भावादनुमितं प्रणामेसति मुक्तिलाभेन तद् संभवादितस्माह संप्रति न मनुमुक्तः अतनुः शरीरशून्योहं अग्रेपि अनेति भाक्
नतिरहितः तत्तस्मात्स्वर्गपारकालीनानमनादिदमपराधद्वयं प्रसवापरूपं संतव्यमित्यपराधहेतोर्वाक्यार्थभूतत्वान्नमनस्योपादानात्काव्यलिंगाल
कारः ४ प्रणयीति· मालतीमाधवे मालतीहंतुमुद्यतमघोरघंटं कापालिकं प्रतिमाधववाक्योक्तिः तत्र तस्मिन्वपुषि शस्त्रमुपक्षिपतस्तव शिरसि अ
कांडे अवनवसरे पमंदं दड इवेषमद्भुजयं तत्वितत्वधः तत्किं पट्टधः प्रणयिनीनां सखीनां पेशलीलं परिहासरसोत्तैः स्थिगतैः पातैः शिरीषपुष्पना
डनैरपि ताप्यति ग्लायति अत्र भुजपातेशस्त्रमुपक्षिपतः इत्यनेकपदार्थो हेतुः ५ भस्मेति गिरिसुताकान्तस्य शिववस्यालयः प्रासादस्तदलंकारभूतां तोपा
नयंक्ति हाशोचामीत्यर्थः अमितरस्मादिनादाशब्दयोगे द्वितीया· पुष्पाकं यासपर्या प्रजातसुखस्यालोकः प्रकाशस्तदुच्छेदके· निधीयामहेवयमिति
शेषः अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदकत्वं समस्तपदार्थो हेतुरिति ६ यमिति यं रावणं ब्रह्मदेन ऐरावतस्येंद्रगजस्य मुखे मानेनाभिमानेन च
हरोरिंदुस्पहृदये विरोगारूढा वृद्धिप्रामापि निवासश्रीति रूपितातस्यांजोसैवं ऐरावंते द्वौ मदमानमूर्त्यो जाताविसर्थस्य वं यसैव भंग्यंतरेणाभिधाना
त्पर्यायोक्तमलंकारः ७ मुक्ता इति· विदुषां भवनेषु केलौ विभूता छिन्नसूत्रा मूत्रा न हारादलिताः संमार्जनीभिर्हृता अपसारिताः अंगणसीम्नि मं
थरं मंदं चलतीनां बालानां वनितानां च रसालालसया अरुणा आरक्ता मुक्ता कर्मभूताः दाडिमबीजेषु शंकिता धीर्येषां ते केलीशुकाः कर्तृभूताः
कर्षतिपतन्तो जनृपतेर्दानलीलायितमित्यन्वयः अत्रोत्कटसमृद्धिवर्णनादुदात्तालंकारः ८ तदिदमिति· यस्मिन्सरूपे निवसन्नरामो वाद्रुमा

त्रसहायो रक्षसां क्षयं चकारेत द्विदसराणपमिति महतः श्रीरामस्यारणेत्कर्षकतुयातं दग्भावादपरच दानभेदः ९ दुर्वारा इति · मार्गणाः शराः
मन्मथसुहृत्कालो वसन्तः स एव कृतान्तः असमा अशून्यः अथवा कृतान्तो यमः असमः अकाले प्राणान् पहर्तुं समर्थ इत्यर्थः चतुराः विरहवि
नोदने कुशलाः इत्थं सति शरो मर्मभेदी विरहः कथं नु · सोढव्य इत्यर्थः अत्र दुर्वारत्वेनाशोभनानां तादृशैरेव प्रियतमादिभिर्विरहासहत्वरूपका
र्यसमुच्चय इति समुच्चयालंकारः · नववयःप्रभृतीनां शोभनत्वेऽपि विरहोद्दीपकत्वेनाशोभनत्वं बोध्यं १० कुलमिति · भाद्राः शोभनाः · मूर्त्तिरा
कृतिः श्रुतिः शास्त्रश्रवणं वेदो वा · अलं पर्याप्तं स्फीता विस्तृता · प्रकृत्या सुभगाः शोभनाः अयं दृश्यमानो जनः अमीभिः कुलादिभिः सुतरां
[illegible] दर्पगर्वं व्रजति तत् वतु नत्र एवांकुशाः विनयहेतव इत्यर्थः अत्र दर्पात्मके कार्ये शोभनानामेव समुच्चयः ११
शशीति · रुचा क्रते शोभना क्रते : दुर्गतो दरिद्रः अत्र शशिनः स्वतः शोभनस्यापि दिवसधूसरत्वादशोभनत्वेन शोभनाशोभनरूपस्य तादृशे
रेव कामिनीप्रभृतिभिः समुच्चयः तदुक्तं वृत्तिकृता · शशिनि धूसरे शल्ये यत्सप्तानि त्रासीति सदसद्योग इत्यस्य सदसद्रूपाणामनेकेषां योग इत्य
र्थः · ननु सतोऽसता योग इति · तथा सति सहचरभिन्नत्वरूपार्थदोषेणालंकारत्वासंभवात् · अत एव नृपांगणगतः खल इत्यत्र नृपांगणगा
तत्वेन शोभनत्वे खलत्वेन चाशोभनत्वमिति समर्थनेऽपि सहचरभिन्नत्वात् तदशमुपेक्ष्यैवालंकारोदाहरणान्तरमाशिकैः कृतं · एवं विशेष्य
स्याशोभनत्वं · विशेषणस्य स्वशोभनत्वमिति प्रक्रान्तं इह तु मध्ये निप्रक्रमभंगो ऽप्यत्र ज्ञेयः · न त्र दुर्वार इत्यत्र योगोदाहरणेऽपि कथं न सदसद्यो
ग इति चेत् अत्रोच्यते · इह शोभनस्य सतः अशोभनत्वमिति विवक्षा · तत्र तु शोभनमेवेति विवक्षितं न तु शोभनत्वमपीति न सद्योगप्रसक्तिः

राम· ९३

अत एवात्र मनसि शास्त्रानीत्युपसंहृतं । सुंदरत्वेनांतःप्रविष्टानामपि यथा हेतुत्वात् । तत्र तु सर्वथा दुष्टत्वाभिप्रायेण कथं सोढव्य इतीति निरव
द्यम् १२ विदलितेति । विदलितं खंडितं सकलानामरीणां कुलं येन तत्तरैवलं सैन्यं । प्रबलाः प्रकृष्टबलाः । अत्र विमलत्वमलिनत्वयोर्गुणयोस्तु
ल्यकालतारूपः समुच्चयः स्फुट एवागम्यः १३ अयमिति । विक्रमोर्वशीये पुरूरवसो वचनं । त्वया प्रियया उर्वश्या । एकपदे एककाले भवितव्यमिति तत्सं
बंधः । निरातपत्वेनातपत्रहितत्वेन रम्यो रहोभिर्दिवसैः कर्तृभिः अत्रोपगमभवनयोः क्रिययोः १४ कलुषमिति । नवचरस्य यहितेषु शत्रुविषये कलु
षं अर्थात्कोपेनारुणं च । तेषां शत्रूणां वपुषि आपदां करालैः वर्तिभिः पतितं चेति कलुषत्वपतनयोर्गुणक्रिययोः समुच्चयः । श्रीरामं आरदति । कु
चसचिव तां कुचसहितत्वं । अद्वितीयत्वं निरुपमत्वं द्वितीयरहितत्वं च कृत्वेनाध्यवसितं । अत्र नगुतादेरेकैकस्यानेकत्र स्थितेः पर्यायालंकारः । घनेवक्ष
स्थलापि पूर्वं वक्षसोऽद्वितीयत्वागमादलंकारः संभवो ध्यः १५ नवितिति । हे कालकूट विष उन्नतेन रविशिष्टमुत्कृष्टं पदं यस्यास्तादृशी इयमार्यापङ्क्ति
त्वकेनोपदिष्टेत्यत्वयः तदेवदर्शयति । भागिति । हृदयं अश्रयं तेन च तदितिशेषः । अथानंतरं । वृषलक्ष्मणो हरस्य । अघनापुनरितिसंबंधः । अत्रैक
स्यैव कालकूटस्य क्रमेणानेकत्र स्थितिः १६ विगेषष्टवेति । विंवसदृश ओष्ठो बिंबोष्ठः । श्रीलोचनयोरितिपरंतु १ श्रोष्ठेरागो लोहित्यं हृदये तु तेजः । अत्र
श्लेषेणाभेदाध्यवसायादेकोऽपि पदार्थः क्रमेणानेकत्रोक्तः १७ ततोतिति । तत्ते यां श्रीसहोदररत्नाभरणोहृदयमेकरसं विंवाधरे विघातो निवेशितं
कुसुमवाणेनेति सं । श्री सहोदरं रत्नं कौस्तुभ आभरणं यस्य तादृश्मिन्श्री विष्णोः पकरसमेकं तां नतत्ते षां पातालवासिनामसुराणामिति चंडीदासः
हृदयं कुसुमवाणेऽभ्रविघातां कांतानां विंवसदृशोऽधरे विनिवेशितमित्यनेकत्र स्थितेः पर्यायो न कनिर्द्दिष्टाद्भेदः १८ मधुरिमेति । मधुरिमाहचि

रखलानां वचनं प्रथमं एष्ट्व वक्तुं अमृतत्यनक्तिप्रकाशयति अथ विचारानंतरं तदेव खलवचनं मोहहेतुभूतं अंतर्गतं हालाहला खं वि
षं कथयति अहो आश्चर्यं· अत्रैकस्मिन् खलवचने क्रमेण मृतविषयोः स्थितिरिति पूर्वं विपरीतः पर्यायः १९ तद्देहमिति· अयं द्विजः दिवसैः
कतिपयैः इयतीमपि समृद्धिं सीमां समारोपितः इत्याश्चर्यं· तदेव दर्शयति तद्देहमिति· तत्पूर्वं दृष्टं नताः स्वर्वा भित्तयो यस्य तत· दिवौ तदिस्मात·ज
रतीजीर्णा· यताभाः मेपत्रुत्साः घटाः श्रेणयः कलमधुरस्वरं· अत्रैकस्मिन् द्विजे तद्देहमंदिरादीनामनेकेषां क्रमेणास्थितौ दिवसैरिति प्रयोजकानि
दृष्ट्वा इति भेदः २० यत्रैतादृतिः यत्र जने एता कामिन्यः लहरी वक्त्रलाश्च यला दृशो या संताः अमी अनुभूयमानाः मार्गणाः शराः पतयस्मात· तत्रस्मा
त स्मरः आसां कामिनीनामग्रतः एव सदा मंडलीकृतचापं यथा स्यात्तथा धावतीति संकीर्णं दृक्स्मरः· अविते यो जिते शौर्ये स्वनृचयनः करोपस्य सः· शा
स्तनमात्रान् तद्धारकः अत्र पूर्वार्द्धोक्तहेतुना अयत्नात् दशमदनधावनस्य साध्यस्य साधनात् उत्तमभालंकारः प्रयोगस्तु एताः पुरो धावन्त्या विधमदनाः मर्म
भेदिवाणपातव्यापृता व्याप्यत्वादिति बोध्यः २१ महौजस इति· धनुर्भृतो धनुर्धराः भटास्तस्य सुयोधनस्य श्रियाणि असुभिः प्राणैः समीहितुं कर्तुं वांछंती
त्यन्वयः अत्र महौजः शालित्वेनानाक्रमणीयत्वं मानधनत्वेन युद्धे पलायनाभावः ब्रह्मपूजितत्वे नोपेक्षा एहिमसंथामेलब्धकीर्तित्वेनोत्साहः स्वनाय
शालित्वं च असंहतत्वेन सहायानपेक्षत्वं· अभेदवृत्तित्वेन प्रभुप्रयोजनैकपरत्वं च यस्य तत्त्वं क्रविशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरालंकारः २२
शैलेन्द्रेति। शिवो वः युष्मानवतात् रक्षतु· कीदृशः शैलेन्द्रेण हिमवता प्रतिपाद्यमानादीयमानाया गिरिजायाः हस्तस्योपगूढं आश्लेषः भावेक्तः तेनोल्लसद्रो
मां वादिभिर्विसंस्थुलो व्यग्रश्चासौ अखिलस्य विधिव्यासंगास्य भंगेनाकुलः तत अस्मात्त्विकभावगोपनाय तुहिनाचलस्य कस्पोहापि त्वसमितृचिवान्·

हा इति विस्मये· शैलांतःपुरं च मातृगणं ब्राह्म्यादीनां मंडलं समूहः अगणाः त्यक्ता इति विग्रहः सस्मितं इत्यस्य· अत्र स्मात्विकभावस्पर्शो मां वा देहि म
वत्कारस्पर्शानिमित्तकत्वेन गोपनाद्याजोक्तिरलंकारः २३ किमिति· आसंगं संवननीयं· ध्यु सरितः गंगायाः सविधं तीरं· अनवद्यं उत्तमं येषु घुसृ
·स विधादिषु आसत्त्वया· निसर्ग वधिर्या विमुक्तिः स्वापुण्यरूपा तदर्थं· अत्र सेव्यत्वे नाव्रगतत्वे गंगा सविधादेः पुनः कीर्तनमितरपरिसंख्यार्थमिति
सेवालंकारः २४ किमिति· अत्र लोके आर्यैश्चरितमाचरितं तत्सत्कृतं पुण्यं कर्म· दोषो व्यभिचारादिः धिषणा बुद्धिः· अभिमतो ज्ञारदभ्यादा हृजानाति स्वा
दि· अत्र व्यवच्छेद्यं वाच्यमिति भेदः २५ कौटिल्यमिति कौटिल्यं कपटं· कुंचितत्वं च· रागः पक्षपातः रक्तिमा च· काठिन्यं निर्दयत्वे· दृढता च· तरलत्वं अवि
चार्यकारित्वं चपलता च· अत्र तद्दयादौ नेति व्यवच्छेदः प्रतीयते· पृथ्वीभावात्सर्वस्माद्भेदः २६ भक्तिरिति· भक्तिरासक्तिः भवे शिवे· व्यसनं रुचिः प्रव
तिरेव कामास्त्रमिति विग्रहः अत्र व्यवच्छेद्यं वाच्यमिति विशेषः २७ जितेंद्रियत्वमिति सममेव्याख्यातं· पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रतिहेतुत्वात्कारणमालाल
कारः अविरलेति· अविरलं निरंतरं कमलानां विकासरूपं इत्यर्थः आपुष्टं तमिति वत्कार्यकारणयोरभेदेनाभिधाने· एवमग्रेपि· अपंचहेत्वलंकार इ
ति भट्टोद्भटमतं २८ हंसाराविति· हंसानां सरोभिः श्रीः साऽरीक्रियते अथ सरसां हंसैः अन्योन्यमेव तेऽत्मानं केवलं गुरूकुर्वंतीति सं· श्रीः शोभा· सारी
करणं श्रेष्ठतासंपादनं· अत्र सरोहंसयोः परस्परं शोभाधीकरणरूपोपकारजनकत्वादन्योन्यनामालंकारः २९ वाणि श्रोत्रेति वृणिक्कदसिदंताः कु
तो स्मात्कस्मात्प्रकृतमपश्यमावह्लुलिताल कमस्तीगृहे परिसंक्रमंतं स्तुषे निस्सं· एषा हि कैतार वणिजं प्रतिजरद्व्याधस्योक्तिः वणिक्केति स्वार्थिके क
प्रत्ययः यांतं संबोधनपदं· हत्त पश्यमागिति· लुलिता अलका यत्र तादृशं मुखं यस्याः साइति विग्रहः· परिसंक्रमते परिभ्रमति· तथा च पुत्रस्य स्वकांताया

मासक्तत्याहस्तिन्या प्रहननपारवाभावात् स्वदृहे दंतक्षतिविरहइतिभावः अत्रोक्तरूपेणोत्तरेणात्तदृहेहस्तिदंतव्याप्रक्षत्रयः संगतीतिकेतुः प्रश्नोत्त
यनाउत्तरालंकारः ३० केति · काविषमादेवगतिः। किंदुर्लभमपज्ञानो गुणग्राही · किंसौख्यं सुकलत्रं किंदुःखं पतत्खलो लोक इति सं· स्पष्टं · अत्र चम
त्कृतस्थलोकाप्रसिद्धस्थवीतरप्रासहृदुक्तिर्द्वितीयोभेदः ३१ वक्केति · कंठेस्थितंकुंकुमंवक्रात्तस्यंदिभिर्गलदिः। स्वेदविंदूनां प्रबंधैः पंक्तिभिर्भिन्नं संभि
न्नं द्रष्टुकाप्रियवयस्यासंवीक्षितात्यहसितात्तन्व्याः पुत्रत्वं पुरुषापितं व्यंजयंती सतीयाणो स्वद्रुलेखालिखितवती · पुरुषामेवयाणोतस्याउचितत्वा
त् · अत्राकारेणलक्षितं सवुद्धिर्तया सूक्ष्मं पुरुषापितं पाणौ खड्गलेखनेन शक्ताप्रितमितिसूक्ष्मालंकारः ३२ संकेतेति · विटं नारे संकेतकालेमनो
वस्थ[illegible]ज्ञितात्ममुभिःस्वार्थः अत एव हसद्धीनेत्राभ्यामर्पितं सूचितमाकूतं दहस्यंपेन ताह्नशं तालाविदग्धया नायिकपालीलासं वंधिपसं निमीलि
तमित्यन्वयः अत्रेंगितेन लक्षितः सूक्ष्मो भिप्रायः कामिन्या निशासूचके नपत्रनिमीलनेन प्रकाशितः ३३ राज्यइति · सौधं सुधागृहं · अनंगसर्वस्व
मितिरूपकं अत्र पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षस्थरसमस्तसर्वोत्कृष्टत्वपर्यवसनः सारालंकारः ३४ जस्सेव इति · यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भण
ति जज्जनो ऽलीकं दंतक्षतं कपोले वध्वा वेदनासपत्नीनामिति सं· वेदनेति पज्जनो भणतीति वदतितदीलीकमित्यन्वयः अत्र वेदनादंतक्षतयोः
कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यरूपासंगतिरलंकारः ३५ मानमिति · दिष्ट्या भाग्येन · उदीर्णं उदितं · अत्र घनगर्जितरूपकारणांतरयोगेनमा
नापगमरूपकार्यस्य सुकरत्वात्समाधिरलंकारः ३६ धात्विति · शिल्पकौशलं तदतिशयस्य निकषस्थानं परीक्षास्थलमितिमृगाक्षी विशेषणं रूपे
रूपविषये · दत्तयत्न इति विजयायेत्यादि संगतमितिभावेक्तः समागम इत्यर्थः देवादित्स्योपनत[illegible]मित्यनेनवाचयः अत्रो चितयोगवर्णनास

मालंकारः ३७ चित्रमिति अत्र चित्रवत शब्दयोर्वीप्सा विस्मयातिशयद्योतनाय · परिणतं पक्वं स्फीतिः समृद्धिः एतस्याः फलसमृद्धेः क
वलनं कलाभक्षणं चातुरी तत्र कोविदः पंडितः अत्र द्वयोरपि निकृष्टतयोचितयोग इतिभेदः ३८ शिरीषेति · शिरीषात शिरीषपुष्पा
त् · कुकूलाग्निः कुंभकारचितोऽघटादिपचनाग्निः · अत्र कथाद्वोर्कद्वयोरत्यंतवैलक्षण्यप विषमालंकारः ३९ सिंहिकेति सिंहिका सिंही · राहु
माता च · तत्सुतः सिंहो · राहुश्च · जग्रसे कवलितवान् · अत्रेष्टसाधने प्रवृत्तस्य विपरीतानर्थप्राप्तिरूपो विषमभेदः ४० तदिति · तमालवन्नीलाह
याणास्थले रणयस्य राज्ञः करस्पर्शमवाप्य सद्यस्तत्कालं रोरोपतिसंग्रामं धारदिंडुवसांडुप्रभ्रंपयशः प्रसूते एतच्चित्रमित्यन्वयः अत्र कार्यकारण
योर्विरुद्धगुणत्वरूपो विषमः ४१ आनंदेति · अमंदं अनल्पं · अत्र कार्यकारणयोरानंददाननायनक्रियेविरुद्धे इति चतुर्थो विषमः ४२ विपुलेने
ति · सागरे शेते इति सागरशायपत्नादशस्यपस्य विष्णोर्विपुलेन विस्तृतेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि पपिरे पीतानि स पुनः सोपी स्वर्थः एकतम
या कया चित्रगरका मिमा मदेन विभ्रमो विलासो यस्यां सा चासावसकला असंपूर्णा च तथाभूतये कयाद्दशा यपेसादरमवलोकितः ४ वयामइ
त्यभेदाध्यवसानं · अत्राचयचाचयविनोः यानकर्तृकर्मतारूपं वैषम्यमित्साघंतनभेदोयं सुधीभिरूहनीयः ४३ अहोइति · मानीति अवकाशोल
भतइत्यर्थः अत्र कविविवक्षावशेन महतोपयशोराशेराधेयत्रजगपित्रिभुवनरूप आधारो महत्वेनोक्तइत्याधिकमलंकारः ४४ युगांतेति · यु
गांतकालं प्रतिसंहृतआत्मा स्वात्मभूतः प्रपंचो येन तस्य कैटभद्विषः श्रीविष्णोर्यस्यांतनो जगंति भुवनानि सविकाशं सावकाशमासतउप
विशंति स्म तत्र तस्यांतनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमसंभवा मुदः पीतयोन ममुन विकाशंप्राप्तवत्य इत्यन्वयः अत्राधेयानां मुदां महत्वो

९६

96

क्रियात्मपरो भेदः ४५ त्वमिति· अनुशयात् द्वेषात् भवेदनुशयो द्वेषदुत्तिविग्रहः अत्र स्वशत्रुं नायकं जेतुमशक्तेन कामनं तत्त्वातिनिषिद्धत्वेन दी
पकामिनीपीडना त्वत्पनीकालंकारः ४६ यस्येति· यस्य श्रीकृष्णस्य रुःकायस्य निग्रहो वधस्तेन गृहीतः स्वीकृतो विग्रहो वैरं येन सः कांतेस्तत्रय
स्येत्यनुषज्यते· छन्नी· वैरनिर्यातनेक्षशालः अत्र श्रीकृष्णचंद्रयोः परंपरया संबंधित्वमिति विशेषः ४७ अपांगेति· अपांगस्त्तरलोपयोस्तद्इति वि
ग्रहः· मधुराश्चतेवक्राव क्रोक्तिसमर्पकावर्णाया सुतागिरउक्तयः· इति प्रकारेण मृगदृशामंगके लीलया कस्मीस्वतः स्वभावतः स्फुरितं तन्नस्मा
दत्रकृतं पदं स्थानं येन तादृशोपि मदस्य मधुपानजन्यस्योदयो न लक्ष्यत इत्यन्वयः अत्र मदसाधारणो रंगस्य स्वाभाविके स्थांगतरलतादिचिह्नैर्म
दस्यगोपनात्मीलितालंकारः ४८ यदिति· तेतवयेद्विषस्तस्तातेआगमने शंकिताधीर्येषां तादृशाः संतो हिमाद्रेः कंदरासु निवसंतितउक्तरो
मांचकंपसहितमंगमुद्वहन्ता मपितेषांभयानां बुधःपंडितो पिनाभिजानइत्यन्वयः अत्र रोमांचकंपयोरागंतुकयोर्भयसाधारण्याविद्रूपयोर्भयति
रोधायकत्वे ४९ पुराणीति घस्रां दिशि· रूपेणपुरस्कृतं भूषितमंगं यासांताः· विलासाः कुसुमायुधस्यास्त्रमिति रूपकं· अत्र पूर्वं पूर्वं पूर्वस्मिन्नुत्त
रोत्तरविधानरूपेकावल्यलंकारः ५० नतज्जलमिति· नलीनः षट्पदो भ्रमरो यत्र तत्· कलंकलस्वरपुतं यथास्यात्· अत्र तादृशनिषेधरूपे कावली
५१ निमेत्रेति· चलदृशां गंभीरनाभिविलेषु लहरीभिर्नलक्ष्मीगयोः पदं मः स्नाविंतं संचारितं तद्दैवैः कुहरैस्तैः कुहरकुहरशब्दैः सुरनार्योस्मरसः सुरतसंव
धिकं ठकृतानां स्मारितानि इति कर्मणिषष्ठी· अत्र सदृशदर्शनजन्यं स्मरणमलंकारः ५२ करजेत्येति करयुगगृहीतयशोदास्तनमसुखविनिवेशि
ताधरपुटस्य स्तनपांचजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमांचमिति सं· स्तनयोर्मुखमिति विग्रहः पांचजन्यः श्रीकृष्णस्य शंखः अत्र जन्मांतरानुभू

राम ९६

तंस्मरणमितिभेदः ५३ कपालेइति॰ सर्वेत्रइति त्रावोस्मदंबुध्येजिशेषोवेोप्यः कपालेस्थितानिति शेषः लेटि आस्वादयति तत् रुणछि द्वेष्यप्रोतान् प्र
विष्टान् संकल्पयति गच्छाति॰ रतान्नेहरवीतिसंबंधः प्रभया मत्तस्तदतिशयशाली॰ अत्र सदृशदर्शनजन्याभ्रान्तिरलंकारः ५४ लावण्येति॰ श्रीकोग
हं गरिमा गोरवं॰ त्यागिनां दानं हरणं अग्रेसरे अग्रगण्ये॰ अवनीभरेक्षमः समर्थो भुजोयस्यैवं भूते त्वयि वेधसा निष्पादिते सति॰ किं किमर्थमित्यर्थः
पूषा सूर्यः चिंतारत्नं चिंतामणिः सुधैव वृथैव॰ कुलक्ष्माभृतः कुलक्ष्माभृत कुलपर्वताः अत्रोपमानानां वैयर्थ्यं प्रतीयमलंकारः यथा संक्षेपसत्वेप्या
क्षेपव्याधावत्रैदाहरणं तं ५५ एएहीति॰ अपि एहि तावत्सुंदरि कर्णं दत्वा शृणु वचनीयं तव सुखेन कृशोदरि चंद्र उपमायते जनेनेति सं॰ वच
नीयं निंदितं अत्रोपमानस्योपमेयकल्पनमपरं प्रतीपं ५६ गर्वमिति॰ असंवाद्यं संवहनापोऽप्य अपरिमितमितियावत्॰ मद्वेशमनि॰ पूर्वं त्रवचनीयते लो
कृत्ताउपमितेरपर्यवसानं इह तु निष्पन्नासातिरस्कारहेतुरिति भेदः ५७ अहमेवेति॰ तातेतिसानुकंपसंबोधने॰ तातोऽनुकंप्ये जनकइति विश्वः मां सम
दृश्यः गर्वमाकृथाः अत्र लिरूपं मत्वेन गर्वोपमाराणस्योपमानताकल्पनरूपं प्रतीयम्॰ ५८ मलयजेति॰ मलयजं चंदनं सिततरं सुभ्रतरं दंतपत्रं दंत
निर्मितताटंकं ते नक्कतावकेरूकूदीसियस्ताताः विततं विस्ततं धामतेजो यस्य तस्मिन् षशिशे धीधवलयति सति अविभाव्यता अलक्ष्यता॰ अत्र
पकृतापकृतयोरभिसारिका चंद्रिकयोर्वैवश्चिन्तगुणसाम्येकात्मतावर्णनात् सामान्यमलंकारः ५९ वेत्रेति॰ वेत्रत्वचः पीतवर्णास्तयोपतानतताः कर्णा
ग्रतः कर्णयान् गंडनले आगतानीति नीलवर्णकेशसान्निध्याद्युक्ताभिव्यक्तिवारणाय॰ भृंगा भ्रमराः कः अवेदष्यत अत्तास्पत्॰ भृंगागतेन ल
क्षितानीत्यर्थः तत्रोत्तरकाले विवेके न पूर्वमेकात्मताप्रतीतस्तत्रयनां तु दाहरणं तं ६० दिवमपीति॰ दिवं स्वर्गं आकल्पं कल्पपर्यंतं अनल्पेतिगिरं

निशोषणं तांस्तथा गिरीशं जगन्तरमपंतीतिसंबंध· अत्र कविरूपापसिद्धार्थाः विनाऽपि उपभूतानां गिरामवस्थितिवर्णनादेकोविशेषालंकारः ९१ सेति·
सा वसति तव हृदये से वाक्पतेः सा व वचनेषु अस्मादृशानां संदराऽवकाशो नास्ति याया नामिति सं· चकारोऽवधारणे तेनैवेत्यर्थः· अत्रैकस्याः का
मिन्यायकरूपेणायुगपदनेकत्रस्थितिवर्णनाद्वयरोभेदः ९२ स्फुरदिति· हे राजन् त्वां स्तनतां विधिना मविनयो मनोभवादिः सत्तजेइति सत्तामित्यन्व
यः एतदेवोपपादयति तं यथाक्रमं विशिनष्टि स्फुरदित्यादि· अत्रैकं कार्यं कुर्वता तेनैवपलेनाशक्यकार्यान्तरकरणात्तृतीयो भेदः ९३ गृहिणीति· ईड
मत्तीशोवतोऽजस्येयमुक्तिः मिथो रहसि ललिते कामकलाविधौ/ विषयेप्रियभूताशिष्या· मिथो मोऽन्यरहस्यपीत्यमरः· अत्र सचिवादि सर्वहरणा
रूपकार्यान्तरकरणं पापमितिभेदः ९४ विभिन्नेति· मायेवैवनकवर्तितंनारूढस्याग्रजेनाहृतो न विभिन्नवर्णः स्पर्धयाथा अग्राः पत्ररेवतक
णिशोर्वशांकुरवल्लीलैः रंतैः परितः स्फुरंत्या रूचा कांत्यां सह उच्चैनीलघुति आनि स्निरे न्यानीतवंतः इत्यन्वयः· गरुडाग्रजेन परितः स्फुरंत्या रूचा वि
भिन्नवर्णा इति वा· अनाघ्रातांस्वीगुणतया गेनावलक्तनाकृष्णानुहरणा वर्णानामनुगुणालंकारः ९५ धवलइति· धवलोसि यद्यपि सुंदर तथापि त्व
यामम रंजितं हृदयं· रागभरितेपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोसीतिसं· धवलो निर्मलः श्वेतश्च· रागो लौहित्यं अनुरागश्च· धवलपदस्य वृषभ
परत्वमपि केचिदाहुः· अत्रोत्तरार्धे अप्रस्तुतेन नायकेन निवेदनीयवृत्तान्ततया प्रस्तुतस्य हृदयस्य गुणाननुहरणात् तद्गुणोलंकारः ९६ गांगु
मितिः यमुनासंबंधियामुनं अंबु जलं न चीयते नवर्द्धते· नापचीयते नापक्षीयते· अत्र प्रस्तुतेन हंसेनाप्रस्तुतगुणाननुहरणाद्भेदः ९७ दृशे
ति· विद्रुपाक्षः शिवः· अत्र हरेराद्दृशा दग्धस्य कामस्य हरजिगीषुभिः कामिनाभिर्दीर्हहेतुभूतया दृशैव तद्विपरीतजीवनसंपादनात् आधानो लं

कारः ६८ वदनेति· मात्रेक्रतुवर्तिने परिभ्रमतां भ्रमराणां संभ्रमेण त्वराविशेषेण संभृता समद्राक्षो मायस्याः स्याः स्याः अलकालोलापस्यां तादृशी
दृक् यस्यास्तथाभूतयेति अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परनिरपेक्षयोर्योगात् संसृष्टिः ६९ लियतीति· ध्येयात्यां तं· अत्रोत्प्रेक्षोपमयोः संसृष्टिः ७०
सोराज्यतीति· सनासस्य त्रयामेपरत्तास्फुरत्सावण्णनातरुणानां हृदयलुंठनं परिसंक्रामतीति वारयतीति सं· हृदयलुंठनमितिरूपकं आपुर्यतामितिव
त्· पूर्वार्द्धे त्वनुप्रासः एवं च शब्दार्थालंकारयोः संसृष्टिः ७१ आन्नेति· हे राजन् अत्र रूपे ईत्वरीणां मधादितस्ततो गमनसालानां त्वदरिमृगदृशां सी
मंतरत्नेषिरोभूषणो आन्तेगृहीते· मरकरमणिशालिनि हेमस्ताटंकपत्रे कर्णाभरणोहृते मेखलायां लुप्तायामाक्षिप्ताया· मीणापटिते तुलाकोटियु
ग्मे नूपुरयुगले सति इति गृहीते च सद्दृशौ हकांस्याशोणमारकं मुक्ताहारं गुंजाफलानां स्रजइति बुध्याशवराध्याधानेवहरंतीत्यन्वयः अत्र विवेोक्ष
कांस्याशोणमिति तद्गुणालंकारः स्रग्गुंजाफलस्यांस्यलंकारं गतात्वयोरंगांगिभावलक्षणः संकरः ७२ जटेति· शशीपितृवने श्मशाने इव व्योम्नि
आकाशे चरति संचरतीत्यन्वः कीदृशः जगमाभिर्जीयसदृशीभिर्भाभिः किरणैरुपलक्षितः करैर्धृतकलंकएवाक्षवलयं रुद्राक्षवलयं येन सः क
रोरश्मिः पाणिश्च· वियोक्तुं शीलं येषां ते वियोगिनो विषयाः विरहिणश्च तेषां व्यापत्तेर्नाशादिव कलितं स्वीकृतं पट्टैरां पत्राः सितद्गुविगतरक्तिमत्वं
च तेन विशदः पांडुरः शुद्धचित्तश्च· भस्मेवायांडुः भस्मनापांडुश्च· कीदृशे व्योम्नि· परितः सन्तन्चयलोपतारागणापरिकरः समूहः स एव कृपा
लानि नैरंकितं चिह्नितं तलं पस्य तादृशे तलपदं स्वरूपार्थकं· अधः स्वरूपपोरवीतलमित्यमरात्· अत्रोपमारूपकोत्प्रेक्षाश्लेषाणामंगांगिभा
वः सखीभिरुहनीयः· पहाव्रतिदृत्तांतस्य चंद्रदृत्तांते समारोपात्समासोक्तिः प्रधानभूतेति विज्ञेयं ७३ राजतीति· इयं तरीस्थलीराजतीत्यन्वयः कि

भूता· अभिदतो भिया तं प्राप्तः दानवानां रास्तः सिंहनादोपस्थां तां अतिपातीविगवान् स राव: स्वशब्दो नदोपस्थां तथाभूता · एवं साप्रसिद्धा गजता
गजसमूहस्य पृथं कुलं अतिशयेन पाति रक्षति· कीदृशी अविरतेन दानेन मदजलेन वराश्रेणा· सा शाखिरा· वनदा· वनखंडिका· अत्र यमका
नुलोमविलोमयोः संकरः ७४ जहेति· यथा गंभीरो यथा रत्ननिर्भरः यथा च निर्मलच्छायः तथा किं विधिनेष समुद्रस्य यानीयो जलनिधिर्न कृत इति
सं· रत्ननिर्भरो रत्नपूर्णाः अत्र समासोक्त्यपह्नुत्यंशयोः संदेहरूपः संकरः एकसाधकाबाधकप्रमाणाभावात् ७५ नयनेति· निरूढा आ
शा दिशो येनेति तमो विशेषणं· अत्र रूपकातिशयोक्त्यादीनां संदेह इति भेदः ७६ स्पष्टेति· अथो ऽनंतरं दिवसरूपमरविंदकमलं सं चुकोच संको
चं प्राप्तवदित्यन्वयः कीदृशं· स्पष्टमुल्लसंतः किरणा एव केसराणि यस्मात्तथाभूता सूर्यबिंबमेव विस्तीर्णा कर्णिका यस्य तत्· तथा श्लिष्टाः प्रका
शाभावेन परस्परं मिलिता अष्टौ दिशा एव दलानां कलापः संकरः ७७ चक्रीति· सः अहिमरुचेः सूर्यस्य स्यंदनो रथः वः अवतात् रक्षतु· सकः ज
गतामुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य चक्रारपंक्तिं चक्रगतानामाराणां कीलानां पंक्तिं चक्री विष्णुः अन्वहं प्रतिदिनं प्रीत्या प्रसन्नः सन् नतोऽति· एवमग्रे
ऽपि कर्तृकर्मभावेनान्वयो बोध्यः हरिरिंद्रः हरीन् अश्वान्· धूः रथमुखं तत्कृतान् ध्वजाग्रान्· धूः स्त्री क्लीबे यानमुखमित्यमरः· अरं सचक्रं· नक्षत्रनाथ
श्चंद्रः अरुणं सारथिं कुबेरः अग्रयुगंधराग्रं· रंहः वेगं· सुराणां संघः स्यंदनं इत्यन्वयः अत्र च अस्यादीनां कर्तृकर्मणां नियततया निबद्धत्वात्तु वक्ष्येति हासादि
बुप्रसिद्ध्यभावोऽनुप्रासदोषः ७८ भक्तेति· यथा हृदयात्मकं युग्ममहं हे तरुणि यदि मत्तस्यमंदिरं गच्छसि तत् दास्ये दीपं पदिरमणं रमनं नं मम अका
रणं निमित्तं विना रणारणकमुत्कंठां किं कुतः कुरुते त्वमन्मथः रमः रमणमंदिरं रतिमंदिरमित्यर्थः आनंदस्यंदी सुंदरो ऽपरंदुः स एव मुखं यस्याः तथा

भूते॰ सतीलीलाउल्लासः पवित्रं शीलं यस्याः उल्लापिनीति पाठे सतीमिलीलाभिरुल्लापिनं शीलं यस्याः इत्यर्थः अरुरोरुक्रौंचरन्ध्रोपस्यास्तथाभूते॰ कीदृ
कपदि स्मरतां॰ अनलम् अनल्पं रणनीमणिभिर्ब्वलायत्र तत्॰ अविरतं सिंजानं शब्दायमानं मंजु सुंदरं मंजीरं नूपुरं यत्र तादृशं॰ अत्रार्थस्य चमत्कृतत्व
त्वादूहूतत्वमनुप्रासदोषः ७९ अकुंठेनिति ममममेम्बारितोनातं अत्र माधुर्यव्यंजकत्वविरोधोऽनुप्रासदोषः भुजंगेति॰ मदं माद्यमपुरुज्ज्ञाः खलाः श्रीर्यानु
दितं जगाम परिणामपुरुषं तानिश्चितवत्तोपिजंतोस्थेतः प्रमुखेआयातः कर्षतीत्यन्वयः प्रसभमिति वायातः कद्वत ततविद्यमानं मंमस्तेजो विशेषो यत्र ता
दृशो भुजंगमस्यमस्तिरिव॰ तथाह्याहेत्वकीर्णामामा सततस्समाचीनमंमउदकंपस्यास्तथाभूतानदीवेत्युपमा द्वयं॰ अत्रयमकस्य पादत्रयमात्रगतत्व
दोषः तथाकविभिरप्रयोगात् ८० अयमिति॰ पद्ममेवाम्बरं तत्र आसीनस्तपविष्टः मृगादेर्वृजाः विमिर्मित्साः। निर्मातुमिच्छुर्भगवान्ब्रह्म अन्येवेतिज्ञा
त्वा उपमानमधिकं च। पानाल मिति॰ कार्तिदीयातोयस्तुनाप्रवाहः अत्र परिमाणतउपमानाधिकं ८२ समुनिरिति॰ मोमालांछितस्थितिर्जितः क्रमाजि
नरूपं परंबृहन्न समुनिर्नारदः नीले नजीमूतमार्गेन मेघखंडेनाश्लिष्टं अशुभ्रा मन्वर्यद्वन्द्वन्वराजदित्सत्वयः अत्र मोजीश्यानीयस्त डिट्ठ्योधर्मोनोक्तइतिध
र्मन्यूनता दोषः ८३ सइति॰ पीतवर्णोवासो वस्त्रं यस्य सः अरहीतं शार्ङ्गं धनुर्येन स श्रीहृत्पा मनोज्ञं सुंदरं वततत्मीमं वपुर्यस्य कइवशह दराविकात्तइं
द्राघुधंइंइधनुः स तद्वान तिशांयाशशिनासंसत्पमा नोमेघइव॰ अत्रोपयेशं तस्यानुक्तित्वात्स्थानीयस्य चंद्रस्योपमानेग्रहणमधिकमिधर्माधिक्यदो
षः ८४ चिंतारत्नमिसादिदियघत्वडानिस्पष्टार्थानि॰ तत्राद्यद्वयेक्रमेणामलिंगवचनभेदो दोषः। अंत्येलिंगभेदस्यादोषत्वम॰ तदुक्तमिति॰ तस्याः प्रकृततना
पिकायविषः मूलत्वांवत्दिघा रत्नापरिपाटीपरंशोभांदधतेस्म॰ कीदृशः अप्यामित्रोभिरसदृशः विभ्रमपदसेसदृक्षुशब्दस्य बहुवचनं। मधुरत्नाभूतः पूर्णाः

ध्र७

९९

99

पक्ष्मेमधुरतां विभ्रतीति तथाभूतदधत इत्यप्येकवचनबहुवचनसामान्यात् नामतो नात्र वचनभेददोषः ८५ अतिथिरिति: काकुत्स्थाद्रामात्कुमुद्वती नाम
ती अतिथिं नाम पुत्रमापप्रा प्रसवती का कस्मात्कमिव · पश्चिमा नचरमा यामिन्या निशायाः यामात्प्रहरान्नाचेतनं प्रसादमुद्बोधमिवेत्यर्थः अत्र यथा चेत
नात्प्रसादं प्राप्नोतीति तथा सा पुत्रमापेति कालभेददोषः ८६ पत्न्यग्रेति · पत्न्याग्रमहिषी हस्तेनाञ्जनं स्नानं · स्नाने चनं च · तेन विशेषतः शिविका शुद्धा मूर्तिः
शरीरं यस्याः सा कौसुम्भेन रागेण रुचिरः स्फुरद्दुकूलं कस्मात्तः यान्तो यस्मात्तादृशी पक्षे कुसुमभेव कौसुम्भं तथ्यं सार्थं राज्ञस्य पत्न्या हृद्रागो लौहित्यं तेन रुचि
राचामेमा स्फारद्रिरं शुभ्रः पुष्पधूलिकां तारमणीयाम करकेतनं कामम र्चयंती त्वं चाला: प्रवाला: पल्लवा यस्य तादृशं मविटं यश्शरलतामभवत्उसनिष्यानं
यस्याः सालतेव विभ्राजमसेशोभमानेत्यर्थः अत्र लता विभ्राजेत्वं विभ्राजमानेति प्रत्ययमभूपपूरुषभेदः ८७ तिथेनुरिति: वर्तुंमण्डलमध्यगतस्य तस्या
स्मादिवदीप्ताः शरानि ये तु:· दिनाद्वर्भावः पविवेषशालिनो ऽर्कः सूर्यात्तन्नाथवल्पमानावारिधाराइवेत्युपमानाप्रसिद्धिर्दोषः ८८ उपयाविति · दीर्घिकावा
पीतन्मध्यात् मुकुलस्थूर्यमेव कोमलं नीलोत्पलं उद्धृतं · नारीलोचनचातुर्यस्य शंकामयं येतेन संकुचितमिवेत्युत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्यावाचकत्वं दोषः ८९ दि
वाकराद्दितियो गिरिः दिवा दिवसे दिवाकरात्सूर्याद्भीतं अत एव गुहासुलीनं अंधकारं रक्षति · अर्थात्तदंनमस्यति · नूनमिति तस्य दिपिशरणागतामेउच्चैः शिरो ये
षां तादृशानां महतां अतीव ममत्वं भवतीति शेषः अत्रोत्प्रेक्षाविषयस्य तमसो भयस्यालीकतया तन्मूलस्यार्थान्तरन्यासस्य निर्विषयत्वं दोषः ९० स्पृशन्ती
तीति · तिग्मरुचौ सूर्ये ऽर्के रेःककुभोदिशः स्पृशति सति विजृम्भितजाययाविरहदूनापपादयितयेव दिनाश्रिया ग्रीष्मदिनशोभया अतनुदीर्घमानपरिग्रहो यस्या
स्तथाभूतमास्थितमिन्द्रयः किंभूतया चिरस्या विविरकालीनया विरहचिरयामनोरया · कराग्रमयः हस्ताश्च · तायउष्मता · खेदश्च मानोभिमानः · मांनप

राम०

९९

रिमाणां च॰ अत्र समासोक्तौ श्लिष्टविशेषणबलाल्लिंगवशेन च निगमरूपे चर्मोपकतयाकं कुभां च नायिकात्वेनाभिव्यक्तिवदिन स्त्रियोपि प्रतिनायिकत्वेना
भिव्यक्तिसंभवाद् पितयेत्यपुष्टार्थम् ॰ ९१ स्वयं चेति॰ तवमक्वास्यातं॰ अत्र तत्प्रभातसंध्यायामनुक्तौ नस्फुटत्वमितीति रिसदोषः॰ आहूतेष्विति॰ विहायसा
गच्छंतीति विहंगमाः क्षिराप्तेषाहूतेषु पुरोऽग्रे आयान् आगच्छन् मशकेन वार्यते तस्यापि विहंगमत्वात मध्ये वा दिषि वा दिधेर्मध्ये वा वमन्निति पड्॰ लुकि
रूपं निवसन्निसर्थः ताद्दशात्तत्पामणिमंहतां मणीनां रूचं धत्ते॰ तत्पाकर्षको मणिविशेषस्तत्पामणिरितकेचित॰ स्मइमणिरित्यन्ये॰ त्वद्यो तोपिते जेस्विना
मपि मध्ये प्रचलितुं गंतुं न कंपते न बिभेतीत्यतः अचेतनं विवेकशून्यमतएव नामपृष्ठं अनालोचितं तत्त्वांतरं स्वरूपतारतम्यं येन तत्तसामान्यं सामान्यं विहं
गमत्वादिरूपं धिक्॰ कमिव॰ तादृशं पशुमिवेति॰ अत्र ताद्दशं सामान्यं सामान्यं सामान्यं विहंगमत्वादिरूपमिति स्येतावतैवाविवेकिनः प्रभोरवगतिसंभवात्पु
नरुक्तिः पुंके मपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशंसायां दोषः एवमन्येष्वे वेविधा यथासंभवमलंकारदोषा उक्तरीत्या पूर्वोक्तदोषेष्वेवांतर्भवंतीति पूर्णमि
दमुदाहरणविवरणविद्वासो विदांकुर्वंतु गोमीनयनं निपीतं वासो मृदुलं वसानमतिपीतं नवघनकांतिकलापं नमत अमुकुंदं कलालाघं १ अनन्यक वि
कल्पितात्रिलसद्दर्थमंजषिकां सदन्वयविबोधिकां विबुधसंश्रयोच्छेदिकामुदाहरणपोजनाजनसज्जनाहादिकामुदाहरणचंद्रिकां भजनवैद्यनाथो
दितामृ २ विपदैदमुनिक्ष्मा भिर्मिते व्देकार्तिके सितेकुधाष्टमामिमं ग्रंथं वैद्यनाथोऽपूपुरपतत्३ इति श्रीमत्सदाशिवप्रमाणाभिज्ञधर्मशास्त्रपाएवारी
णतत्सद्विद्दलभट्टात्मजश्रीरामभट्टसूनुना वैद्यनाथेन रचितायां काव्यप्रकाशोदाहरणविवृतावुदाहरणचंद्रिकाख्यायां दशमउल्लासः संपूर्णः ७

काव्यप्रकाश टीका उदाहरणचंद्रिका

४८००